

Jogelméleti Szemle 2024/3. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Balássy Ádám Miklós: Az országgyűlési határozatról – és a Hárszabályról.....	2
Czabán Samu: Evolúciós hatások a jogelméletben: mediátor majmok, egyenlőségpárti patkányok és a morális ösztön szerepe a jogi szabályozásban.....	22
Rác Balázs Viktor: Járulékoság a kora újkori zálogjogban.....	37
Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa	55

Szemle

Gedeon Magdolna: Friedrich Naumann problémafelvetései a német szocializmussal kapcsolatban.....	91
Seres Dániel: Az athéni törvényhozás – nomothesia – menete a Kr. e. IV. században	103

Recenzió

Semsei Ferenc: Egy szerteágazó ösvény kiindulási pontjának nyomában: a nép-szerűség áldása és átka.....	112
---	-----

Balássy Ádám Miklós¹

Az országgyűlési határozatról – és a Hárszabályról²

A parlament joga és szokásai, amelyeket mindenkinek keresnie kell, sokak számára ismeretlenek, kevesek által ismertek.³

Absztrakt

A tanulmány az országgyűlési határozatok és a hárszabályok jogi természetével, történeti fejlődésével és jelenlegi helyzetével foglalkozik a magyar jogrendszerben. Kiemeli a hárszabályok sajátos jogforrási státuszát, amely az országgyűlés autonómiájának és belső rendjének biztosítását szolgálja. Bemutatásra kerül a hárszabályok alkotmányos szerepe és kapcsolata más jogforrásokkal. A hárszabályok különös jogforrások normatív szabályokat állapítanak meg az országgyűlés működésére és tagjaira vonatkozóan, de nem érik el a törvényi jogforrási szintet. A tanulmány részletesen elemzi a hárszabályok sui generis jellegét, amely alapján nem illeszthetők be a hagyományos jogforrási hierarchiába. Emellett kitér az országgyűlési határozatok különböző típusaira, azok extern és intern jellegére, valamint a hárszabályok módosításának eljárási sajátosságaira.

Kulcsszavak: országgyűlési határozat, hárszabály, jogforrás, autonómia, parlamenti eljárás, jogszabályi hierarchia, sui generis

Abstract

The article focuses on the legal nature, historical development, and current status of parliamentary resolutions and house rules (Standing Orders, Sessional Orders) in the Hungarian legal system. It highlights the unique legal status of house rules, which serve to ensure the autonomy and internal order of the Parliament. The article examines the constitutional role of house rules and their relationship with other sources of law. As a special legal source, house rules establish normative regulations concerning the functioning of Parliament and its members, though they do not reach the level of legislative sources. The study provides a detailed analysis of the sui generis nature of house rules, which places them outside traditional legal hierarchies. It also discusses the different types of parliamentary resolutions, their external and internal nature, and the procedural specifics of amending house rules.

Keywords: parliamentary resolution, house rules, legal source, autonomy, parliamentary procedure, legal hierarchy, sui generis, Standing Orders, Sessional Orders

¹ Adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar. Jegtörténeti és Jogelméleti Intézet, Jogelméleti Tanszék. balassy.adam.miklos@kre.hu

² A KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS MINISZTERIUM ÚNKP-23-4-I-KRE-1. KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁGI PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT. DOI 10.59558/jesz.2024.3.2

³ *Lex et consuetudo parliamenti, ab omnibus quaerenda, a multis ignorata, a paucis cognita.* Coke, Edward: The Fourth Part of the Institutes of the Laws of England: Concerning the Jurisdiction of Courts. M. Flesher, for W. Lee and D. Pakeman, London, 1644, p. 14.

I. Bevezetés – a XX. századi magyar házsabályról

A magyar közjogi irodalomban a házsabályt mindenki jogszabálynak tekinti, amelynek jogi kötőereje van. A XX. században ennek megfelelően Ferdinandy Gejza szerint a házsabályok a parlament (képviselő és a főrendiház) belső rendjének szabályozására szolgálnak. Szerinte a házsabályok speciális jogforrásnak minősülnek, mivel csak az adott ház belső működésére, a ház tagjaira, tisztviselőire és a házban jelen levő hallgatóságra vonatkoznak – azaz normatív módon határozzák meg a parlament működését, és „maguk körében ép oly erővel bírnak, mint a törvény, mindazonáltal a már fennálló törvénnyel nem ellenkezhetnek.”⁴ Azt is megjegyzi, hogy azon határozatok, amelyek a ház „életére” vonatkoznak, jogi erővel bírnak.

Kmety Károly pedig azt írja, hogy a házsabályok alkotása és módosítása az országgyűlés autonómiájának része, amely szokás és törvény alapján áll, és közvetlen állami hatáskörrel bír, mivel a törvényhozó testületek belső ügyei közvetlen alkotmányossági érdekűek. Az alkotmányjog részét képezik azok a szabályok, amelyek meghatározzák, hogyan alakul tanácskozásra és határozathozatalra képes (két) testületté az országgyűlés, hogyan hozza határozatait, valamint hogyan fegyelmezi tagjait. Kmety szerint a házsabályokat valóságos jogforrásoknak, nevezetesen közjogi forrásoknak kell tekinteni. A parlament autonómiájában gyökerező jogalkotás ugyanakkor nem ér fel a törvényi jogforrás szintjére, de más sem szólhat bele annak a megalkotásába, ahhoz a bíróságoknak és másnak is csak alkalmazkodni lehet.⁵

Concha Győző azt írja, hogy az állam, amely a nemzet személyiségét képviseli, legfőbb jogalkotó hatalmában elsősorban az erkölcs és az igazságosság eszméjének szabályai alatt áll. A nemzeti élet legmagasabb szintjein az irányadó szabály nem a jog, hanem a nemzet eszméjéből származó erkölcs.⁶ Ezzel szemben az országgyűlési tagok, mint jogalkotók, akik tanácskoznak, indítványoznak és szavaznak, működésük során kötve vannak az előre meghatározott szabályokhoz, legyenek azok törvények vagy autonóm házsabályok. Azt is kiemeli, hogy míg az állam legfőbb szintjein az erkölcs az irányadó, addig a konkrét jogalkotási folyamatokban a házsabályoknak kötelező erejük van. Az országgyűlési tagságban bár nagy fokú alanyi jog rejlik a szólásra, indítványozásra és szavazásra, a házsabályok tárgyilagos jogként meghatározzák a parlamenti működés külső kereteit.⁷ Azaz a házsabályok előre meghatározzák az országgyűlési tagok működését, és így biztosítják a törvényhozás rendjét és hatékonyságát.

Barabási Kun József szerint a házsabályok a törvényhozó szerv szuverén akaratának keletkezési rendjét meghatározó szabályok, amelyek a parlamenti eljárás formai jogát alkotják. Ezek a szabályok lehetnek írottak vagy nem írottak – azaz szövegezetek vagy szokáson alapulóak (szokásjog). Kun tágabb értelemben úgy tekinti a házsabályokat, mint a belső parlamenti ügyrend azon írott és szokásjogi szabályainak összességét, amelyek egy törvényhozó szerv belső működését és eljárási módját irányítják. Szűkebb értelemben pedig azokra az írott és szövegezett szabályokra utal, amelyek a ház eljárását minden hasonló esetre előre meghatározott módon, kötelező érvénnyel szabályozzák mindaddig, amíg a ház – bizonyos előírt formaságok betartásával – hatályon kívül nem helyezi őket.⁸ Kun hangsúlyozza, hogy a házsabályok a szuverén állami akarat keletkezésének rendjét teremtik

⁴ Ferdinandy Géza: Magyarország közjoga. Politzer Zsigmond és fia kiadása, Révai és Salamon könyvnyomdája, Budapest, 1902, 37. §, 94. o.

⁵ Kmety Károly: A Magyar közjog tankönyve. Ötödik javított kiadás, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1911, 13. §, 54-56. o.

⁶ Concha Győző: Közjog és obstrukció, 424.o. In Jogtudományi Közlöny 1904, 52. szám, 423-426. o.

⁷ Concha 1904: 425. o.

⁸ Barabási Kun József: Parlamenti Házsabályok – politikai tanulmány. Franklin-Társulat, Budapest, 1907, 21-22. o.

meg, ezért ki kell terjedniük mindenre, ami a legfőbb akarat kimunkálásához szükséges.⁹ Továbbá rámutat arra is, hogy még az angol parlament belső autonómiája – mint a parlament egyik kiváltsága – is csak a törvények keretén belül érvényesülhet, mivel a legfőbb állami akarat kimunkálásának szabadsága csak annyit követel, hogy a házak maguk állapítsák meg működési rendjüket az alkotmány által kitűzött keretek között. Kun szerint a házak belső szabadságának követelménye, hogy lehetőség szerint a házak önállóan intézkedjenek házszabályaik útján, míg a törvények legfeljebb a főtisztviselők választási módját és a nyilvánosság biztosítását szabályozzák.¹⁰ Végül, a házszabályok egyik alapvető eleme a rend, míg a másik lényeges elemük a szabadság – azaz az, hogy a házszabályok az adott ház szuverén belátása szerint jöjjenek létre.¹¹ Kun hangsúlyozza, hogy az autonóm házszabályok, fogalmi természetükből adódóan, a különös (speciális) jogforrások közé tartoznak, mivel csak az adott házon belül érvényesülnek, és elsősorban a ház tagjaira, tisztviselőire, valamint a házban jelen lévő hallgatóságra vonatkoznak.

Szászy-Schwarz Gusztáv szerint pedig a házszabályok kötelező érvényű jogszabályok, amelyek még a többség számára sem megkerülhetők. Ezek a szabályok a parlament működésének alapvető normáit határozzák meg, és csak a képviselők teljes egyetértésével, közmegegyezéssel lehet eltérni tőlük bizonyos esetekben. Ez azt jelenti, hogy a házszabályok egyes rendelkezései ad hoc jelleggel, formális határozat nélkül is hatályon kívül helyezhetők, ha ehhez minden képviselő hozzájárul. Szászy-Schwarz azonban rámutat arra, hogy vannak olyan határozatok, amelyekről ilyen módon nem lehet eltérni, bár ezek meghatározása bonyolult kérdés. Lényeges, hogy még a legengedékenyebb házszabályok is csak akkor mellőzhetők, ha senki nem ellenzi ezt (*nemine contradicente*). Ez biztosítja, hogy a házszabályok betartása és módosítása mindig a képviselők közös beleegyezésével történjen, fenntartva a parlamenti működés rendjét és jogszerűségét.¹²

Moór Gyula a házszabályokat az autonóm testek státútumaihoz hasonlítja – ezt manapság az önálló szabályozó szervek által alkotható rendeletek közé tudnánk besorolni –, és kiemeli azok jogforrási jelentőségét. Moór szerint az autonóm testek, mint például az állami önkormányzati hatóságok (tehát itt még Moór nem sorolja az önkormányzatokat, önálló rendeletalkotónak, hanem csak autonóm testnek) és az egyházak, saját hatáskörükben jogalkotási tevékenységet folytatnak, amelyek csak törvénnyel vagy kormányrendelettel nem lehetnek ellentétesek. Állítása szerint az országgyűlési házszabályok is (alsó- és felsőház) hasonlóképpen működnek: az országgyűlés mindkét háza maga állapítja meg belső életének rendjét, és ezek a szabályok közvetlenül a törvény alá rangsorolódnak. Moór hangsúlyozza, hogy míg az autonóm jogalkotás egyéb formái a kormány felügyeleti joga alá esnek, a házszabályok esetében a végrehajtó hatalomnak semmiféle szerepe nincs. Ez a függetlenség azon alapul, hogy mind a kormányrendelet, mind az autonóm jogalkotás közvetlenül a törvényből és a törvényerejű szokásjogból vezeti le jogforrási minőségét. Így az autonóm hatáskörben megalkotott státútumok és a kormányrendeletek között koordináció, nem pedig szubordináció viszony áll fenn. Az autonóm hatáskör védelmét a közigazgatási bíróság biztosítja a kormánnyal szemben. Moór ezzel az elemzéssel alátámasztja, hogy a házszabályok olyan szerepet töltenek be, amely biztosítja az autonóm jogalkotás és a kormányrendeletek közötti egyensúlyt és harmóniát, hangsúlyozva ezzel az autonóm testek szabályozási jogának függetlenségét és fontosságát.¹³

⁹ Barabási Kun 1907: 23. o.

¹⁰ Barabási Kun 1907: 35. o.

¹¹ Barabási Kun 1907: 36. o.

¹² Szászy-Schwarz Gusztáv: Parerga – vegyes jogi dolgozatok. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1912, 262-263. o.

¹³ Moór Gyula: A különböző jogforrások, azok egyensúlya és rangfokozata a magyar jogrendszerben, 150-153. o. In Magyar Jogi Szemle, 1932/5. szám, 145-153. o.

Mindezek alapján a házszabályok a magyar közjogi rendszerben a parlament belső rendjének szabályozására szolgáló, jogszabályi erővel bíró speciális jogforrások. Bár nem rendelkeznek a törvényekkel egyenrangú jogi státusszal, normatív erejük révén meghatározzák a parlamenti működés alapvető kereteit és rendjét. Ezek a szabályok a parlament autonómiájának biztosítékai, amelyek a törvényhozás folyamatait, a képviselők magatartását, valamint a parlament belső szervezetét és fegyelmezését szabályozzák. A házszabályok módosítása és alkalmazása kizárólag az országgyűlés hatáskörébe tartozik, és ezek a szabályok csak a képviselők közmegegyezésével változtathatók meg, biztosítva ezzel a parlamenti autonómia és a jogszerűség fenntartását.

Kun József gondolatai alapján a házszabályok a törvényhozó szerv szuverén akaratának keletkezési rendjét határozzák meg, és mint ilyenek a parlamenti eljárás formai jogát alkotják. Ezek a szabályok – amelyek lehetnek írottak vagy szokásjogiak – nemcsak a ház belső működésére vonatkoznak, hanem a szuverén állami akarat kimunkálásának kereteit is biztosítják. Ebből következően a házszabályok egyik alapvető eleme a rend, míg a másik lényeges elemük a szabadság, amely lehetővé teszi, hogy az adott ház szuverén belátása szerint alakítsa saját szabályait. Az autonóm házszabályok ezért különös jogforrások közé tartoznak, amelyek csak a házon belül érvényesülnek, de biztosítják a parlament működésének jogszerűségét és autonómiáját.

A házszabályok továbbá az autonóm jogalkotás részeként kezelhetők, függetlenül a végrehajthatóságtól, és speciális jogforrásként egyensúlyt teremtenek a törvények és a belső parlamenti szabályok között, ahogy azt Moór Gyula is hangsúlyozza. Ezzel a házszabályok nemcsak a parlamenti működés stabilitását és rendjét biztosítják, hanem a jogállamiság fenntartásához is hozzájárulnak.

II. A házszabályokról általánosan

„Nem formális, hanem alapvetően politikai kérdés az alkotmány és a házszabály közötti viszony. Közelebbről az, hogy az alkotmány a parlamenti autonómiára bízta-e működésének szabályozását, vagy pedig maga írja elő az alapvető rendelkezéseket. Utóbbi esetben a cél rendszerint az, hogy a parlamenti autonómiája korlátozott legyen és tevékenységének agyagi jogi, sőt jelentősebb eljárási szabályai is előre meghatározott keretek között mozogjanak. Ez az eset akkor is, ha nem alkotmány, hanem felhatalmazása alapján más alkotmányos szabály rendezi a parlamenti jogba tartozó kérdéseket.”¹⁴ Mindezek alapján eldönthetetlen, sokat vitatott problémája az alkotmányjognak a házszabályok jogi természetének a meghatározása. Az általában a tételes jogon nyugvó egyes nézeteket a következőkben lehet összefoglalni:

a) A házszabály alkotmánykiegészítő jogi norma, és ebből következőleg a jogforrási hierarchiában az alkotmánytörvénnyel egyenlő sorban helyezkedik el.¹⁵ Példaként a svéd házszabályt (*Riksdagsordningen*) említhetjük, amely a svéd alkotmánytörvény

¹⁴ Pikler Kornél: Házszabályok. MTA, Állam-és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1971, 29. o. Lásd: Redlich, Josef: *Recht und Technik des englischen Parlamentarismus: die Geschäftsordnung des House of Commons in ihrer geschichtlichen Entwicklung und gegenwärtigen Gestalt*. Duncker & Humblot, Leipzig, 1905. 11. o.: „Die Geschäftsordnung und das Verfahren des Unterhauses sind unlösbar verwoben mit den fundamentalen politischen Tatsachen und Anschauungen, die den Kern des lebendigen englischen Staatsrechtes ausmachen.”

¹⁵ Megjegyzés: A svéd alkotmány, azaz „Sveriges författning” a svéd jogrendszer alapja. A svéd alkotmány négy alaptörvényt foglal magában: 1. Regeringsformen (RF) – Az államkormányzás alapelveit és a hatalmi ágak felosztását szabályozza. 2. Successionsordningen (SO) – A trónöröklési rendet szabályozza. 3. Tryckfrihetsförordningen (TF) – A sajtószabadságról szóló törvény. 4. Ytrandefrihetsgrundlagen (YGL) – A szólásszabadságra vonatkozó törvény.

[*Regeringsform* – Sweden 1974 (rev. 2012)]¹⁶ 8. fejezetének 5. részében, a 17. cikk alapján szerint olyan módon kell megalkotni, mintha az is alkotmánytörvény lenne.¹⁷ Ugyanakkor a házszabály módosítása inkább hasonlít az alkotmányt módosító javaslatához, mert ugyanazon eljárás szerint kell elfogadni, mint a négy alkotmányt képező alkotmánytörvényt – azzal a kivétellel, hogy a népszavazás lehetősége és a törvényjavaslat benyújtása, és az első olvasás közötti kilenc hónapos időszak nem alkalmazandó –, és nem lehet módosítani azt törvénnyel sem.¹⁸ Azonban a törvényjavaslatot egy olvasatban is elfogadhatják minősített többséggel (ha a leadott szavazatok háromnegyede és a tagság több mint a fele mellette szavaz).¹⁹ Tehát ezen meghatározás szerint a házszabálynak a rendelkezési formája „alkotmány-törvény” – *Riksdag Act*.

b) A házszabály az alkotmánynál egy fokkal alacsonyabban álló egyszerű többséget vagy valamilyen speciális többséget igénylő törvényi formában elfogadott aktus – az, hogy ennek az elfogadási aktusnak van-e megkülönböztető jele jogforráselemzés szempontjából, nem releváns, álláspontom szerint ez nem jogi, hanem politikai követelmény egy adott területnek a szabályozására.

c) A házszabály mint az egyszerű többséggel elfogadott törvénynél alacsonyabb rangú általános érvényű aktus: egyes nézetek szerint a házszabályok a közönséges törvénynél alacsonyabb rangú, általános érvényű jogszabályok. Ez az álláspont tételes jogi rendelkezésekkel nem igazolt, azonban a jogirodalomban megjelenik.²⁰ Az ilyen házszabályokat nem szükséges hivatalosan közzétenni, és hasonlóak az állam igazgatási rendeleteihez, azaz belső szabályok, amelyek az államigazgatási folyamatokat szabályozzák. Ezen nézet alapján a házszabályok nem rendelkeznek külsőleg kötelező erejű jogi normával, hanem inkább a parlament belső működését szabályozzák, ezért alacsonyabb jogforrási szinten helyezkednek el, mint a közönséges törvények.²¹ d) A házszabály a formáját tekintve nem általános kötelező magatartást szabályozó extern aktus (törvény), hanem intern a törvény- és alkotmányozó (alsó- és felső-, vagy alsó- vagy felsőház) által megalkotott konvencionális szabály (határozat).²² Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya 1.

¹⁶ https://www.constituteproject.org/constitution/Sweden_2012

“The Riksdag Act is enacted as prescribed in Article 14, sentences one to three, and Article 15. It may also be enacted by means of a single decision, provided at least three fourths of those voting and more than half the members of the Riksdag vote in favour of the decision. Supplementary provisions of the Riksdag Act are however adopted in the same manner as ordinary law. The provisions of paragraph one also apply to the adoption of an act of law under Article 2, paragraph one, point 4.”

¹⁷ Megjegyzés: Az Alkotmánytörvényekről lásd: Kilényi Géza: Az alkotmányozás és a „kétharmados” törvények. In *Jogtudományi Közlöny*, 1994. 4-5. 201-209. o.

¹⁸ Uo. “No law may be amended or abrogated other than by an act of law. Articles 14 to 17 apply with respect to amendment or abrogation of fundamental law or of the Riksdag Act. Article 17, paragraph one is applied in the case of amendment or abrogation of an act of law under Article 2, paragraph one, point 4.”

¹⁹ Besselink, Leonard – Bovend’Eert, Paul – Broeksteeg, Hansko – de Lange, Roel – Voermans, Wim (eds.): *Constitutional Law of the EU Member States*. Kluwer, Deventer, 2014, p. 1600.

²⁰ Lásd: Concha 1904; Kmety 1911; Szászy-Schwarz 1912; Ferdinandy 1902.

²¹ Pikler 1971: 30. o.

²² Lásd: Hatschek, Julius: *Das Parlamentsrecht des Deutschen Reiches*. Carl Heymanns Verlag, Berlin, 1912. S. 18-30.; Hatschek, Julius: *Konventionalregeln oder über die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung im öffentlichen Recht*. In *Jahrbuch des öffentlichen Rechts* III. kötet. J.C.B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen, 1909. Lásd magyarul Búza László: *A képviselőház Házszabályai*. Államjogi Tanulmány. Ref. Főiskola Könyvnyomdája, Sárospatak, 1916, 27-28. o. Megjegyzés: Hatschek szerint a parlamenti gyakorlat nem jogi normákon alapul, hanem konvencionális szabályokon, amelyek a jogszabályok gyakorlati alkalmazása során fejlődnek ki. Ezek a szabályok nem rendelkeznek a jogszabályok hivatalos státuszával, mivel nem mentek keresztül a jogforrássá válás formális folyamatán, és hiányzik belőlük a szokásjog létrejöttének feltétele, azaz a hosszú időn át tartó alkalmazás. A konvencionális szabályok célja, hogy a gyakorlatban célszerű eljárásokat igazoljanak utólag, a precedensek alapján, így csak eseti alapon érvényesülnek, szemben a jogszabályokkal, amelyeknek minden esetben kötelező érvényük van. Hatschek ezeket a szabályokat egy kategóriába sorolja a parlamenti szokásokkal, valamint a bírói és közigazgatási gyakorlattal.

cikkelyének 5. szakasza²³ és a japán alkotmány 58. cikke²⁴ szerint mindkét ház [szenátus és képviselőház az Egyesült Államokban, valamint a felsőház (参議院 *sangi-in*) és a képviselőház (衆議院 *shūgi-in*) Japánban] meghatározhatja saját eljárási (*ergo intern*) rendelkezéseit, fegyelmezheti tagjai magatartását (*normatív*), valamint kétharmados többséggel kizárhatja tagjait. Pontosabban a két kamara, mint a parlamentek (*Congress*, 国会 *Kokkai*) két háza, rendelkezik önálló jogkörrel és autonómiával saját belső (*intern normatív*) szabályaik meghatározására és módosítására – egymástól függetlenül. Ez az alkotmányos felhatalmazás adja meg a két kamara belső szabályzatának a megalkotását. Ez az autonómia az Egyesült Államokban és Japánban is a parlament jogalkotói egyenrangúságából fakad. Más szavakkal, a két kamara külön-külön rendelkezik hatáskörrel a saját eljárási szabályaik kialakítására és fenntartására. A házszabályok megszegésének kezelése minden esetben az adott „ház belügye”, ahol az eljárási szabályoknak és mechanizmusoknak megfelelően a ház tagjai hozzák meg a döntéseket ezekben az ügyekben. Formáját tekintve tehát „határozat” (*resolution*, 議決 *giketsu*),²⁵ amelynek a felhatalmazása az alkotmányon (is) nyugszik. Ezek a szabályok a parlamenti munka technikai követelményeit határozzák meg, és eszközként szolgálnak a „kormányzás” számára az állam szükségleteinek kielégítésére. Nem tekinthetők alapvető, elsődleges extern normatívumnak, hanem másodlagos, (gyakorlati) intern normáknak, amelyek a valós politikai körülményekből és az állam tényleges alkotmányából erednek. Az eljárási szabályzat módosítása ezért nem elméleti-alkotmányjogi, hanem gyakorlati-politikai kérdés, amely rugalmas feltételekhez köthető.²⁶

Ország	Alkotmány	Szöveghely
Egyesült Államok	1. cikkely, 5. szakasz	Each House shall be the Judge of the Elections, Returns and Qualifications of its own Members, and a Majority of each shall constitute a Quorum to do Business; but a smaller Number may adjourn from day to day, and may be authorized to compel the Attendance of absent Members, in such Manner, and under such Penalties as each House may provide. Each House may determine the Rules of its Proceedings, punish its Members for disorderly Behaviour, and, with the Concurrence of two thirds, expel a Member.
Japán	58. cikkely	第五十八条両議院は、各々その議長その他の役員を選任する。 両議院は、各々その会議その他の手続及び内部の規律に関する規則を定め、又、院内の秩序をみだした議員を懲罰することができる。但し、議員を除名するには

²³ Constitution Annotated: “Each House may determine the Rules of its Proceedings, punish its Members for disorderly Behaviour, and, with the Concurrence of two thirds, expel a Member.” <https://constitution.congress.gov/browse/article-1/section-5/>

²⁴ 両議院は、各々その会議その他の手続及び内部の規律に関する規則を定め、又、院内の秩序をみだした議員を懲罰することができる。但し、議員を除名するには、出席議員の三分の二以上の多数による議決を必要とする。

²⁵ USA felsőház házszabálya: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CDOC-113sdoc18/pdf/CDOC-113sdoc18.pdf#page=7>

USA alsóház házszabálya: <https://rules.house.gov/sites/republicans.rules118.house.gov/files/BILLS-117hresPIH-hres7.pdf>

Japán felsőház házszabálya: <https://www.sangiin.go.jp/japanese/aramashi/houki/kisoku.html>

Japán alsóház házszabálya: https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_annai.nsf/html/statics/shiryo/dl-rules.htm

²⁶ Redlich 1905: S. 801-802.

		、出席議員の三分の二以上の多数による議決を必要とする。
Görögország	65. cikkely	(1) Η Βουλή ορίζει τον τρόπο της λειτουργίας της με Κανονισμό, [...]. (2) Η Βουλή εκλέγει από τα μέλη της τον Πρόεδρο και τα λοιπά μέλη του Προεδρείου, (3) [...]. (4) Ο Πρόεδρος της Βουλής διευθύνει τις εργασίες του Σώματος," [...] "ο Πρόεδρος μπορεί να λάβει και πειθαρχικά μέτρα [...]

III. A házszabály (eljárás) kérdései

Az eljárás tekintetében kettő eltérés is található a határozati házszabály és a törvénybe foglalt házszabály között. Elsődlegesen, hogy az előbbit a köztársasági elnök ingerenciája nélkül fogadják el – ezzel is jelezve a parlamentnek az autonómiáját, míg az utóbbiban pedig „kontrollszerpet” tölt be – ezzel is utalva arra, hogy másnak a „jövőhagyása” nem szükséges annak az „érvényes” létrejöttéhez. Másodlagos különbség, hogy a határozati házszabályok közzétételének az elrendelése a házelnök és nem a köztársasági elnök utasítására történik.

Magyarország Alaptörvénye nem szól explicit módon a házszabályi rendelkezéseknek a formájáról. Ebből következőleg nem lehet nyelvtanilag sem arra következtetni, hogy erre csak törvényi szinten, vagy csak határozati szinten lenne lehetőség. Ugyanakkor az Alaptörvény 5. cikk (8) bekezdése tesz egy olyan kitélt, hogy sarkalatos törvényben kell szabályozni az Országgyűlés rendszeres ülését biztosító rendelkezéseket. Ebből adódik a kötelezettség, hogy ezen kérdést – azaz a rendszeres ülésezést biztosító rendelkezéseket – „sarkalatos törvényi” szinten kell szabályozni.

Ebből ugyanakkor adódik a kérdés, hogy mi az a „sarkalatos törvény”. Erre az Alaptörvény T) cikke adja meg az egzakt választ, miszerint a „sarkalatos törvény” is törvény, amelynek elfogadásához és módosításához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges. Azaz nem töri meg a jogforrási hierarchiát, mert felállít egy fikciót, miszerint a „sarkalatos törvény” is törvény, sem több, sem kevesebb, csak más szavazati aránnyal lehet azt módosítani.²⁷ Ebből ismételtelen adódik a kérdés, hogy nyelvtanilag arra következtethetünk-e, hogy a „sarkalatos törvény” az egy forma, így a benne foglalt összes matéria is „sarkalatos”, azaz a benne lévő (összes) rendelkezés módosításához, hatálybaléptetéséhez kell a kétharmados szavazati arány. Ugyanakkor a logika és a gyakorlat is azt diktálja, hogy nem a „formát” kell „védeni” magasabb szavazati aránnyal, hanem a benne foglalt tartalmat. Azaz megtévesztő az Alaptörvény által meghatározott kijelentés, miszerint a „sarkalatos törvény” elfogadásához a jelen lévő képviselők szavazata szükséges. A pontosabb megfogalmazás az lenne, hogy az Alaptörvény által sarkalatosnak minősített rendelkezések tekintetében a jelen lévő képviselők szavazata szükséges. Ezáltal világos lenne, hogy az alkotmányozó nem a formát kívánja védeni, hanem a benne foglalt tartalmat.

Az Alaptörvény megfogalmazásának módját a hatályos házszabály (határozat) már megfelelően használja: „az Alaptörvény alapján sarkalatosnak minősülő rendelkezés elfogadására vagy módosítására”.

²⁷ A Magyarország Alaptörvényéről szóló T/2627. számú törvényjavaslat indokolása az S. cikk: „[N]em külön jogforrás, hanem egy speciális törvénytípus a sarkalatos törvény, amelyet a jelen levő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával lehet elfogadni. A sarkalatos törvény a többi törvénnyel azonos szinten helyezkedik el a jogforrási hierarchiában.”

A házszabály időbeli hatályáról Magyarországon azt mondhatjuk, hogy nem korlátozott, így nem tekinthetőek azok egy adott ciklusra vonatkozólag alkalmazandónak (*Sessional Orders*). Automatikus deregulációt – főszabály szerint – nem tartalmaznak. Az angol parlament életében ezen megkülönböztetés volt alkalmazandó az egyes házszabályi rendelkezésekre, és nem az egyedi-normatív párosítás. Így azok az egyes parlamenti ciklusokon átívelő szabályozással bírnak (*Standing Orders*). Ez azt is jelenti, hogy annak hatályvesztése kifejezett aktust igényel,²⁸ ami azt is jelenti, hogy a ház bármikor szabadon dönthet úgy, hogy ezeket a rendelkezéseket egyszerű határozattal visszavonja. Amíg azonban ilyen kifejezett határozat nem születik, ezek a normák magát a házat, az elnököt és minden egyes tagot ugyanolyan kötelező erővel kötik, mintha azokat törvény írná elő az állampolgárok számára.²⁹

Ezen „ügyrendek” tartalmazzák az országgyűlés alakulásáról, szervezetéről, ülészakairól, tanácskozási rendjéről, az interpellációról szóló rendelkezéseket – azaz az eljárási kérdéseket. Emellett megtalálhatók bennünk az országgyűlés hivatalára, a bizottságokra és az ülések lebonyolítására vonatkozó előírások is. Ezek az ügyrendek gyakran tartalmazzák a jogalkotási folyamat részleteit, ideértve a törvénytervezetek, határozattervezetek és nyilatkozattervezetek előterjesztését, vitáját, szavazását, valamint az interpellációkat.

Minden ország ügyrendje különböző részleteket szabályoz, például a képviselők helyzetét, a kormány kinevezését és más fontos állami tevékenységek folyamatát. Az ügyrendeknek normatív jellegűnek kell lenniük, és a jogszabályokat meghatározó hierarchiában rendelkezéseiket alkalmazni kell.

Ezen ügyrendek nemcsak a belső működésüket szabályozzák, hanem hatnak kifelé is, más szervekre és intézményekre. A határozatok különböző típusai léteznek az ügyrendeken belül, amelyek lehetnek átfogóak és hosszú időre szólók, de vannak rövidebb időtartamra és konkrét problémákra vonatkozó belső határozatok is.

Összességében az ügyrendek meghatározzák az állami szervek működésének és tevékenységének rendjét, és fontos jogszabályok az országokban.³⁰

További kérdésként merül fel, hogy mi van azokkal a kormánytagokkal, miniszterekkel, akik nem képviselők.³¹ Az autonóm házszabályok nem kötelezhetik őket? Kizárólag a parlamentnek azon szabályai vonatkoznak rájuk, amelyeket „jogszabályi” szinten közzétettek? Ebből kifolyólag az elnöknek nincsen joga a ház autonóm fegyelmi rendjét alkalmazni velük szemben? Az Alaptörvény 7. cikk (2) bekezdéséből levezethető, hogy az országgyűlési képviselő jogszerűen intézhet kérdéseket olyan egyénekhez is, akik nem képviselők. Ugyanakkor ebből adódik a kérdés, hogy ki tekinthető a kormány tagjának. Általánosságban azt szoktuk meghatározni, hogy a kormány a miniszterek grémiuma – minisztériumokat vezető miniszterek és tárca nélküli miniszterek együtt. A kormány általánosságban egy vagy több parlamenti képviselőcsoportot is jelent, de elképzelhető olyan hipotetikus eset is, amikor egy államtitkár – akár parlamenti államtitkár – nem tagja a kormányzó pártnak, és nem rendelkezik képviselői jogállással sem. Ennek okán nem tekinthetjük az adott államtitkárt a kormány részének, sem a kormány tagjának. Megemlítendő, hogy a kormányzati igazgatásról szóló 2018. évi törvény alapján az államtitkár politikai felső vezetőnek számít, de ezen törvényszakaszból sem következhet az, hogy adott államtitkár a kormányhoz tartozna, vagy a kormány tagja lenne – sem jogi, sem politikai értelemben. Mindazonáltal amennyiben elfogadnánk, hogy az adott egyén a „kormányhoz” tartozik, akkor a következő kérdés fogalmazódhatna meg bennünk. Ha az

²⁸ Vö. Barabási Kun 1907: 9. o.

²⁹ Redlich 1905: S. 259.

³⁰ Bihari Ottó: Az államhatalmi képviselői szervek elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 212. o.

³¹ Lásd: Fayer Gyula: Nem képviselők a házban, 447-448. o. In Jogtudományi Közöny, 1907/52. szám.

Alaptörvényből fakadóan az országgyűlési képviselőnek jogosultsága van az egyénhez interpellációt és kérdést intézni a feladatkörébe tartozó bármely ügyben, akkor ez azt is kell, hogy jelentse, hogy az adott egyén pedig válaszolni köteles – az Ogytv. 42. § (2) bekezdése alapján személyesen vagy kivételesen helyettes állításával. Az Ogytv. 42. § (4) bekezdése alapján az interpellációban érintett egyénnek pedig az Országgyűlés ülésén kell válaszolnia. Ez több lényeges kérdést is felvet, ugyanis amennyiben az az alapvetésünk, hogy nem kormánytag az adott interpellált egyén, akkor a törvény ezen passzusából következőleg biztosítani kell számára az Országházba való bejutást és az ott feltett interpellációra való válaszolási lehetőséget. Továbbá az jogirodalom által már részletesen tárgyalt fegyelmezési jogkör kérdése sem egzakt. Ez pedig odáig vezet, hogy azon házszabályi határozatok, amelyek az adott egyén viselkedését, magatartását és kötelezettségét (tevésre, nem tevésre vagy tülésre irányul) érintik, és nem jogszabályban (Ogytv.) vannak meghatározva, hanem intern normatív aktusban (házszabály) – még ha ezen intern normatív aktusnak a „felhatalmazottsága” ugyan egy jogszabályon vagy az alaptörvényen is nyugszik –, alkotmányossági aggályokat és a jogforrási elmélet újragondolását vetik fel. Továbbá, amennyiben elfogadjuk ezt a kettősséget, akkor ez azt is jelenti, hogy a törvényi szinten is lehet házszabály, és határozati szinten is egyszerre, ami azt is jelenti, hogy nincsen meghatározva, hogy csak egy házszabály lehet, ez pedig azt jelenti, hogy akár több jogforrásban szerepelhet maga a házszabály. Ezen logikából kiindulva azt tudjuk mondani, hogy megkülönböztető a formális és materiális értelemben vett házszabály is. Azaz minden olyan rendelkezés, amely az Országgyűlés működésével kapcsolatos, materiális értelemben a házszabály részének tekintendő, míg formális értelemben pedig az Országgyűlés által alkotott határozat, amelynek az elnevezése a házszabály, és az Alaptörvényben meghatározott kétharmados szavazattal fogadják el, tekintet nélkül a rendelkezésben foglalt egyes tartalmakra. Ez azt is jelenti, hogy nem egy jogforrásban kell ezt rendezni, így akár több országgyűlési határozatban is lehet róla rendelkezni. Ugyanakkor a házszabályi rendelkezés elfogadásának, legyen az törvényben vagy határozatban, eljárási kitételeként szerepel a szavazati arány.

IV. A házszabály *sui generis* jellege

A parlamentek belső rendjét szabályozó ügyrend, házszabály (*Standig Orders, Geschäftsordnung*) körül megbújó vita több gyökérből ered. Az első abban fogható meg, hogy egy törvényt csak felhatalmazás alapján alkothatnának, és ha ezt a formát választjuk, akkor az államfőnek beleszólása lehetne ezen házszabályi forma megalkotásába. Továbbá az is kérdés, hogy az Országgyűlés által alkotott törvények kötik-e a magát az Országgyűlést, amikor a saját belső eljárását alkotja. Azaz szuverén marad-e a szuverén, ha lemond a szuverenitásáról, még triviálisabban: alkothat-e szuverén olyan rendelkezést, amelyet nem változtathat meg anélkül, hogy elveszítené szuverenitását. Mindez összefügg azzal a jogelméleti kérdéssel is, hogy a jogrend legfőbb határozója maga nem állhat a bíróság ítélezése alatt, hiszen *quis custodiet ipsos custodes?* Az, hogy a legfőbb jogalkotó jogi felelősség nélkül való, még nem jelenti azt, hogy jogi köteletség nélkül is lenne. Ezzel kapcsolatban – az angol parlamenttel összefüggésben a XIX. század közepén – jegyzi meg Sir Stafford Northcote, hogy „fontos észben tartani, hogy a »Ház« egy élő organizmus, és nem egy olyan testület, amelyet a saját maga által alkotott szabályok béklyóznak és korlátoznak”³². Ezt a problémát az Országgyűlés azzal oldotta meg, hogy nem törvényi formához kötött jogforrásban, hanem határozati formában alkotta meg korábban Magyarországon a házszabályt.

³² Redlich, Joseph: *The Procedure of the House of Commons: A study of its History and Present form.* University California, 1903, p. 144.

Az Országgyűlés hatáskörét – a demokratikus rendszereknek megfelelően – jogszabállyal nem lehet korlátozni. Ebből kifolyólag az Alaptörvényben meghatározott hatásköre és feladata is csak exemplifikatív lehet. Ebből következhet, hogy az Országgyűlés bármilyen állami kérdésben határozhat – itt kell megemlíteni, hogy ugyanakkor bizonyos eljárási korlátokkal lehet szabályozni annak a gyakorlását is, így régebben az országgyűlés adhatott ki irányelveket, elvi állásfoglalásokat, ezáltal akár értelmezve az általuk alkotott törvényeket, amelyek ezen tekintetben *interpretatio authenticák* lennének, de amennyiben ezeket az értelmezéseket nem a megfelelő eljárási garanciákkal veszik körbe, akkor a jogalkotási korlátokat be nem tartva értelmezéseken keresztül lehetne módosítani a tételes jogi rendelkezések tartalmát, azaz³³ ez „nem jogértelmezés, hanem – formailag hibás – [...] jogalkotás [...] jogértelmezés útján”,³⁴ amely miatt már az Országgyűlés nem alkothat ilyen értelmező rendelkezéseket. Ezen határozatok pedig hatályukat tekintve lehetnek externnek, internnek, és általános személyi és területi hatállyal is rendelkezhetnek.

Meg kell említeni azt is, hogy vannak olyan gondolatok is, amelyek szerint azon rendelkezések, amelyeknek az ország képviselői kell, hogy engedelmességeskedjenek, ugyanolyan biztosítékokkal veendő körűl, mint azok a rendelkezések, amelyeknek az egyszerű polgárok vannak alávetve.³⁵

A házsabály mindezek alapján kizárólagosan egy *sui generis* jogforrásnak tekinthető, amely nem írható le az egyik jogforrás formai vagy materiális követelményeivel sem; igazíthatnánk azt a másik *sui generis* jogforrásunkhoz is, ugyanakkor annak rendelkezése alapján nem képezheti – partikuláris – részét annak egységes mivolta miatt.³⁶ Ebből kifolyólag nem része az Alaptörvénynek – mert az egy egységes szerkezetben van –, ugyanakkor az nincsen meghatározva az alaptörvényi felhatalmazásban,³⁷ hogy a házsabályt milyen formában kellene megalkotni. Az Országgyűlésről szóló 2012. évi XXXVI. törvény előtt ez a forma a határozati forma volt³⁸ figyelemmel arra, hogy ez a formaválasztás biztosítja a parlamentnek (Országgyűlésnek) az autonómiáját bármely másik hatalomtól. Ugyanis ekkor nincs szükség a köztársasági elnök aláírására sem.

Másik oldalról, amennyiben megpróbálnánk a rendeleti formát választani a házsabály megalkotására, azzal a problémával kerülnénk szembe, hogy azt nem a végrehajtó hatalom alkotja azt meg – azaz a népnek van beleszólása annak elfogadásában –, még ha a Tisztelt Ház vegyes jellege miatt keveredik is a kettő hatalmi ág személyi köre. Ennek okán további két lehetőség áll rendelkezésre ház beléletének a szabályozására.

A végrehajtó hatalom esetében a főbb orgánumok törvényi vagy rendeleti úton felhatalmazást kapnak arra, hogy a saját irányításuk és felügyeletük alá tartozó szervezetükre vonatkozólag közjogi szervezetszabályozó eszközöket alkossanak. Jelen tudományos álláspont szerint figyelemmel arra, hogy „határozati” formában van – és a Jat. 1. § (1) bek. b) pontja alapján normatív határozat – elnevezve a házsabály, ez is a közjogi szervezetszabályozó eszközök sorába tagozódik. A különbség azonban még ha nem is szembetűnő, mégis szignifikáns. A ház a belélete szabályozásának a felhatalmazása nem származékos, hanem eredeti – ám a közjogi szervezetszabályozó eszközeinknek a megalkotására adott felhatalmazások kivétel nélkül származékosok, erről pedig jelen esetben

³³ 60/1992. (XI. 17.) AB határozat; 50/2003. (XI. 5.) AB határozat; majd a (rég) Jat. megsemmisítéséről szóló 121/2009. (XII. 17.) AB határozat.

³⁴ 41/1993. (VI. 30.) AB határozat.

³⁵ Eugène, Pierre: *Traité de Droit Politique Électoral et Parlementaire*. Librairies-Imprimeries Réunies, Paris, 1893, p. 433.

³⁶ Lásd az Alaptörvény egységességére vonatkozóan: 45/2012. (XII. 29.) AB határozat.

³⁷ Alaptörvény 5. cikk (7) bekezdés: „Az Országgyűlés a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával elfogadott házsabályi rendelkezésekben állapítja meg működésének szabályait és tárgyalási rendjét. [...]”

³⁸ 46/1994. (IX. 30.) Ogy. határozat.

tautológia lenne beszélni, ugyanis a parlamenttől származik a felhatalmazás, így az önfelhatalmazás magyarázata felesleges. Továbbá a házsabályi rendelkezésekben megfogalmazhatók externáliák is, ami a közjogi szervezetszabályozó eszközök definíciójával is ellentétes.

A házsabálynak a *sui generis* jogforrási jellegét tovább erősíti az is, hogy annak sem szabályozási tárgyköre, sem formája nem helyezhető el formalista jogforrási hierarchiában, ugyanis azt nem tudjuk megállapítani, hogy milyen viszonyban áll a törvényekkel (mert a törvényalkotási jogosultság is Kelsen normapiramisa alapján az alaptörvényből ered, akárcsak a házsabályé vagy a veszélyhelyzeti rendeleteké, vagy törvényeké), rendeletekkel vagy más közjogi szervezetszabályozó eszközökkel. Annyit ugyanakkor meg tudunk állapítani, hogy a megalkotásra való jogosultság az Alaptörvényből ered – a *nemo plus iuris* elve elapján –, így a felhatalmazó rendelkezésnél magasabb hierarchiában nem állhat. Ugyanakkor Jakab azt mondja, hogy a felhatalmazó rendelkezés alapján nem lehet megállapítani egy adott aktusnak a jogforrásbeli helyét, mert akkor olyan következtetésre is juthatnánk, hogy az Alaptörvény felett áll a házsabály, mert az Alaptörvény elfogadásának a menetét maga a házsabály adja meg.³⁹ Jakab elemzése is megerősíti, hogy a felhatalmazás fogalmára építve nem lehetséges pontosan meghatározni a jogforrási hierarchiát, mivel az önellentmondásokat eredményezhet. Ezért a házsabály nem illeszthető be egyértelműen a hagyományos jogforrási hierarchiába.

A házsabályalkotás joga kizárólagos, és annak tartalma – tárgyi hatálya – elvonhatatlan. Ugyanakkor ezen jogforrás tárgyi hatályának elvonhatatlansága révén – akárcsak az MNB rendeletalkotási joga – korlátozott, így az nem terjedhet ki másnak a jogalkotási területére. Ezen logikából kiindulva azt tudjuk mondani, hogy a házsabály egy *sui generis* jogforrás, amely az Alaptörvény által (autonóm módon) delegált hatáskörben az Alaptörvény alatt elhelyezkedő, de jogszabállyal nem módosítható aktus.⁴⁰

Az is kérdés, hogy mit kell egyáltalán *sui generis* jogforrásnak hívnunk. A *sui generis* kifejezés alatt azt a latin kifejezést értjük, amely azt jelenti, hogy „a maga nemében” egyedülálló – pontosabban a *suus, sua, suum* birtokos névmásból (ami „saját”, „a maga” jelentésű) és a *genus* (ami „faj”, „nem”, „típus” jelentésű) főnévből ered. Ezáltal olyan dologra utal, ami egyedülálló a saját fajtájában, osztályában. Így jogforrási kontextusban a *sui generis* jogforrás is ezt kell, hogy jelentse: *fajtájában egyedi*.

Alláspontom szerint arra tekintettel, hogy a házsabály a második olyan jogforrás (az első az Alaptörvény) Magyarországon, amely ugyan nem tekinthető a formális jogforrás értelemben jogszabálynak, mégis az alakját, szerkezetét tekintve megfelel a jogszabályi követelményeknek (és a jogszabályok formális érvényességi kellékével is bír) – preambuluma, címe, alcíme és szakaszokra van bontva, és az esetleges módosításai is jogszabály módjára a Jsr. és a Jat. követelményeinek megfelelően történnek, amiből az következik, hogy úgy is viselkedik, mint bármely jogszabály, valamint a hatalommegosztás elmélete szempontjából kiemelkedő szerepet tölt be a jogforrási rendszerben –, így szükségszerűen kell arra a következtetésre jutnunk, hogy ami úgy néz ki, mint egy jogszabály, úgy viselkedik mint egy jogszabály, azt a logika szabályai szerint jogszabályként kell kezelnünk, de figyelemmel arra, hogy nem sorolhatjuk be sem a törvényi, sem a rendeleti formába, ezért fajtájában egyedinek kell tekinteni.

³⁹ Lásd: Jakab András: A magyar jogrendszer szerkezete. Doktori disszertáció, Miskolc, 2005. 92. o. Megjegyzés: Kérdésként továbbra is feltehető, hogy egy országgyűlési határozat be nem tartása eredményezheti-e egy törvény érvénytelenségét. Lásd: a 10/2014. (II. 24.) országgyűlési határozat passzusainak be nem tartása. Ebből következő megválaszolendő kérdés, hogy milyen viszonyban – esetlegesen hierarchiában – áll a jogszabályokkal – kiemelten a törvényekkel.

⁴⁰ Hasonló gondolatmenetet fejt ki Búza László is, leginkább az ő megállapításainak a mostani jogrendbe történő átemelésével értek egyet. Lásd: Búza: i.m. 54. o.

Ezen hipotézist erősíti, hogy materiális értelemben a házsabály jogszabályi jelleggel is bír, és ezen jellege kitágítja az Alaptörvény T) cikkében meghatározott általános kötelező magatartási szabályozóknak a körét, ugyanis a házsabály az Alaptörvény T) cikkének értelmében – ahogy a kormányhatározati forma – nem jogszabály, mégis rendelkezéseket tartalmaz olyan egyének számára, akik nem az Országgyűlés tagjai.

Itt tartom szükségesnek kifejtetni, hogy az Alaptörvény T) cikkében található jogszabályi taxációt elhibázottnak tartom. Ugyanis a jogszabályok lényege, hogy azok általános kötelező magatartási szabályokat állapíthatnak meg. Az Alaptörvény ugyanakkor jogszabályként nevesíti a törvényt, a kormányrendeletet, a miniszterelnöki rendeletet, a miniszteri rendeletet, a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendeletét, az önálló szabályozó szerv vezetőjének rendeletét és az önkormányzati rendeletet. Tehát az Alaptörvény egy formális követelményt támaszt a jogszabályi „formával” szemben és nem tartalmat. A T) cikk mindazonáltal nem mulasztja el a materiális oldalát sem a jogszabályoknak, így meghatározza, hogy általánosan kötelező magatartási szabályt az Alaptörvény és az Alaptörvényben megjelölt, jogalkotó hatáskörrel rendelkező szerv által megalkotott, a hivatalos lapban kihirdetett jogszabály állapíthat meg. Ezáltal hátra is dőlhetnénk, és azt mondhatnánk, hogy minden rendben, nincs itt további semmi látnivaló, mert a nyitva hagyott kérdést is lezárta az Alaptörvény.

Az akkuzatóriusság jegyében ugyanakkor egy részletesebb elemzést javaslok.

(1) *Általánosan kötelező magatartási szabályt az Alaptörvény és az Alaptörvényben megjelölt, jogalkotó hatáskörrel rendelkező szerv által megalkotott, a hivatalos lapban kihirdetett jogszabály állapíthat meg. [...]*

Az (1) bekezdés tehát az mondja számunkra, hogy általános kötelező magatartási szabály megalkotására csak az Alaptörvény és az abban megjelölt „jogalkotó hatáskörrel rendelkező” szerv jogosult. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy az Alaptörvény maga is egy kötelező magatartási szabályt tartalmazó norma (és azt is, hogy az Alaptörvény bővítheti a jogalkotó szervek számát is). Másodlagosan, pedig azt, hogy általános kötelező magatartási szabályt a jogalkotó hatáskörrel rendelkező szerv alkothat meg úgy, hogy a megjelölt szervezeteknek két formális követelményt be kell tartaniuk, azaz, hogy jogszabályi formához kötöttek, és hogy a hivatalos lapban ki kell hirdetni azokat.

Mindazonáltal a gyakorlat azt mutatja, hogy nemcsak a jogszabályi formához kötött aktusoknak vannak általánosan kötelező magatartási szabályokat tartalmazó rendelkezései, hanem a törvényerejű rendeleteknek, minisztertanácsi rendeleteknek és az Európai Unió által alkotható egyes aktusoknak egyaránt. Csatlakozva az Erdős Csaba által leírtakhoz, nem tartom sem szükségszerűnek, sem jó megoldásnak, hogy az Alaptörvényben kerül nevesítésre, hogy mi tekinthető jogszabálynak.⁴¹

Összegezve, az első érv az, hogy a házsabály nem felel meg sem a formális, sem a materiális jogforrási követelményeknek, így nem helyezhető el egyértelműen a hagyományos jogforrási hierarchiában. Ez különlegessé, egyedivé teszi a házsabályt, hiszen nem illeszkedik a megszokott jogforrási kategóriákba. A második érv a házsabály jogforrási rangja meghatározásának nehézsége, mivel nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy milyen viszonyban áll más jogforrásokkal, mint a törvények vagy rendeletek. Ez a bizonytalanság szintén arra utal, hogy a házsabály fajtájában egyedi jelleggel bír, hiszen a hagyományos kategóriák nem tudják megfelelően leírni. A harmadik érv a házsabály megalkotásának autonóm módja, amely eltér a hagyományos jogalkotási formáktól, mivel nem szükséges hozzá a köztársasági elnök aláírása. Ez az autonómia tovább erősíti a házsabály egyediségét, hiszen más jogforrások esetében az ilyen autonóm jogalkotás nem

⁴¹ Erdős Csaba: Kritikai megjegyzések az Alaptörvény jogszabály-fogalmával kapcsolatban. In Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére. Universitas, Győr, 2013, 134-137.

jellemző. A negyedik érv Jakab András azon megállapítása, hogy a felhatalmazás fogalmára építve nem lehet pontosan meghatározni a jogforrási hierarchiát, mivel az önellentmondásokhoz vezethet.⁴² Ez is alátámasztja, hogy a házszabály nem kategorizálható, hiszen a hagyományos jogforrási hierarchia logikáján kívül esik. Az ötödik érv az, hogy a házszabály jogforrási jellege nem illeszkedik a hagyományos jogforrási taxonómiába, mivel olyan szabályozási tárgyköröket foglal magában, amelyek más jogforrásoknál nem találhatók meg, és ezáltal a hagyományos formális jogforrási keretek között nem értelmezhető.

V. Az országgyűlési határozatok típusai

Álláspontom szerint szükséges megkülönböztetnünk az intern és az extern országgyűlési határozatokat – különös tekintettel a házszabályi rendelkezések intern vagy extern jellegére. Ez nem jelent mást, mint hogy az extern jellegű országgyűlési határozatok az Országgyűlés viszonyait kifelé szabályozzák: nem a kormánytagokkal, a köztársasági elnökkel, az ombudsmannal vagy a minisztériummal. Ezen esetben pedig kell a közzététel momentuma annak érvényességéhez. Az intern (szervezetszabályozó) jellegűek pedig a parlament belső viszonyait, azaz tagjaival szemben való belső rendező elvet teremtik meg. Ezen esetben pedig azok érvényességéhez elégséges az elfogadásnak a momentuma.

Ugyanakkor a gyakorlat azt mutatja, hogy azon határozatok lépnek az elfogadáskor hatályba, amelyek főszabály szerint az Országgyűlésen kívülre irányuló személyek megválasztására vonatkoznak, azaz azon határozatok, amelyek tartalmukat tekintve – álláspontom szerint – extern jelleggel bírnak.⁴³ Ebből arra következtethetünk, hogy másnak is meg kell bújnia ezen mozzanat közötti különbségben. Azt láthatjuk, hogy a tisztségválasztó momentumok egyediek és nem normatívák, így azok nem jogszabályi jelleggel bírnak, ergo azoknak az érvényességéhez nem szükséges a közzététel momentuma, mert azok nem az embereknek szólnak, hanem meghatározott szerveknek, hatóságoknak, így pedig elegendő az elfogadás momentuma a hatálybaléptetéshez is. Ezekben a jogi aktusokban nincsen normatív tartalom. Általában szervek létrehozására vagy egyedi funkciókra vonatkoznak, de nem tartalmazzak a jogszabályokhoz hasonlóan általános rendelkezéseket. Ennek okán az egyedi határozatok között megkülönböztethetők az intern és az extern határozatok. Az intern határozatok példái az országgyűlés tisztségviselőinek megválasztásáról vagy az ülésnapirendjéről szóló határozatok, míg az extern határozatok az országgyűlés által megválasztott szervek feladatára és működésének elindítására vonatkoznak. Ezek az egyedi határozatok nem tartalmazzak általános rendelkezéseket, és jellegükben egyediek, az adott helyzetekre és problémákra szabottak.⁴⁴ Az egyedi határozatok közzétételére nincs

⁴² Jakab 2005. 122. o.

⁴³ Az Alkotmánybíróság és bíróságok témakörbe tartozó határozatok az Alkotmánybíróság és más fontos igazságszolgáltatási intézmények vezetőinek megválasztásával foglalkoznak. Például a 16/2024. (VI. 11.) OGY határozat az Alkotmánybíróság elnökének megválasztásáról szól, míg a 18/2023. (VII. 5.) OGY határozat az Alkotmánybíróság új tagjainak megválasztásáról rendelkezik. További példák közé tartozik a 33/2019. (XI. 5.) OGY határozat, amely szintén egy új alkotmánybíró megválasztásáról szól, valamint a 30/2020. (X. 20.) OGY határozat, amely a Kúria elnökének megválasztásáról rendelkezik. Emellett az Országos Bírósági Hivatal elnökének megválasztása is idetartozik, amelyet a 47/2019. (XII. 11.) OGY határozat rögzít. A köztársasági elnök és a kormány témakörében született határozatok a köztársasági elnök és a miniszterelnök megválasztásával, illetve lemondásával foglalkoznak. Például a 3/2024. (II. 26.) OGY határozat a köztársasági elnök megválasztásáról szól, míg az 1/2024. (II. 26.) OGY határozat a köztársasági elnök lemondásának elfogadásáról rendelkezik. Emellett a miniszterelnök megválasztásáról is több határozat született, mint például a 13/2022. (V. 16.) OGY határozat, amely a miniszterelnök megválasztását rögzíti, és hasonló témájú a 6/2018. (V. 10.) OGY határozat és a 14/2014. (V. 10.) OGY határozat is,

⁴⁴ Lásd: Redlich 1905: S. 258. „Verfahrens ausdrücklich gefassten Beschlüsse sowie der auf Grund dieser Beschlüsse ergangenen Verfügungen (Orders) zur Ordnung seiner Geschäfte. Der Begriff der Orders umschließt

szükségképpen kötelező előírás, és a legtöbb esetben nem is kerül sor rá, mivel nincs normatív hatásuk. Amennyiben az ilyen határozatokat közzéteszik, akkor annak a fő célja a tájékoztatás, továbbá az érvényességük – ha nincsen más időbeli hatálybaléptetési feltétel, akkor az *ex nunc* – a létrehozás időpontjától kezdődik, ami a testületi szerveknél a szavazás eredménye megállapításának időpontja, egyedi, egyszemélyes szerveknél pedig a határozat szóban vagy írásban történő kifejezésének időpontja. Az egyedi határozatok hatályosulásához nincs szükség a közzétételre, és azok létrejöttét általában más időpontok határozzák meg, nem pedig a közzététel ideje, hanem például az elfogadás időpontja.

Az általános felfogás szerint az ilyen kifelé irányuló normatívák csak extern aktusokban kerülhetnek megfogalmazásra, mivel az ilyen jellegű rendelkezések túlnyúlnak az adott szervezet szabályozási körén.

Az országgyűlési határozatok esetében nem tudjuk a jogszabályok és a kormányhatározatokra alkalmazott eredeti (autonóm) és felhatalmazáson alapuló (származékos) felhatalmazást szétválasztani. Ugyanis az Országgyűlés, mint a törvényhozói hatalmi ág van feljogosítva annak a megalkotására, így azt más hatalmi ág hatáskörébe utalni vagy attól függővé tenni téves értelmezésen alapulna. Így egy OGY határozatot kizárólagosan eredeti hatáskörben alkothatnak meg, ami azt jelenti, hogy minden OGY határozatnak közvetlenül a törvényhozó hatalmi ág legfőbb normáján kell nyugodnia. Amennyiben a végrehajtó hatalmi ág által megalkotott jogszabályból kapná a felhatalmazását a törvényalkotó aktusa, akkor a demokratikus legitimitáció és a jogállamiság követelményének értelmében érvénytelennek kellene tekinteni.

Álláspontom szerint a törvényhozó hatalom által megalkotott határozat nem nyugodhat a végrehajtó hatalmi ág által kiadott jogszabályon, mert az a végrehajtó hatalmi ágtól függetlenül saját jogán alkothatja azt meg. OGY határozat az Alaptörvény vagy az Alaptörvény által meghatározott sarkalatos rendelkezések felhatalmazása alapján kerülhet megalkotásra.⁴⁵

Amennyiben egy aktus tartalmaz normatív és egyedi rendelkezéseket egyaránt, akkor azt az aktust (annak a módosítása szempontjából) normatívnak kell tekinteni – hasonló logika alapján, mint amennyiben egy aktus tartalmaz extern és intern rendelkezéseket, akkor azt az aktust főszabály szerint externnek kell tekinteni.⁴⁶ Ugyanakkor az egyedi és a normatív aktusok elhatárolásánál alkalmazott alanyi kör szerinti differenciálást nem tudjuk követni ezen típusmeghatározáskor – tehát azt, hogy az egyik aktusfajtának az alanyi köre nyitott, míg a másiknak zárt. Ugyanis az intern normák köre nem zárt, és az extern normáké sem, mert az intern normák esetében az adott szerv munkavállalói köre is változik. Mindezek alapján álláspontom szerint az Alkotmánybíróság – mind ez ideig – nem következetes gyakorlatában elvi jelentőségű változást eredményezne, ha ezen elmélet szerint határoznák meg az Alkotmánybíróság aktusfelülvizsgálati jogkörét.⁴⁷ Ugyanakkor ezen logikán alapulva azt is megállapíthatjuk, hogy normatívnak kell tekinteni azon határozatnak az egészét, amely tartalmaz egyedi és normatív rendelkezéseket egyaránt. „A normatív aktus szükségképpen

nun ein Zweifaches; nämlich erstens konkrete Verfügungen und zweitens abstrakte Normsätze in betreff der Geschäfte des Hauses. In ersterer Hinsicht ist die Order die allgemeinste Form der Tätigkeit des Hauses, sie ist der Motor für die ganze Summe konkreter, positiver Arbeit des Hauses. Als solche hat sie uns hier nicht zu beschäftigen, sondern wir haben es hier nur mit einer Order im Sinne der abstrakten Norm zu tun.“

⁴⁵ Lásd: 14/2021. (V. 19.) OGY határozat, amelyet a 2010. évi CLXXXV. törvény 87. § (1) bekezdése alapján alkottak meg. Ezen rendelkezések pedig az Alaptörvény IX. cikk (6) bekezdése alapján sarkalatosnak minősülnek.

⁴⁶ Itt tartom szükségesnek megemlíteni, hogy tévesnek tartom Jakab András – doktori disszertációjának 88. lábjegyzetében megfogalmazott – azon gondolatát, amely szerint egy aktust akkor is normatívnak kell tekinteni, amennyiben az aktus kizárólagosan csak egyedi rendelkezésekből állna össze. Jakab 2005. 30. o.

⁴⁷ Erdős Csaba: Parlamenti autonómia – Aktustani elemzések az Országgyűlés jogállásáról és hatásköreiről. Gondolat, Budapest, 2016, 126-127. o.

eleme [...] az, hogy a címzettek köre szélesebb, s nem közvetlenül és konkrétan meghatározott egy vagy több személy, vagyis a rendelkezés nem valamely konkrét egyedi ügyre vonatkozik. Ha a jogalkotó a hatályos jogszabály alkalmazását vagy a jogszabály normatív módon történő módosítását kerüli meg az egyedi döntés jogszabályi formába öntésével, a megoldás visszaélésszerűvé válik.”⁴⁸

A probléma pedig akkor adódik, amikor a jogalkotó ezen – összességében externnek tekintett – aktusának egyedi rendelkezését kívánja módosítani. Ugyanis megkülönböztetjük az egyedi rendelkezés módosítására és a normatív rendelkezések módosítására irányuló követelményeket egyaránt. Így felmerül a kérdés, hogy az egyedi rendelkezésnek a módosításakor az egész határozatra vonatkozó normatív módosítási formát szükséges-e alkalmazni, vagy az egyedi rendelkezésre vonatkozót. Azaz az egyedi rendelkezés módosítására irányuló határozati forma esetében nem szükséges a módosító határozat hatálybaléptetéséről rendelkezni, míg a normatív esetében igen – ugyanis egyedi rendelkezést visszavonunk és nem hatályon kívül helyezünk. Ezen hipotézist már Búza László gondolata is megerősíti – mert ugyebár a házszabály is egy normatív határozat, és – szerinte a „képviselőházi házszabályok záróhatározatai ugyanis a házszabályok módosítására, illetőleg a módosított házszabályok hatálybalépésére nézve bizonyos rendelkezéseket tartalmaznak. Ezek a rendelkezések csak a formális értelemben vett házszabályokra vonatkoznak; egyszerű házhatározatok, ha materiális értelemben házszabályok is, bármikor hozhatók, és bármikor léptethetők hatályba.”⁴⁹

Amennyiben pedig azt a logikát követjük, amely azt mondja ki, hogy a forma alapján kell meghatároznunk egy aktust, akkor azt tudjuk mondani, hogy minden normatív aktust, amely ugyan tartalmaz egyedi rendelkezéseket is, csak úgy lehet módosítani, mintha az egyedi rendelkezések is normatív formával bírnának – függetlenül attól, hogy csak egyedi rendelkezés kerül módosításra, és nem normatív. Amennyiben pedig nem a formát tekintjük meghatározónak, hanem annak a rendelkezésnek a materiáját, akkor ezen esetben, amikor egy egyedi rendelkezés kerül módosításra, akkor azt egyedi módon kell módosítani függetlenül attól, hogy azon aktus tartalmaz normatív rendelkezést is. Ez a kérdés pedig egészen visszavezethető Hérakleitosz elméletéhez, amely azt a problémát járja körül, hogy valamit a formája vagy annak materiája alapján kell-e meghatároznunk – vagyis hogy mit is tekinthetünk egy aktus önazonosságának.

Továbbá, amennyiben az országgyűlési határozatok *extern* jelleget öltenek, akkor kérdésként merül fel, hogy egy országgyűlési határozat közzétételéről kell-e, hogy beszéljünk, vagy annak kihirdetéséről. A jogtudomány 2010-et követően egységesen állást foglalt abban, hogy a közjogi szervezetszabályozó eszközöket közzéteszik, nem pedig kihirdetik, de 2010 előtt az országgyűlési határozatok egy részének a hatálybaléptetését a kihirdetés momentumához kötötték [lásd 70/1993. (IX. 16.); 51/1994. (X. 19.); 31/1995. (III. 24.); 43/1995. (IV. 13.); 62/1996. (VII. 9.); 61/1997. (VI. 5.); 36/1999. (V. 7.); 66/2000. (IX. 13.); 5/2001. (II. 15.); 68/2004. (VI. 22.)]. Az országgyűlési határozatok – álláspontom szerint – amikor *extern* jelleget öltenek, akkor a közzétételt követően rendelkeznek a (normatív) hatályról, ellentétben azzal, amikor (sima) *intern* jelleggel szabályoznak egy kérdéskört, mert akkor pedig az elfogadást követően rendelkeznek kötelező hatállyal. Véleményem szerint teljességgel felesleges lenne az *intern* jellegű országgyűlési határozat hatályát a közzétételhez kötni, ugyanis ugyanazokra az egyénekre (individuumok összességére) állapítana meg rendelkezéseket, mint akik azokat létrehozták, és akik ezeket a szabályokat egyszersmind alkalmazni hivatottak.

Továbbá még megkülönböztetésre érdemes az Országgyűlés jóváhagyó aktusa és politikai nyilatkozata egyaránt, ennek megfelelően:

⁴⁸ 3057/2015. (III. 31.) ABH Kiss László [96] idézi a 183/2010. (X. 28.) ABH-t.

⁴⁹ Búza: i.m. 24. o.

Jóváhagyó vagy jóváhagyást megtagadó határozatok, röviden elfogadó típusú határozatok (ezek más szervek tevékenységével vagy normatív aktusával kapcsolatosak): olyan döntések, amelyek különböző jelentések,⁵⁰ beszámolók,⁵¹ jogszabálytervezetek⁵² és politikai állásfoglalások jóváhagyását rögzítik⁵³ – ugyanakkor álláspontom szerint ezen utóbbinak inkább politikai nyilatkozati formában lenne a helye, nem pedig rendes határozatban. Ezen elfogadó határozatok biztosítják az Országgyűlés ellenőrző funkcióját, mivel lehetőséget adnak a parlamentnek arra, hogy formálisan is kifejezze véleményét és álláspontját a kormányzati és állami intézmények működésével, valamint a nemzetközi kötelezettségvállalásokkal kapcsolatban. Ezek a határozatok erősítik a jogállami kereteket, mivel korlátot adnak a végrehajtó hatalom tevékenységeinek, és biztosítják a demokratikus folyamatok átláthatóságát. A jóváhagyó határozatok számos különböző témában jelenhetnek meg. A nemzetbiztonsági és politikai kérdések terén így az Országgyűlés gyakran dönt olyan jelentések elfogadásáról, amelyek közvetlenül érintik az ország biztonságát és politikai érdekeit.

Politikai nyilatkozatok: „az Országgyűlés önálló döntését igénylő – törvényjavaslattól vagy határozati javaslattól eltérő formában elfogadott – politikai kérdésben történő állásfoglalása.”⁵⁴ Az Országgyűlés által kiadott politikai nyilatkozatok témái igazodnak az adott időszakban történő változásokhoz, így azok szorosan kapcsolódtak az adott év legfontosabb politikai és társadalmi eseményeihez. Például a nemzetközi és külpolitikai kérdések közé tartozik az 1/2022. (III. 10.) OGY politikai nyilatkozat, amely az orosz-ukrán háborúra reflektál, illetve a 3/1997. (XI. 5.) OGY politikai nyilatkozat, amely Magyarország NATO-tagságának elősegítéséről szól. A migráció kérdése különösen az utóbbi években került előtérbe, amire példa az 1/2023. (V. 3.) OGY politikai nyilatkozat, amely a migráció elutasításáról és a kibocsátó országok helyben történő támogatásáról szól, valamint a 3/2021. (XII. 14.) OGY politikai nyilatkozat, amely a migráció elleni nemzetközi fellépésről rendelkezett. A biztonságpolitikai és terrorizmus elleni nyilatkozatok szintén fontos szerepet kaptak, például a 2/2023. (X. 25.) OGY politikai nyilatkozat a terrorizmus elítéléséről és az áldozatok melletti kiállásról szól. Az európai uniós kapcsolatokkal és nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos nyilatkozatok közül kiemelhető a 2/2013. (X. 22.) OGY politikai

⁵⁰ Pl. az 53/2022. (XI. 23.) OGY határozat a NATO koszovói békefenntartó műveletében (KFOR) való magyar katonai szerepvállalásról szóló beszámoló elfogadásáról rendelkezik. A jelentés hivatalosan is rögzíti Magyarország szerepét és elkötelezettségét a nemzetközi békefenntartás iránt. 6/2024. (III. 19.) OGY határozat az EU 2019/1937 irányelvének módosításával kapcsolatos jelentés elfogadásáról szól, amely fontos szerepet játszik Magyarország uniós döntéshozatalban való részvételében és a belső piaci szabályozások harmonizációjában.

⁵¹ Pl. a 27/2023. (XII. 14.) OGY határozat az alapvető jogok biztosának és helyetteseinek tevékenységéről szóló beszámoló elfogadásáról szól. A beszámoló rögzíti az ombudsmani hivatal tevékenységének eredményeit és kihívásait, valamint biztosítja az állampolgári jogok védelmét. A 10/2023. (IV. 12.) OGY határozat az Országos Bírósági Hivatal elnökének 2021-es beszámolóját fogadja el, ami a bírósági rendszer átláthatóságát és elszámoltathatóságát biztosítja.

⁵² Pl. az 54/2022. (XII. 8.) OGY határozat a belső piaci médiaszolgáltatások közös keretének létrehozásáról szóló európai parlamenti és tanácsi rendelettervezet kapcsán fogalmaz meg indokolt véleményt. A határozat biztosítja Magyarország aktív részvételét az uniós médiapolitikában, és hozzájárul a médiapiac szabályozásához. A 30/2023. (XII. 14.) OGY határozat a kiegészítő üzemanyag és a radioaktív hulladék kezelésének nemzeti politikájáról szóló korábbi határozat módosításáról rendelkezik, amely fontos szerepet játszik a nukleáris biztonság kérdésében.

⁵³ Pl. a 15/2024. (VI. 11.) OGY határozat a baloldali brüsszeli politikai akciók feltárásáról szóló vizsgálati jelentés elfogadásáról rendelkezik. A határozat politikai szempontból lényeges, mivel tükrözi az Országgyűlés álláspontját az ilyen akciókkal kapcsolatban, és befolyásolhatja a politikai viták irányát. A 62/2022. (XII. 9.) OGY határozat a 2026-ig szóló 5. Nemzeti Környezetvédelmi Programról rendelkezik, amely meghatározza Magyarország környezeti fenntarthatóságának hosszú távú céljait. Ez a határozat nemcsak a belpolitikai, hanem a globális környezetvédelmi kérdésekben is kifejezi az ország álláspontját.

⁵⁴ Házaszály 158. § 22. pontja.

nyilatkozat, amely a rezsicsökkentés védelméről szól az európai uniós bürokrácia nyomásgyakorlásával szemben, valamint a 2/2020. (V. 5.) OGY politikai nyilatkozat, amely az isztambuli egyezményhez való csatlakozás elutasításáról rendelkezett. Az emberi jogok és társadalmi kérdések szintén megjelentek a politikai nyilatkozatokban, például az 1/2005. (III. 10.) OGY politikai nyilatkozat a cigány holokauszt ügyével foglalkozik, valamint az 1/2004. (IV. 6.) OGY politikai nyilatkozat a Holocaust Emléknapján jelent meg. Az eddigi statisztikák alapján 1997-től összesen 28 politikai nyilatkozatot adott ki az Országgyűlés, ami azt jelenti, hogy átlagosan egy-két ilyen nyilatkozat született, bár az egyes évek között jelentős szórás figyelhető meg, ami az adott év politikai változásától függött.

Táblázat, forrás: Szerző⁵⁵

A törvényesség követelménye egyértelműen azt igényli, hogy minden állami szerv saját hatáskörében és a jogszabályban előírt formában hozza létre aktusait. Ennek oka az, hogy a formák és az aktustípusok állandó cserélgetése vagy nem megfelelő alkalmazása bizonytalanságot szül az állampolgároknak abban a tekintetben, hogy kötelező-e az adott aktus. Az aktusoknak az előírt formában való létrehozása és alkalmazása tehát elengedhetetlen a jogbiztonság és a törvényesség fenntartása szempontjából. Bár a jelenlegi magyar országgyűlési gyakorlatban vannak olyan normatív határozatok, amelyek az állampolgárok számára is jogszabályi jelentőséggel bírnak, ezek viszonylag ritkák, és szükségességük is megkérdőjelezhető.⁵⁶ Ha azonban ilyen határozat kerül megalkotásra, az állampolgároknak ugyanolyan kötelességük megtartani az abban foglaltakat, mint a törvények rendelkezéseit – egészen addig, amíg annak alkotmányellenességét meg nem állapítja egy erre felhatalmazott fórum. Ezzel szemben vannak olyan felfogások is, amelyek szerint azon határozatok, amelyek nem a törvényhozói hatalom gyakorlásának keretében születnek

⁵⁵ 1/1997. (VII. 17.) OGY politikai nyilatkozat; 2/1997. (VII. 17.) OGY politikai nyilatkozat; 3/1997. (XI. 5.) OGY politikai nyilatkozat; 1/1998. (XII. 16.) OGY politikai nyilatkozat; 1/1999. (V. 7.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2004. (IV. 6.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2004. (IV. 30.) OGY politikai nyilatkozat; 3/2004. (X. 13.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2005. (III. 10.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2006. (IX. 19.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2007. (XI. 28.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2008. (XII. 17.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2009. (III. 12.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2009. (XII. 3.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2010. (VI. 16.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2010. (XII. 22.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2013. (VI. 25.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2013. (X. 22.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2020. (V. 2.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2020. (V. 5.) OGY politikai nyilatkozat; 3/2020. (VI. 16.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2021. (II. 15.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2021. (V. 19.) OGY politikai nyilatkozat; 3/2021. (XII. 14.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2022. (III. 10.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2022. (VII. 12.) OGY politikai nyilatkozat; 3/2022. (XII. 8.) OGY politikai nyilatkozat; 1/2023. (V. 3.) OGY politikai nyilatkozat; 2/2023. (X. 25.) OGY politikai nyilatkozat.

⁵⁶ Lásd: 9/2011. (III. 9.) OGY határozat az új Alkotmány elfogadásának előkészítéséről.

(„egyszerű parlamenti határozatok”), politikai jelentőséggel bírnak, azonban nem rendelkeznek a törvény jogi kötelező erejével.⁵⁷

Az országgyűlés akarata a normatív határozatok esetében ugyanaz kell, hogy legyen, mint a törvények esetében – a közzététel ténye is ezt látszik igazolni. Ezen érvek alapján a törvényesség és a jogbiztonság fenntartása érdekében szükséges, hogy az állami szervek szigorúan tartsák magukat az előírt formákhoz és az aktusok megfelelő alkalmazásához, beleértve a normatív határozatokat is, amelyek kötelezőek az állampolgárokra.⁵⁸

VI. Összegzés

Az országgyűlési határozatok jogforrás szerinti meghatározása hasonlóan nehéz feladatnak tekinthető, mint a kormányhatározatoknak az önálló – más jogforrástól nem függő, abszolút értékű – definiálása. Ugyanis akárcsak a végrehajtó hatalom által kiadott jogi szabályoknak a megkülönböztetése során meghatározzuk a jogforrási rendszerbe betagozódó jogszabályokat – kormányrendeletek – és az azokba be nem tagozódó normatívákat – kormányhatározatok.

Tisztán alaki szempontból vizsgálva azt is megállapíthatjuk, hogy a törvényjavaslatok, akárcsak az országgyűlési határozatoknak a „javaslatai”, az országgyűlési eljárásrend keretében csak indítványoknak tekintendők – pontosabban az indítványok sorozatából előálló összességeknek –, amelyeknek mindegyik (eljárási) alkotóeleme külön mérlegelést és szavazást igényel. Joseph Redlich hasonlatával élve pedig ezek az indítványok olyanok, mint az „alapsejtek”, a törvényjavaslatok pedig, mint az ezen sejtekből összeálló összesség a *corpus*. Ugyanis egy szervezetet (organizmust) csak akkor ismerhetünk meg, ha ismerjük annak az alkotórészeit, alapsejtjeit.⁵⁹

Álláspontom szerint alkotmányellenes minden olyan gyakorlatnak a tolerálása, amely gyakorlatilag az intern normatív aktusok köpönyegébe bújtatott szabályozást, jogalkotást érvényesít. Ennek okán minden egyes intern normatív aktus, amely ebben a köpönyegben leledzik, törvényellenes és egyben alaptörvény-ellenes is.

Az egyedi országgyűlési aktusok (határozatok) rendelkezhetnek intern és extern jelleggel egyaránt, ugyanis nem az határozza meg egy aktusnak a belterjességét vagy külterjességét, hogy egyedi-e, vagy normatív, hanem az, hogy az adott szervezeten belülre vagy azon kívülre irányul-e. Így vannak olyan egyedi határozatok, amelyek extern jelleggel bírnak – mert az adott szervezeten kívülre irányulnak – például egy székvásárlás vagy egy támogató okirat kiállítása, és vannak egyedi aktusok, amelyekre a belterjesség (internitás) a jellemző, ilyen az adott szervnek vagy személynek történő feladatszabás. Mindezek alapján nem értek egyet azzal az állásponttal, miszerint az egyedi aktus csak extern jelleggel bírhat.⁶⁰ Mint ahogy a kormányhatározatok normatív jellegénél kifejtettem, azon állításom, miszerint amikor egy szerv egy tisztségre kijelöl vagy felkér egy személyt, akkor ezek az aktusok normatívoknak tekintendők (és nem egyedinek!), mert nem maga a személy van megjelölve az aktusban, hanem maga a feladatkör, tisztség – azaz általános jelleggel, a személyen túlnyúló feladatszabásról van szó –, így hasonló meghatározással élek az országgyűlési határozatoknak a egyedi vagy normatív jellegének a megállapításakor..⁶¹ Ugyanakkor azt is

⁵⁷ Badura, Peter: Staatsrecht. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1986, S. 360-361.

⁵⁸ Lásd: Bihari Ottó: Az államhatalmi képviselői szervek elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 210-211.

⁵⁹ Redlich, Joseph: The Procedure of the House of Commons: A Study of Its History and Present Form. Archibald Constable & Co. Ltd., London, 1903. p. 12. Lásd bővebben: Redlich 1905.

⁶⁰ Erdős 2016: 67. o.

⁶¹ Lásd: Balássy Ádám Miklós: Kormányhatározat – tanulmány a magyar közigazgatásból. In Jogelméleti Szemle, 2022/3. szám, 2-26. o.

meg kell jegyezni, hogy az ilyen tisztségkijelölő „kreációs jogkör” lehet mind intern (kormányzati személy újabb megbízatása mint kormánybiztos, miniszteri biztos), mind extern jellegű (ezek az Országgyűlés közjogi tisztségviselőinek megválasztására irányulnak, például köztársasági elnök, legfőbb ügyész, a Kúria elnöke, az Alkotmánybíróság elnöke) is.

Irodalomjegyzék

Badura, Peter: Staatsrecht. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1986.

Balássy Ádám Miklós: Kormányhatározat – tanulmány a magyar közigazgatásból. In Jogelméleti Szemle, 2022/3. szám, 2-26. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2022.3.2>

Barabási Kun József: Parlamenti Hárszabályok – politikai tanulmány. Franklin-Társulat, Budapest, 1907.

Besselink, Leonard – Bovend'Eert, Paul – Broeksteeg, Hansko – de Lange, Roel – Voermans, Wim (eds.): Constitutional Law of the EU Member States. Kluwer, Deventer, 2014.

Bihari Ottó: Az államhatalmi képviselői szervek elmélete. Akadémiai Kiadó Budapest, 1963.

Búza László: A képviselőház Hárszabályai. Államjogi Tanulmány. Ref. Főiskola Könyvnyomdája, Sárospatak, 1916.

Coke, Edward: The Fourth Part of the Institutes of the Laws of England: Concerning the Jurisdiction of Courts. M. Flesher, for W. Lee and D. Pakeman, London, 1644.

Concha Győző: Közjog és obstrukció. In Jogtudományi Közlöny 1904/52. szám, 423-426. o.

Erdős Csaba: Kritikai megjegyzések az Alaptörvény jogszabály-fogalmával kapcsolatban. In Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely: Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére. Universitas, Győr, 2013, 134-137. o.

Erdős Csaba: Parlamenti autonómia – Aktustani elemzések az Országgyűlés jogállásáról és hatásköreiről. Gondolat, Budapest, 2016.

Eugène, Pierre: Traité de Droit Politique Électoral et Parlementaire. Librairies-Imprimeries Réunies, Paris, 1893.

Fayer Gyula: Nem képviselők a házban. In Jogtudományi Közlöny 1907/52. szám, 447-448.

Ferdinandy Géza: Magyarország közjoga. Politzer Zsigmond és fia kiadása, Révai és Salamon könyvnyomdája, Budapest, 1902.

Kmety Károly: A Magyar közjog tankönyve. Ötödik javított kiadás, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1911.

Kilényi Géza: Az alkotmányozás és a „kétharmados” törvények. In Jogtudományi Közlöny. 1994/4-5. szám, 201-209. o.

Hatschek, Julius: Das Parlamentsrecht des Deutschen Reiches. Carl Heymanns Verlag, Berlin, 1912, 18-30. o.;

Hatschek, Julius: Konventionalregeln oder über die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung im öffentlichen Recht. In Jahrbuch des öffentlichen Rechts III. kötet. J.C.B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen, 1909.

Jakab András: A magyar jogrendszer szerkezete. Doktori disszertáció, Miskolc, 2005.

Moór Gyula: A különböző jogforrások, azok egyensúlya és rangfokozata a magyar jogrendszerben. In Magyar Jogi Szemle 1932/5. szám, 145-153. o.

Pikler Kornél: Házaszabályok. Budapest, 1971.

Redlich, Joseph: The Procedure of the House of Commons: A Study of Its History and Present Form. Archibald Constable & Co. Ltd., London, 1903.

Redlich, Josef: Recht und Technik des englischen Parlamentarismus: die Geschäftsordnung des House of Commons in ihrer geschichtlichen Entwicklung und gegenwärtigen Gestalt. Duncker & Humblot, Leipzig, 1905.

Szászy-Schwarz Gusztáv: Parerga – vegyes jogi dolgozatok. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1912.

Czabán Samu¹**Evolúciós hatások a jogelméletben: mediátor majmok, egyenlőségpárti patkányok és a morális ösztön szerepe a jogi szabályozásban²***Absztrakt*

E tanulmány áttekinti a morálfilozófia, jogfilozófia és pszichológia közötti kapcsolatokat, különös tekintettel a morális érzelmek szerepére a döntéshozatalban. A morális érzelmek megkülönböztetik a Homo sapienst a Homo oeconomicustól. De mégis honnan jönnek ezek a jogi normarendszer háttérében is meghúzódó morális megérzések? Az itt bemutatott kutatások szerint ezek nemcsak társadalmi konstrukciók, hanem evolúciós múltunkhoz kötődő, belénk programozott erkölcsi intuíciók. E szemlélet szerint ugyanúgy, ahogy alapvető nyelvi ösztönnel jövünk a világra, rendelkezünk egy alapvető morális ösztönnel is. Ismétlődő szelekciós kihívásokra, mint például egy csoporton belüli osztozkodás vagy a potyautas magatartás büntetése, az élőlényekben morális viselkedéses hajlamok alakulnak ki. Ez a morális ösztön a tágabb állatvilágban gyökerezik, már a fejlett emlősökkel megjelenik a protomoralitás. A tanulmány bemutatja a morális ösztönök mellett szóló érveket, hogyan formálják azok a jog szerkezetét, illetve hogy mikor vezethetnek félre a morális heurisztikák. Az emberi és állati viselkedés hasonlóságai rávilágítanak a morális és jogi rendszerek közötti összefüggésekre, valamint az evolúciós pszichológia lehetséges magyarázataira a morális viselkedés és a jogi szabályozás kialakulásában.

Kulcsszavak: morális döntések, jog, morális ösztön, jogfilozófia, pszichológia, mulasztási torzítás, mediáció, evolúciós pszichológia, morális intuíciók, jogi normák

Abstract

Psychologists study individual and group decision-making processes, thus exploring the psychological background of moral choices. The psychological approach helps to understand how an individual's moral sensitivity develops and how social environment influences one's decisions. Some psychologists view moral emotions as distinguishing factors between Homo sapiens and Homo economicus. However, this does not mean that emotions deviate people from rational decision-making, making them irrational. On the contrary, modern affective psychology, supported by evolutionary arguments, suggests that moral intuitions curb our immediate self-interests to promote the long-term well-being of ourselves and our communities. This moral instinct has roots in the broader animal kingdom, to which we still belong, even if we often forget. The theory of moral intuitions, embedded in our cognitive system, could create a new paradigm in legal theory. This study presents the arguments for moral instincts, how they shape the structure of law, and when moral heuristics may lead us astray.

Keywords: moral decisions, law, moral philosophy, legal philosophy, psychology, affective psychology, evolutionary psychology, moral intuitions, legal norms

¹ A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola doktorandusza

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.22

Bevezetés

A morális döntések mélyen meghatározzák a jog működését. A morális szempontok nem csupán a jogszabályok konkrét alkalmazására vannak hatással, de jelentős befolyással bírnak a jogalkotás folyamatára és a jogi normák társadalmi elfogadottságára is. Ennek következtében a morálfilozófia és a jogfilozófia területei régóta összefonódnak, és időről időre egymásba is olvadnak.³

Azonban nem csak a filozófia és a jog, hanem a pszichológia is szoros kapcsolatban áll a morális döntésekkel. A pszichológusok tanulmányozzák az egyéni és csoportos döntéshozatali folyamatokat, így a morális döntések lelki hátterét is vizsgálják. A pszichológiai megközelítés segít megérteni, hogyan formálódik az egyén morális érzékenysége, és hogyan befolyásolja az egyén döntéseit a társadalmi környezet.

A morális érzelmeket egyes pszichológusok úgy ragadják meg, mint a *Homo sapiens* és a *Homo oeconomicus* közötti különbséget.⁴ Ezt azonban nem úgy értik, hogy az érzelmek eltérítik az embereket a racionális döntéshozataltól és irracionálissá teszik őket. Ennek éppen az ellenkezőjét gondolják. Az evolúciós érvekkel felvértezett modern affektív pszichológia szerint a morális intuíciók gátat szabnak a pillanatnyi önérdekeinknek annak érdekében, hogy önmagunk és közösségünk hosszú távú jólétét segítsék elő. Ennek a morális ösztönnek a gyökere a tág értelemben vett állatvilágba nyúlik vissza, ahova mindmáig tartozunk, még ha ezt sokszor el is felejtjük. A természetünk részét képező megismerési rendszerünkbe kódolt morális megérzések elmélete egészen új helyzetet teremthet a jogi gondolkodásban is. A tanulmányban bemutatom, milyen érvek szólnak a morális ösztön mellett, hogyan határozza meg a jog szerkezetét a morális ösztön, és mikor visznek minket tévútra a morális heurisztikák.

I. A természetes igazságosság?

Milyen az emberekre általában jellemző morál? Jonathan Baron úgy érvel, hogy a „józan ész” adta hétköznapi gondolkodás deontológiai, azaz kötelességalapú. Legtöbben hisszük, hogy céljaink elérése során be kell tartanunk bizonyos morális szabályokat: nem szabad hazudni, ígéreteket megszegni vagy indokolatlanul megkárosítani másokat.⁵ Egy ember megölése, még akkor is, ha szervei három másik ember életét mentik meg – bár utilitarista logikával alátámasztható –, a legtöbbek szemében helytelen cselekedet, mert mély gyökerű és magától értetődő erkölcsi törvényeket sért. Ugyanígy nem tartjuk elfogadhatónak egy terrorista kislányának a megkínzását sem, hogy megmentjük egy repülőgép közel száz utasának életét.⁶

Nem véletlen, hogy az utilitarizmus, ami csak a döntések következményével számol, sokkal inkább az emberre nem, de egy *Homo oeconomicus*ra jellemző racionális számításokra épít. És talán az sem meglepő, hogy több kutatás arra utal, hogy akik a pszichopátia-skálán magasan szerepelnek, hajlamosabbak morális dilemmákra utilitarista választ adni.⁷ A

³ Baron, Jonathan: *Moral judgment: Acts, omissions, and rules*. Department of Psychology, University of Pennsylvania, Philadelphia, United States, 2013, 1-30. o.

⁴ Bányai Éva – Varga Kata: *Affektív pszichológia – az emberi késztetések és érzelmek világa*. Medicina Könyvkiadó Zrt., 2014, 477-485. o.

⁵ Zamir, Eyal: *Loss aversion and the law*, 876. o. In *Vanderbilt Law Review*, 2012, 830-892. o.

⁶ Zamir, Eyal: *Loss aversion and the law*, 877. o. In *Vanderbilt Law Review*, 2012, 830-892. o.

⁷ Berg, J. M. – Lilienfeld, S. O. – Waldman, I. D.: *Bargaining with the devil: Using economic decision-making tasks to examine the heterogeneity of psychopathic traits*. In *Journal of Research in Personality*, Vol. 47, No. 5,

ventromediális prefrontális kéreg sérülése, amely az érzelmi feldolgozást közvetíti és segíti, amellelt, hogy rontja a szociális döntéshozatalt,⁸ utilitarista morális válaszokra is hajlamosít. A kutatásokból úgy látszik, az ezen agyterületükön sérült személyek nem képesek jól feldolgozni a más emberek sérelméből származó morális következményeket. Ezért inkább hajlandók jóváhagyni olyan ártó cselekedeteket, amelyek végül maximalizálják az összhasznot.⁹

Mégis honnan jönnek ezek a jogi normarendszer háttérében is meghúzódó morális megérzések? Egyes kutatók szerint ezek nemcsak társadalmi konstrukciók, hanem evolúciós múltunkhoz kötődő, belénk programozott erkölcsi intuíciók. E szemlélet szerint ugyanúgy, ahogy alapvető nyelvi ösztönnel jövünk a világra,¹⁰ rendelkezünk egy alapvető morális ösztönnel is.¹¹ Az evolúció során a gyakran felmerülő problémákra a túlélést segítő agyi programok alakultak ki, így logikusan a morális problémák feloldását segítő háttér is biológiailag meghatározott lehet. Ismétlődő szelekciós kihívásokra, mint például egy csoporton belüli osztozkodás vagy a potyautas magatartás büntetése, az élőlényekben morális viselkedéses hajlamok vannak jelen.¹² Ez a háttérben meghúzódó közös morális ösztön természetesen nem mond ellent annak, hogy különböző kultúrákban és környezetben eltérő morális szabályrendszerek alakuljanak ki. Ahogy a nyelv háttérében meghúzódó, univerzális grammatikai érzékből sem következik,¹³ hogy minden emberi civilizáció pontosan ugyanazt a nyelvet beszélje.

Az együttműködés például sok élőlény túlélésének záloga, így csoportos majmok hasonló szelekciós problémával néztek szembe, mint az emberek. Frans De Waal holland etológus szerint ezeknél az állatoknál is megfigyelhető egyfajta (proto)moralitás. Hogy ezt igazolja, barna kapucinus majmokat figyelt meg egyenlőtlen elosztási helyzetekben. Először két kapucinus majmot uborkaszeletekkel „fizetnek” ki egy egyszerű feladat elvégzéséért. Ebben az egyenlő munkáért egyenlő bér fázisban a majmok fennakadás nélkül, boldogan végzik el a feladatot, és eszik meg az adott jutalmat. Ha azonban a majmok azt érzékelték, hogy egy fajtársuk vonzóbb jutalmat, például egy finom szőlőszemet kapott ugyanazért az erőfeszítésért, dühöngtek, és megtagadták az uborkaszelet elfogadását. Sokszor agresszívak is lettek. A hatás felerősödött, ha a másik majom egyáltalán nem végzett feladatokat, és még úgy is kapott valamilyen jutalmat.¹⁴

2013, 472-482. o.; Koenigs, M. – Kruepke, M. – Zeier, J. – Newman, J. P.: Utilitarian moral judgment in psychopathy. *Social cognitive and affective neuroscience*. Vol. 7, No. 6., 2012, 708-714. o.; Marshall, J. – Watts, A. L. – Lilienfeld, S. O. Do psychopathic individuals possess a misaligned moral compass? A meta-analytic examination of psychopathy's relations with moral judgment. In *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, Vol. 9, No. 1, 2018, 40. o.; Bartels, D. M. – Pizarro, D. A.: The mismeasure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas. *Cognition*, Vol. 121, No. 1, 2011, 154-161. o.

⁸ Saver, Jeffrey L. – Damasio, Antonio R.: Preserved access and processing of social knowledge in a patient with acquired sociopathy due to ventromedial frontal damage. In *Neuropsychologia*, 1991/12. sz., 1241-1249. o.

⁹ Moretto, Giovanna – Ládavas, Elisabetta – Mattioli, Flavia – Pellegrino, Giuseppe di: A psychophysiological investigation of moral judgment after ventromedial prefrontal damage. In *Journal of Cognitive Neuroscience*, 2010/8. sz., 1888-1899. o.

¹⁰ Cook, Vivian – Newson, Mark: *Chomsky's universal grammar*. John Wiley & Sons, 2014.

¹¹ Hauser, Marc: *Moral minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. Ecco/HarperCollins Publishers, 2006.

¹² Bereczkei, Tamás: *Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség*. Typotex, Budapest, 2009.

¹³ Chomsky, Noam: *Topics in the theory of generative grammar*. Walter de Gruyter, 1978, 56. kötet.

¹⁴ Brosnan, Sarah F. – De Waal, Frans: *Monkeys reject unequal pay*. In *Nature*, 2003/6955. sz., 297-299. o.

II. A fair játék: hogyan viselkednek patkányok, majmok és gyerekek morális helyzetekben

Mint a viselkedéses közgazdaságtanról szóló cikkeimben már volt róla szó, a hagyományos közgazdaságtani emberkép elvárásaival ellentétben az emberek nem önző, hanem ösztönösen együttműködő módon viselkednek elosztási helyzetekben.¹⁵ De vajon hasonló eredményekre vezet, ha csimpánzokat és embergyerekeket tesztelnek egy módosított ultimátumjátékkal?¹⁶

A majmok és a kisgyerekek is két zseton közül választhattak, az egyik zseton mindkét játékosnak egyenlő jutalmat kínált, míg a másik zseton csak a választónak kedvezett. Meglepő módon mind a gyerekek, mind a majmok az egyenlő elosztást részesítették előnyben, és együttműködően viselkedtek.¹⁷ Ezek a kutatások arra utalnak, hogy az emberi igazságérzetnek hosszú evolúciós múltja van, és már kora gyermekkorban megjelenik. Amikor általános iskolás gyerekek azt a feladatot kapták egy másik kísérletben, hogy osszanak szét néhány színes radírt, megjutalmazandó a többi gyereket, azok inkább kidobtak egy felesleges radírt a kukába, minthogy egyenlőtlen elosztási helyzetet hozzanak létre.¹⁸

Nemcsak majmok, de távolabbi emlős rokonaik is hajlanak betartani az igazságosság hagyományos szabályait. Amikor fiatal patkányok játszanak, a fifty-fifty szabályt alkalmazzák egymás harapdálásában és megtámadásában. A patkányok egyszerűen abbahagyják a játékot azokkal a játszótársakkal, akik nem adnak nekik egyenlő esélyt a visszavágásra.¹⁹ Tehát a fair játék szabályai már a patkányoknál megjelenik.

Egy másik kísérletben kinyitható csapdába helyeztek el egy elzárt patkányt, majd betettek egy másikat, aki ki tudta szabadítani, majd ki is szabadította foglyul ejtett társát.²⁰ Ez már önmagában tisztességes magatartásnak mondható, de a patkánymorál ennél is kifinomultabb. Ezután egy olyan helyzettel szembesítették a patkányokat, amiben két elzárt ketrecet is kinyithatott az éppen szabadon lévő patkány. Egyben ugyanúgy egy elzárt, másik patkány volt, egyben pedig ízletes csokoládé. A szabad patkányok tipikusan kinyitották mindkét ketrecet, és megosztották az ételt ahelyett, hogy egyedül ették volna meg a finom csokoládét, míg másik társuk bezárva szenved. Bár a köznyelvben a „patkányság” a morális rossz szinonimája, valójában empatikus²¹ és meglepően együttműködő viselkedést mutató élőlényekről van szó. A patkányok nem vakon haszonmaximalizálók és önérdékkövetők, de nem is farkastörvények szerint élnek. Akkor miért gondolnánk ezt a jóval kifinomultabbnak tartott emberekről?

Mindez megmagyarázza, hogy a jog és az állam beavatkozása nélkül is az emberek ügyesen koordinálnak és oldanak meg konfliktusokat fair módon egymás között, pusztán szociális normák segítségével.²² Annak ellenére, hogy például a kártérítési jog

¹⁵ Czabán, Samu: A nagy történetmesélő—a döntéshozatal történeti modellje, utólagos okoskodási torzítás és a jogi felelősség utólagos megállapításának pszichológiai kérdései. In *Jogelméleti Szemle*, 2020/2. sz., 15-28. o.

¹⁶ Proctor, Darby – Williamson, Rebecca A. – De Waal, Frans – Brosnan, Sarah F.: Chimpanzees play the ultimatum game. In *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2013/6. sz., 2070-2075. o.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Shaw, Alex – Olson, Kristina R.: Children discard a resource to avoid inequity. In *Journal of Experimental Psychology: General*, 2012/2. sz., 382-395. o.

¹⁹ Pellis, Sergio M. – Pellis, Vivien C. – Reinhart, Christine J.: The evolution of social play. Formative experiences: The interaction of caregiving, culture, and developmental psychobiology, 2010, 404-431. o.

²⁰ Bartal, Inbal Ben-Ami – Decety, Jean – Mason, Peggy: Empathy and pro-social behavior in rats. In *Science*, 2011/6061. sz., 1427-1430. o.

²¹ Preston, Stephanie D. – De Waal, Frans: Empathy: Its ultimate and proximate bases. In *Behavioral and Brain Sciences*, 2002/1. sz., 1-20. o.

²² Ellickson, Robert C.: Of Coase and cattle: Dispute resolution among neighbors in Shasta County. In *Stanford Law Review*, 1985/38. sz., 623-687. o.

szisztematikusan alulkompenzálja a közönséges gondatlanság áldozatait, nem tűnik úgy, hogy a hanyag károkozás rutin lenne a legtöbb fejlett országban.²³ Új-Zéland például 1974-ben eltörölte a személyi sérülésekért való kártérítési felelősséget, és azt egy állami kártérítési rendszerrel váltotta fel. A kompenzáció átfogóan kiterjed minden baleset által okozott személyi sérülésre, legyen az közúti, munkahelyi, otthoni vagy más baleset. Ezzel a balesetet okozó jogi költségei lenullázódtak. Mégis, a személyi sérülésért való kártérítési felelősség megszüntetése Új-Zélandon egyáltalán nem változtatta meg például a vezetési szokásokat az országban. Sőt, a statisztikák szerint a balesetek és a halálos áldozatok száma egyenesen csökkent.²⁴

Amikor az együttműködő viselkedést szociális normák szabályozzák, a szabályozás még kontraproduktív is lehet. A napköziben a gyerekekre vigyázó tanárok addig nem tudnak hazamenni, amíg minden gyerekért el nem jönnek azok szülei. Amikor tehát a szülők késnek, az ott dolgozók életét igencsak megnehezítik, mert bent kell maradniuk munkaidő után is. Egy kutatás során ezért egy bölcsődében bírságot kezdtek kiszabni azokra a szülőkre, akik késnek.²⁵ Egy jó *Homo oeconomicus* így kell motiválni. Ha megnöveljük ugyanis a késés költségeit, a magatartás gyakorisága csökkenni fog. A hivatalos szankció azonban ellenkező hatást ért el. Miután a bölcsődék elkezdtek bírságokat alkalmazni, a szülők egyre gyakrabban kezdtek késni. Miért történt mindez? Valójában a büntető szabályozás a szociális normák helyébe lépett, és egyfajta piaci logikát hozott be az emberi viszonyokba. A büntetés a szülők fejében a késés ára lett. Tehát többé nem kell foglalkozni a bennmaradó tanároknak okozott nehézségekkel, azt ugyanis kifizetik büntetés formájában. Az empátia és az emberi együttműködés ösztönös szabályozói helyett a piaci logika valami rosszabbat hozott.

III. A konfliktusok, az agresszió és a megbékélés szerepe az állatoknál és embereknél

Az igazságtalan helyzetekre sokszor az agresszió és a harag a válaszuk. A harag ezért nem is mindig rossz tanácsadó, ugyanis olyan cselekvésre motiválhat, amely végül jobb közösségi egyensúlyhoz vezet.²⁶ Az 1970-es évek amerikai feminista mozgalma például nagymértékben támaszkodott az alulról szerveződő, tudatosságra nevelő csoportokra, amelyek éppen a negatív érzésekre, a dühre és az elégedetlenségre próbálták ráébreszteni a nőket, hogy ezáltal politikai cselekvésre ösztönözzék őket.²⁷

Ahhoz, hogy a harag morális érzés legyen, természetesen fontos, hogy proszociális célok felé mozgasson, a kicsinyes bosszú vagy a büntető fékezés az utakon nem tartozik ide. Ha az állati viselkedés tanulmányozása során megértjük az állati konfliktusok és konfliktusrendezés természetét, az segíthet megérteni azt is, hogy nálunk, embereknél milyen szerepet tölt be az agresszió vagy éppen a békülés. Az agressziót a korai elméletek valamilyen hidraulikus modellben írták le,²⁸ vagy ösztönös feszültségként, ami felhalmozódik bennünk,

²³ Stout, Lynn A.: Law and prosocial behavior. In *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, 2014, 195-212. o.

²⁴ Brown, Craig: Deterrence in tort and no-fault: the New Zealand experience. In *California Law Review*, 1985, 976-1012. o.

²⁵ Gneezy, Uri – Rustichini, Aldo: A fine is a price. In *The Journal of Legal Studies*, 2000/1. sz., 1-17. o.

²⁶ Bányai Éva – Varga Kata: Affektív pszichológia–az emberi késztetések és érzelmek világa. Medicina Könyvkiadó Zrt., 2014, 477-485. o.

²⁷ Kravetz, Diane – Marecek, Jeanne – Finn, Stephen E.: Factors Influencing Women's Participation in Consciousness-Raising Groups. In *Psychology of Women Quarterly*, 1983/3. sz., 257-271. o.

²⁸ Pedder, Jonathan: Psychoanalytic views of aggression: Some theoretical problems. In *British Journal of Medical Psychology*, 1992/2. sz., 95-106. o.

majd kitör.²⁹ Ez azonban, ma úgy tűnik, nem igaz. Az agresszió sokkal inkább a konfliktusrendezés biológiai „zárköve”, egy utolsó opció, ha más nem működik. A természetben megjelenő agresszió sok szempontból ellentmond annak, amit elsőre gondolnánk. Úgy érezhetjük, hogy a tömeg növeli az agressziót, és hogy idegenekkel szemben gyakrabban nyúlunk agresszív megoldásokhoz, mint a hozzánk közel álló emberekkel szemben. Ehhez képest főemlősök között sokkal gyakoribb a közeli rokonokkal szembeni agresszió, mint az idegenekkel szembeni. Ugyanígy, minél sűrűbb elrendezésben él együtt egy majomcsapat, annál több gondoskodó viselkedés, például kurkászás jelenik meg, ami csökkenti a feszültegeket.³⁰

Ami viszont ezeknél is érdekesebb, hogy az agresszió nem mond el sokat a csoportok működéséről. Ennél sokkal fontosabb, hogy milyen viselkedés követi az agressziót. De Waal emberi példára John Gottman terapeuta megfigyelését hozza fel a párkapcsolatokról: nem a konfliktusok száma jelzi igazából azok stabilitását, hanem az, ami a veszekedések után történik a párnál. A konfliktus felfogható a párkapcsolati feltételek újratárgyalásaként, amit ha megbékélés követ, új, biztosabb egyensúly alakul ki a felek között, erősítve ezzel a köteléket. Mindennek mély evolúciós gyökerei vannak.

A főemlősök agressziójának kutatása során például nemcsak a harcra kerül sor, de a megbékélés eszköztárára is feltárható. Amikor például a hím csimpánzok veszekednek, általában nem támadnak fizikailag, csak kiabálnak és üvöltöznek egymással. Ez akár halálos agresszióvá is fajulhat, mégis jellemző, hogy 10 perccel a verekedés után az egyik hím hívogatóan kezét nyújt a másiknak, ami öleléshez és csókolózáshoz vezet.³¹ Úgy látszik, az állatoknál is megjelennek a megbékélés gesztusai, ami a korábbi ellenségeskedések feloldásához vezet, ráadásul nem csak majmoknál, megbékélési viselkedést találtak kutatók a házi kecskéknél, hiénáknál és delfineknél is.³²

Emberszabású majmoknál a mediáció, azaz a békés közvetítés intézménye is ismert. Amikor csimpánz hímek a harc során holtpontra jutnak, leülnek egymással szemben, kerülve a szemkontaktust, ami kritikus eleme a megbékélésnek. Ilyenkor, a veszekedés után, gyakran megjelenik a csoport közvetítője, aki mindig egy idősebb nőstény. Az idős nőstény odajön, és néhány percig ápolgatja az egyik hímet, majd a másik hímet, és elsimítja a kettő közötti konfliktust.³³

Mi jön a kibékülés után? A tipikus makákó majomtársadalomban a harcoló párok 60%-a a harc után baráti kapcsolatot létesít, míg a nem harcoló majmoknál a barátkozási arány pusztán 20%.³⁴ A megbékélés mechanizmusán keresztül az agresszió főemlősöknél nem hogy roncsolja a közösség szövetét, hanem közelebb hozza egymáshoz a tagokat. Persze ehhez szükség van a megbékélés eszközeire, amelyeket a hagyományos jogi eljárások csak kivételként használnak, mediáció formájában. Ez például egy etológiai és humánológiai érv lehet a helyreállító igazságszolgáltatás és a békés vitarendezési formák mellett.

Mindez a majmoknál sem azt jelenti, hogy egy teljesen zárt, biológiai viselkedési program lefut, sokkal inkább egy olyan tendenciáról van szó, ami alakítható. Amikor

²⁹ Lorenz, Konrad.: *On aggression*. Routledge, 2021.

³⁰ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 16. o.

³¹ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 16. o.

³² De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 19. o.

³³ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 19. o.

³⁴ De Waal, Frans: *Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research*. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. 20. o.

agresszívabb rhesusmajmokat egy békésebb fajta majommal összezárnak hónapokra, azok meg tudják tanulni a békülékeny viselkedést pacifistább társaiktól. A szociális tapasztalataik megváltoztatásával tehát meglepő módon egy új, továbbfejlesztett rhesusmajmot tudtak létrehozni a kutatók, amely háromszor gyakrabban békül ki társaival, mint a kontrollcsoportba tartozó majmok.³⁵ A békülékenység tehát nem csak ösztön kérdése, a tanulás már az állatoknál is szerepet játszik benne. Ez is mutatja, mennyire nem mindegy, mit tanulnak a gyerekek az iskolában.

IV. Jog és evolúciósan örökölt viselkedéses tendenciák

Mindezen kutatások arra utalnak, hogy a moralitás biológiai jelenség, és bizonyos viselkedésmintázatok, például segítőkészség vagy az igazságtalan elosztások elleni felháborodás, az emberi nyelv kifejlődését is megelőzik.³⁶ Ha ez így van, feltételezhetjük, hogy a morálhoz sokszor idomuló jogot is meg fogják határozni morális tendenciáink.

Az evolúciós pszichológiai modell így azt is megmagyarázhatja, miért jelennek meg egyes, első ránézésre nem racionális viselkedések, vagy miért szabályozhatóak olyan nehezen. Az evolúciós pszichológia például azt prognosztizálja: ahogyan az állatok is gyakran agresszívek új partnerük korábbi utódaival, így juttatva saját genetikai állományuknak több erőforrást, az emberben is megvan az az alapvető evolúciós stratégia, hogy ellenséges legyen a mostohagyerekeivel. Bár ezek messze nem perdöntők: egy 930, mostohaszülővel felnövő nőt vizsgáló felmérés azt mutatta ki, hogy minden hatodik alanyt molesztálták gyerekkorában, ez 17%, míg biológiai szülők esetén ugyanez az arány mindössze 2%.³⁷ Ha van egy mostohaszülő a háznál, annak az esélye, hogy egy csecsemőt megölnek, a 100-szorosára növekszik.³⁸ Ez persze csak egy feltételezett algoritmus, értelemszerűen nem azt jelenti, hogy minden mostohaszülő gonosz lenne, vagy gyermekgyilkos indulatokkal ébredne reggelente. Az ember nem egy zárt rendszer, amelyet teljesen meghatározna biológiai eredete. Mégis, az evolúciós pszichológia megmagyarázhat olyan viselkedéses tendenciákat, amelyek a jog által fontos konfliktusokat hozhatnak létre a való életben.

Ugyanilyen családjogilag releváns és jól kutatott jelenség lehet a féltékenységbeli aszimmetria, melyet az emberi faj reprodukciós sajátosságaiból vezetnek le. A férfiak soha nem lehetnek biztosak apaságukban, így az evolúciós pszichológia szerint a szexuális hűtlenségre érzékenyen, sokszor agresszíven reagálnak, hogy visszatántorítsák partnerüket a hűtlenségtől. Ezzel szemben a nőknél sokkal magasabb a szülői ráfordítás mértéke, esetükben az igazi kockázatot az jelenti, hogy a férfi erőforrásait egy új családhoz viszi. Ebből fakadóan a nők inkább az érzelmi hűtlenség megérzésére és megtorlására vannak huzalozva.³⁹

Mindez összeköthető a veszteségkerülés⁴⁰ ösztönével: a fájdalom erősebb, mint az öröm, és ez belekódolódott a különböző élőlények, így az ember pszichológiai felépítésébe is. Ez a viselkedéses tendencia megfigyelhető a jog természetében, intézményeiben és

³⁵ De Waal, F. B., & Johanowicz, D. L. Modification of reconciliation behavior through social experience: an experiment with two macaque species. In *Child development*, Vol. 64, No. 3, 1993, 897-908. o.

³⁶ Collier, John – Stingl, Michael: Evolutionary moral realism. In *Biological Theory*, 2013, 218-226. o.

³⁷ Russell, Diana E.: The prevalence and seriousness of incestuous abuse: Stepfathers vs. biological fathers. In *Child Abuse & Neglect*, 1984/1. sz., 15-22. o.

³⁸ Jones, Owen D: Time-shifted rationality and the law of law's leverage: Behavioral economics meets behavioral biology, 1195. o. In *Northwestern University Law Review*, 2000, 1141-1195. o.

³⁹ Buss, David M.: Sex differences in jealousy: Evolution, physiology, and psychology. In *Psychological Science*, 1992/4. sz., 251-256. o.

⁴⁰ Czabán, Samu: Pszichológiai hatások veszélyei a bírósági eljárásokban, különös tekintettel a családjogi perekre. In *Családi Jog*, 2021/1. sz., 16-22. o.

dogmatikájában ugyanúgy, ahogy a joggyakorlatban is. Ebből a biológiai tényből azonban egy általános morális következtetés is levonható: a szenvedés csökkentésének előnyt kell élveznie a boldogság vagy jólét növelésével szemben, így a jognak is ezt a célt kell szolgálnia. Van egy elfogadható állapota az emberi létezésnek, amely alá nem szabad embereket taszítani, illetve segíteni kell azoknak, akik alá kerültek.⁴¹ Segíteni az embereket meghaladni ezt a szintet dicséretes, de más szintű morális kötelesség. Ez a törekvés tükröződik a minimálbér és egyéb minimum jóléti intézkedésekben.

A veszteségkerülés egyfajta jogi konzervativizmust is magával hoz.⁴² Ez egyszerre tény, és talán morális cél is. A jogi szabályok megváltoztatása ugyanis egyeseket kedvezőbb helyzetbe hoz, míg másoktól jogosultságokat vesz el. A jogi reformoknak a veszteségkerülés miatt aranyszabálya kellene legyen: a hasznok mindig haladják meg a veszteségeket. Sajnos a veszteségkerülés egy másik megvilágításban a szükséges reformokat és átszervezéseket gátló erő is lesz – egy reform általában sok nyertest és kevés vesztest ígér, de a vesztesek sokkal elszántabbak lesznek a változás megakadályozásában, mint a nyertesek a változásban.⁴³ Ez a jogi konzervativizmus a jogalkalmazás szintjén végzett kutatásokból is kitűnik.

A bíróságok vitás tulajdoni viszonyok esetén gyakran favorizálják azt a felet, aki birtokban van.⁴⁴ Bár ez gazdasági értelemben nem racionális, a veszteségkerülés tekintetében könnyen magyarázható és helyes is. Ugyanígy, egy bontópernél számításba vehető a tárgyak elosztása során, hogy ki minnek van a birtokában, és az illetőnek jóval magasabb lesz az esélye az adott vagyontárgy megtartására (legfeljebb a megváltási árat kell megfizetnie). Ez a pszichológiai elv szolgálhat kiegészítő magyarázatul annak a tapasztalati ténynek is, hogy a bíróságok a szülői felügyeleti jog rendezése iránti perekben az esetek több mint 90%-ában annál a szülőnél helyezik el a gyermeket, akinél a perindításkor élt.⁴⁵

V. Az egyenlő elosztás paradoxona

A tanulmányban a feltárt szakirodalom alapján amellet érvelek, hogy az emberek ösztönösen az egyenlő elosztás pártján állnak. Egy olyan döntési ökölszabályról van szó, amelyet az emberek automatikusan alkalmaznak. Ez hosszú távú érdekeink záloga, furcsa módon azonban vannak helyzetek, amikor az egyenlőség nem jó tanácsadó. Van, mikor ezen ösztönünk szembe megy a hatékonysággal. Kutatók például megnézték, hogy egy olyan ritka erőforrás elosztása esetén, mint a túléléshez szükséges szervek, hogyan viszonyulnak az emberek a különböző túlélési eséllyel rendelkező csoportokhoz.⁴⁶

Míg az egészségügyre fordítható társadalmi erőforrások korlátozottak, az emberi egészség fejlesztésének lehetőségei szinte korlátlanok, így e téren mindig kénytelenek leszünk bizonyos trade-offokat alkalmazni. Hogyan osztanánk el például 100 darab májat 200 olyan gyerek között, aki transzplantáció nélkül egyébként meghalna. A gyerekeket vércsoport szerint két részre lehet osztani, ami alapján az egyik csoportnál a műtét sikerességének az

⁴¹ Griffin, James: Is unhappiness morally more important than happiness? 47. o. In *The Philosophical Quarterly*, 1979/114. sz., 47-55. o.

⁴² Zamir, E.: Loss aversion and the law. 890. o. In *Vand. L. Rev.*, Vol. 65, 2012, 823-892.

⁴³ Fernandez, R. – Rodrik, D.: Resistance to reform: Status quo bias in the presence of individual-specific uncertainty. *The American economic review*, 1991, 1146-1155. o.

⁴⁴ Cohen, David – Knetsch, Jack L.: Judicial choice and disparities between measures of economic values. In *Osgoode Hall Law Journal*, 1992, 737-761. o.

⁴⁵ Grád, András – Jánoskúti, György – Kőrös, András: Tévhitek kontra valóság: mi az igazság a gyermekelhelyezések terén a statisztikai adatok fényében. In *Családi Jog*, 2007/5. sz., 17-20. o.

⁴⁶ Ubel, Peter – Loewenstein, George: Distributing scarce livers: the moral reasoning of the general public. In *Social Science & Medicine*, 1996/7. sz.

esélye 80%, míg a másikinál 50%. Hogyan osztanánk el a szerveket a két csoport között? A kutatók ugyanezt megkérdezték más százalékos túlélési arányokban is, mint 80/70, 40/10 vagy 40/25. Érdekes módon a leggyakoribb stratégia, amit az emberek választottak, a szervek egyenlő elosztása volt a két csoport között. A többség próbált mindkét csoportnak adományozni szerveket, a kitöltőknek csak 22%-a adta az összes szervet a jobb túlélési eséllyel rendelkező csoportnak.⁴⁷ Elsőre szívtelennek tűnik, de ha gyerekek életének a megmentése a célunk, akkor a jobb túlélési esélyekkel rendelkező csoportra kellene koncentrálni, hiszen ekkor sokkal több embert mentünk meg.

Az egészségügy prioritása az egészség maximalizálása, a kormányzatoknak pedig logikusan a leghatékonyabb stratégiákat kellene ebben támogatniuk. Mégis, a leghatékonyabb stratégia nem biztos, hogy megfelel a közvélemény morális ítéletének, az emberek ugyanis a fair elosztást és az egyenlőséget még a hatékonyságnál is fontosabbnak tartják. Persze nem biztos, hogy a közvéleményre kell alapozni a transzplantációs politikáinkat, de ha túl sok ember személyes értékét sértik, az egyenlőségre érzéketlen politikák ellenállásba ütközhetnek, és alááshatják a jog legitimitását. A legitimitás csökkenése pedig, ahogy azt számos kutatás kimutatta, csökkenti az önkéntes jogkövetést, és növeli a jogalkalmazás költségeit.⁴⁸

Emellett van egy másik negatív mellékterméke is az egyenlőséghez való mély ragaszkodásunknak. Az egyenlőségbe vetett hitünk annyira erős, hogy ha képtelenek vagyunk egy egyenlőtlen helyzetet helyreállítani, elhitetjük magunkkal, hogy a nyertesek megérdemelték nyereményüket, a vesztesek pedig felelősek veszteségükért.⁴⁹ Az áldozatok hibáztatása helyre tudja állítani az igazságos világba vetett hitünket, de súlyos árat fizetünk érte.⁵⁰

VI. A mulasztási torzítás a jogban: az oltások, jogszabálysértések és eutanázia tükrében

Elen eldöntötte, hogy megszegi a jogszabályokat, és egy barátja érdekében hazudik a rendőröknek. Innen az olvasók két külön történetet értékelték morális szempontból. Az egyik történet úgy végződött, hogy hazudott is a barátja védelmében a rendőröknek. A másik pedig úgy, hogy mielőtt hamis információt közölt volna, a rendőrök véletlenül már hibás információk birtokában voltak, amire alapozva később ártatlannak ítélték a barátját. Itt tehát Elen nem hazudott, hanem egyszerűen nem javította ki a rendőröket. Mindkét esetben Elen szándéka és a végkimenetel is ugyanaz. Melyiket értékeli az olvasó súlyosabbnak? Az emberek a kísérletek alapján morálisan helytelenebbnek tartják az első történetet, amikor tevéssel, nem pedig mulasztással jön létre ugyanaz az eredmény, azaz a rendőrség félrevezetése.⁵¹ Vajon miért és milyen következménye van eme morális megérzésünknek a hétköznapiakra?

Az oltások felvétele megvéd a fertőző betegségektől, az emberiség ezért nagyon sokat köszönhet nekik. A himlő elleni oltással például világszerte felszámoltak egy halálos betegséget, így megalapozott becslések szerint csak ennek a vakcinának az elterjedése 1980 és

⁴⁷ Ubel, Peter – Loewenstein, George: Distributing scarce livers: the moral reasoning of the general public, „In” Social Science & Medicine, 1996/7. sz., 1051. o.

⁴⁸ Boda, Zsolt: Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. In Argumentum: MTA TK PTI, 2013.

⁴⁹ Lerner, Melvin J. – Simmons, Carolyn H.: Observer’s reaction to the „innocent victim”: Compassion or rejection? In Journal of Personality and Social Psychology, 1966/2. sz., 203-210. o.

⁵⁰ Czabán, Samu: A nagy történetmesélő – a döntéshozatal történeti modellje, utólagos okoskodási torzítás és a jogi felelősség utólagos megállapításának pszichológiai kérdései. In Jogelméleti Szemle, 2020/2. sz., 15-28. o.

⁵¹ Spranca, Mark – Minsk, Elisa – Baron, Jonathan: Omission and commission in judgment and choice. In Journal of Experimental Social Psychology, 1991/1. sz., 76-105. o.

2018 között körülbelül 150-200 millió életet mentett meg.⁵² Oltás hiányában ez még a legbrutálisabb háborúk áldozatainak számát is messze felülmúlná. De az oltások egy nagyon kis mennyiségű embernél hasonló erősségű mellékhatásokat is okozhatnak. Az oltás elmulasztása végeredményben viszont sokkal nagyobb veszélyt jelent, mert jóval több ember kapja meg a súlyos fertőző betegséget, ha nem alakul ki a közösségben immunitás. Beoltassuk-e tehát a gyerekeinket a legújabb fertőzés elleni vakcinával?

Valójában az a szülő, aki nem oltatja be a gyereket, és úgy okoz neki kárt, mivel az mulasztással keletkezik, kevésbé tűnik morálisan felelősnek az emberek szemében, mint az, aki ugyanazt a kárt azzal okozza, hogy beoltatja gyereket.⁵³ A káros cselekedeteket tehát itt is súlyosabbnak tartjuk, mint az ugyanolyan káros mulasztásokat.⁵⁴ Összetévesztünk ugyanis kétféle okozatiságot: a fizikai okozatiságot, amikor leverjük a virágcserepet, a *sine qua non* okozatisággal, amikor ha fizikailag nem is teszünk meg valamit, de viselkedésünk szükségszerűen okozója egy eredménynek. Ez részben logikus, hiszen ha egy mulasztás ugyanolyan súlyos lenne a szemünkben, mint a tevékenységgel való elkövetés, abszolút értékeink mellett folyamatosan ki kellene állnunk. Ha az abortusz végrehajtása és megakadályozása számomra ugyanolyan morális minőséget képvisel, akkor folyamatosan azon kellene dolgoznom, hogy megakadályozzam mások esetében a magzatelhajtást.⁵⁵ Ha viszont tömegesen nem oltatjuk be gyerekeinket miatta, azzal közegészségügyi katasztrófát okozunk.

A mulasztás és a tevékenység közötti aszimmetria olykor egészen abszurd helyzeteket hoz létre. Kutatók szerint ugyanez a kognitív torzítás van annak a gyakorlatnak a hátterében is, amely néhány katolikus kórházra volt jellemző a huszadik század során. Az anya életét fenyegető magzat esetén, mivel az abortuszt vallási okokból nem tartották elfogadhatónak, méheltávolítást alkalmaztak.⁵⁶ Ez egy sokkal súlyosabb beavatkozás, mert a magzat meghal, és ezen felül az anya sem tud többé szülni. Így viszont a magzat megőlése csak a műtét mellékhatásának (mulasztásnak) tűnik, míg abortusz esetén a magzat megőlése közvetlenül az anya életének a megmentését jelenti.

Jonathan Baron kiemeli, hogy a kártérítési rendszert nagyon finoman kell huzalozni, különben komoly károkat tud okozni benne a mulasztási torzítás. Elemzése szerint a kilencvenes évek Amerikájában a kártérítési rendszer ezen torzítás miatt lett „túlhasználva”, ami így megbénította az oltóanyagipart. Több vakcinagyártó céget ugyanis azért pereltek be, mert az általuk gyártott és beadott oltások létrehozták azokat a mellékhatásokat, amelyeket egyébként transzparensszerűen felvállaltak. Mivel a vakcinákat gyártó cégeket sikeresen beperelték az ismert mellékhatások miatti károkért, egyre kevesebben gyártottak oltóanyagokat.

Egy másik lenyomata a mulasztási torzításnak a jogrendszeren, hogy míg a passzív eutanáziát sok ország elfogadja, az eutanáziát viszont asszisztált öngyilkosságnak tartják és büntetik. Magyarországon is az Eütv. 20 § (3) bekezdése kimondja, hogy lehetőség van az ellátások „megszüntetésére vagy mellőzésére”, tehát a passzív eutanázia engedélyezett. Ezzel szemben az aktív eutanázia, amikor az orvos beadja a halálos injekciót a terminális betegnek, egyszerű gyilkosság. Ahogy Filó Mihály kiemeli, a kauzalitás törvényszerűségeit szem előtt tartó világban azonban a passzív eutanázia sem történhet máshogy, minthogy az orvos odalép

⁵² Vanderslott, Samantha, et al.: Vaccination. In Our World in Data, 2023.

⁵³ Ritov, Ilana – Baron, Jonathan: Reluctance to vaccinate: Omission bias and ambiguity. In Journal of Behavioral Decision Making, 1990/4. sz., 263-277. o.

⁵⁴ Baron, Jonathan – Ritov, Ilana: Reference points and omission bias. In Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1994/3. sz., 475-498. o.

⁵⁵ Baron, Jonathan: Moral judgment. In The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law, 2014, 61-89. o.

⁵⁶ Kuhse, Helga: The sanctity-of-life doctrine in medicine: A critique. Blackwell Publishing, 1987.

a létfenntartást végző készülékhez, például a lélegeztetőgéphez, és lekapcsolja azt.⁵⁷ Mindenképpen kauzális kapcsolat van tehát az orvos és a beteg halála között, még ha van is benne egy közvetítő mozzanat.

Eyal Zamir a mulasztási torzításból vonja le azt a következtetést is, hogy valójában a bizonyítási teher a felperes számára mindig egy magasabb valószínűségi szintet hoz létre.⁵⁸ Az emberi megismerés korlátozottsága és a bizonyítás közvetett jellege miatt (nem magából az eseményből, hanem az esemény okozataiból vonunk le következtetéseket) a teljes matematikai bizonyosság szinte sosem elérhető a jogi eljárások során. Nem tudhatjuk 100%-os biztossággal megállapítani, hogy az alperes rosszhiszemű volt-e a szerződés teljesítése során, melyik szülő kezdte a tettelegességig fajuló házassági veszekedést, vagy mi történt pontosan hajnali 8 órakor, amikor megtámadták az áldozatot. Ezért különböző jogrendszerek jogáganként, de akár ügytípusonként is eltérő mércéket adnak a megfelelő bizonyossághoz, amelyek mellett az ítéletet mégis meghozhatjuk.

Ez a magyar büntetőjogban a valószínűség nagyon magas foka, míg a polgári jog engedékenyebb. Ahhoz, hogy a megfelelő szintű bizonyosság létrejöjjön, a polgári perekben az alpereseknek elegendő számú és értékű bizonyítékot kell szolgáltatni és "elfogadtatni" a bírósággal. Az elméleti mércéhez képest azonban a mulasztási torzítás miatt a pszichés rendszerünkön átszűrődve egy magasabb mércét kell megugrania a felperesnek a bizonyítás során. Egy téves bizonyíték elfogadása ugyanis cselekvés, egy helyes bizonyíték nem elfogadása viszont „csak” mulasztás. Mivel a mulasztással szemben elnézőbbek vagyunk, a bíróság mindig óvatosabb lehet a kelleténél.

Hozzá kell tenni, hogy az ítéleti bizonyosság mércéjének különbsége a büntetőjogban mindenhol sokkal szigorúbb, mint a polgári jogban. Ebből pedig néha nagyon kirívó helyzetek alakulnak ki a joggyakorlatban. A leghíresebb ilyen eset az O. J. Simpson-ügy, amelyben az esküdtszék arra jutott, hogy bár rengeteg jel arra utal, mégsem lehet kétséget kizárólag megállapítani O. J. bűnösséget, így ártatlannak nyilvánították. Ennek ellenére az ellene indított polgári perben az esküdtszék egyhangúlag felelősnek találta Goldman és Brown haláláért, ami miatt 33,5 millió dollár kártérítést kellett fizetnie. O. J. tehát ártatlan a büntetőjog mércéje szerint, de a polgári jog mércéje szerint anyagilag felelnie kellett az emberölésért. Ugyanez gyakori szexuális erőszakkal összefüggő ügyekben is, ahol a nehéz bizonyíthatóság miatt a büntetőperек gyakran kifulladásig, míg a kártérítési perek sikerrel zárulnak.

VII. Záró gondolatok

A morális döntések és a jogi rendszerek közötti kapcsolatok vizsgálata révén egyértelművé válik, hogy az emberi morális intuíciók nem csupán társadalmi konstrukciók, hanem mélyen gyökereznek evolúciós örökségünkben. A tanulmány során bemutatott kutatások és példák – a majmok igazságérzéke, a patkányok fair játéokra vonatkozó hajlama, és az evolúciós pszichológia által megvilágított morális ösztönök – alátámasztják azt az állítást, hogy morális intuícióink biológiailag meghatározottak és mélyen belénk vannak kódolva.

A morális intuíciók szerepe a jogi rendszerekben rendkívül fontos. Segítségükkel lehetőséget kapunk arra, hogy a jogalkotás során figyelembe vegyük az emberek természetes erkölcsi érzékeit, ugyanakkor tudatában kell lennünk annak is, hogy ezek az intuíciók nem mindig vezetnek racionális és igazságos eredményekhez. A morális heurisztikák, amelyek

⁵⁷ Filó, Mihály: Asszisztált öngyilkosság és az életvégi döntések Európában – tettesség, részesség, önrendelkezés. In *Állam- és Jogtudomány*, 2016/4. sz., 120-134. o.

⁵⁸ Zamir, Eyal – Ritov, Ilana: Loss aversion, omission bias, and the burden of proof in civil litigation. In *The Journal of Legal Studies*, 2012/1. sz., 165-207. o.

gyors döntéshozatalt segítenek elő, néha torzíthatják a jogi rendszerek működését, és ezeket a torzításokat érdemes észben tartani a jogi szabályozás során.

Az evolúciós pszichológia segítségével mélyebb megértést nyerhetünk arról, miért reagálunk bizonyos módon morális dilemmákra, és hogyan formálhatjuk a jogot úgy, hogy az jobban összhangban legyen a természetes morális ösztöneinkkel. Az emberi morál evolúciós hátterének megértése nem csupán tudományos érdekesség, kulcsfontosságú a társadalmi igazságosság előmozdítása és a jogi rendszerek fejlesztése szempontjából is.

Irodalomjegyzék

Baron, Jonathan: Moral judgment: Acts, omissions, and rules. Department of Psychology, University of Pennsylvania, Philadelphia, United States, 2013, 1-30.

Baron, Jonathan: Moral judgment. In The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law, 2014, 61-89. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199945474.013.0003>

Baron, Jonathan – Ilana, Ritov: Reference points and omission bias. In Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1994/3. sz., 475-498. <https://doi.org/10.1006/obhd.1994.1070>

Bányai Éva – Varga Kata: Affektív pszichológia-az emberi késztetések és érzelmek világa. Medicina Könyvkiadó Zrt., 2014, 477-485.

Bartal, Inbal Ben-Ami – Decety, Jean – Mason, Peggy: Empathy and pro-social behavior in rats. In Science, 2011/6061. sz., 1427-1430. <https://doi.org/10.1126/science.1210789>

Bartels, Daniel - Pizarro, David: The mismeasure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas. In Cognition, 2011/1. sz., 154-161. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2011.05.010>

Berg, Joanna M. – Lilienfeld, Scott O. – Waldman, Irwin D.: Bargaining with the devil: Using economic decision-making tasks to examine the heterogeneity of psychopathic traits. In Journal of Research in Personality, 2013/5. sz., 472-482. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2013.04.003>

Bereczkei Tamás: Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség. Typotex, Budapest, 2009.

Brown, Craig: Deterrence in tort and no-fault: the New Zealand experience. In California Law Review, 1985, 976-1012. <https://doi.org/10.2307/3480348>

Brosnan, Sarah F. – Frans, De Waal: Monkeys reject unequal pay. In Nature, 2003/6955. sz., 297-299. <https://doi.org/10.1038/nature01963>

Boda, Zsolt: Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. Argumentum: MTA TK PTI, 2013.

Buss, David M.: Sex differences in jealousy: Evolution, physiology, and psychology. In *Psychological Science*, 1992/4. sz., 251-256. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1992.tb00038.x>

Chomsky, Noam: Topics in the theory of generative grammar. Walter de Gruyter, 1978, 56. kötet <https://doi.org/10.1515/9783110903843>

Cook, Vivian – Mark, Newson: Chomsky's universal grammar. John Wiley & Sons, 2014.

Cohen, David – Knetsch, Jack L.: Judicial choice and disparities between measures of economic values. In *Osgoode Hall Law Journal*, 1992, 737-761. <https://doi.org/10.60082/2817-5069.1722>

Collier, John - Stingl, Michael: Evolutionary moral realism. In *Biological Theory*, 2013, 218-226. <https://doi.org/10.1007/s13752-012-0067-x>

Czabán Samu: A nagy történetmesélő-a döntéshozatal történeti modellje, utólagos okoskodási torzítás és a jogi felelősség utólagos megállapításának pszichológiai kérdései. In *Jogelméleti Szemle*, 2020/2. sz., 15-28. <https://doi.org/10.59558/jesz.2020.2.15>

Czabán Samu: Az emberi viselkedés deskriptív és normatív modelljeinek viszonya a jogi gondolkodásban – egy új pszichológiai emberkép és kihívásai. In *Bibó Jogi és Politikatudományi Szemle*, 2021/1. sz., 45-67.

Czabán Samu: Pszichológiai hatások veszélyei a bírósági eljárásokban, különös tekintettel a családjogi perekre. In *Családi Jog*, 2021/1. sz., 16-22.

De Waal, Frans: Primates – a natural heritage of conflict resolution. In *Science*, 2000/5479. sz., 586-590. <https://doi.org/10.1126/science.289.5479.586>

De Waal, Frans: Evolutionary ethics, aggression, and violence: lessons from primate research. In *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 2004/1. sz., 18-23. <https://doi.org/10.1111/j.1748-720X.2004.tb00444.x>

De Waal, Frans – Denise, L. Johanowicz: Modification of reconciliation behavior through social experience: an experiment with two macaque species. In *Child Development*, 1993/3. sz., 897-908. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1993.tb02950.x>

Ellickson, Robert C.: Of Coase and cattle: Dispute resolution among neighbors in Shasta County. In *Stanford Law Review*, 1985/38. sz., 623-687. <https://doi.org/10.2307/1228561>

Fernandez. Raquel – Rodrik, Dani: Resistance to reform: Status quo bias in the presence of individual-specific uncertainty. In *The American Economic Review*, 1991/5. sz., 1146-1155.

Filó Mihály: Asszisztált öngyilkosság és az életvégi döntések Európában-tettesség, részesség, önrendelkezés. In *Állam- és Jogtudomány*, 2016/4. sz., 120-134.

Gneezy, Uri – Rustichini, Aldo: A fine is a price. In *The Journal of Legal Studies*, 2000/1. sz., 1-17. <https://doi.org/10.1086/468061>

Grád András – Jánoskúti György – Kőrös András: Tévhitek kontra valóság: mi az igazság a gyermekelhelyezések terén a statisztikai adatok fényében. In *Családi Jog*, 2007/5. sz., 17-20.

Griffin, James: Is unhappiness morally more important than happiness? In *The Philosophical Quarterly* (1950-), 1979/114. sz., 47-55. <https://doi.org/10.2307/2219182>

Hauser, Marc: *Moral minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. Ecco/HarperCollins Publishers, 2006.

Jones, Owen D: Time-shifted rationality and the law of law's leverage: Behavioral economics meets behavioral biology. In *Northwestern University Law Review*, 2000, 1141-1195. <https://doi.org/10.2139/ssrn.249419>

Kuhse, Helga: *The sanctity-of-life doctrine in medicine: A critique*. Blackwell Publishing, 1987.

Kravetz, Diane – Jeanne, Marecek – Stephen, E. Finn: Factors Influencing Women's Participation in Consciousness-Raising Groups. In *Psychology of Women Quarterly*, 1983/3. sz., 257-271. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1983.tb00839.x>

Lerner, Melvin J. – Simmons, Carolyn, H.: Observer's reaction to the „innocent victim”: Compassion or rejection? In *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966/2. sz., 203-210. <https://doi.org/10.1037/h0023562>

Lorenz, Konrad.: *On aggression*. Routledge, 2021. <https://doi.org/10.4324/9781003209249>

Marshall, Julia – Watts Ashley L. – Lilienfeld, Scott O.: Do psychopathic individuals possess a misaligned moral compass? A meta-analytic examination of psychopathy's relations with moral judgment. In *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 2018/1. sz., 40-48. <https://doi.org/10.1037/per0000226>

Moretto, Giovanna – Làdavas, Elisabetta – Mattioli, Flavia – Pellegrino, Giuseppe di: A psychophysiological investigation of moral judgment after ventromedial prefrontal damage. In *Journal of Cognitive Neuroscience*, 2010/8. sz., 1888-1899. <https://doi.org/10.1162/jocn.2009.21367>

Pedder, Jonathan: Psychoanalytic views of aggression: Some theoretical problems. In *British Journal of Medical Psychology*, 1992/2. sz., 95-106. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1992.tb01690.x>

Pellis, Sergio M. – Pellis, Vivien C. – Reinhart, Christine J.: The evolution of social play. In *Formative experiences: The interaction of caregiving, culture, and developmental psychobiology*, 2010, 404-431. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511711879.037>

Preston, Stephanie D. – De Waal, Frans: Empathy: Its ultimate and proximate bases. In *Behavioral and Brain Sciences*, 2002/1. sz., 1-20. <https://doi.org/10.1017/S0140525X02000018>

Proctor, Darby – Williamson, Rebecca, A. – De Waal, Frans - Brosnan, Sarah F: Chimpanzees play the ultimatum game. In *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2013/6. sz., 2070-2075. <https://doi.org/10.1073/pnas.1220806110>

Ritov, Ilana – Jonathan Baron: Reluctance to vaccinate: Omission bias and ambiguity. In *Journal of Behavioral Decision Making*, 1990/4. sz., 263-277. <https://doi.org/10.1002/bdm.3960030404>

Russell, Diana E.: The prevalence and seriousness of incestuous abuse: Stepfathers vs. biological fathers. In *Child Abuse & Neglect*, 1984/1. sz., 15-22. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(84\)90045-0](https://doi.org/10.1016/0145-2134(84)90045-0)

Saver, Jeffrey L. – Antonio, R. Damasio: Preserved access and processing of social knowledge in a patient with acquired sociopathy due to ventromedial frontal damage. In *Neuropsychologia*, 1991/12. sz., 1241-1249. [https://doi.org/10.1016/0028-3932\(91\)90037-9](https://doi.org/10.1016/0028-3932(91)90037-9)

Shaw, Alex – Kristina R. Olson: Children discard a resource to avoid inequity. In *Journal of Experimental Psychology: General*, 2012/2. sz., 382-395. <https://doi.org/10.1037/a0025907>

Spranca, Mark – Elisa, Minsk – Jonathan, Baron: Omission and commission in judgment and choice. In *Journal of Experimental Social Psychology*, 1991/1. sz., 76-105. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(91\)90011-T](https://doi.org/10.1016/0022-1031(91)90011-T)

Stout, Lynn A.: Law and prosocial behavior. In *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, 2014, 195-212. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199945474.013.0008>

Ubel, Peter – George Loewenstein: Distributing scarce livers: the moral reasoning of the general public. In *Social Science & Medicine*, 1996/7. sz. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(95\)00216-2](https://doi.org/10.1016/0277-9536(95)00216-2)

Vanderslott, Samantha, et al.: Vaccination. In *Our World in Data*, 2023.

Zamir, Eyal: Loss aversion and the law. In *Vanderbilt Law Review*, 2012, 829-865.

Zamir, Eyal – Ilana, Ritov: Loss aversion, omission bias, and the burden of proof in civil litigation. In *The Journal of Legal Studies*, 2012/1. sz., 165-207. <https://doi.org/10.1086/664911>

Rácz Balázs Viktor¹**Járulékoság a kora újkori zálogjogban²***Absztrakt*

A zálogjog járulékoságát a legutóbb behatóan, történeti kontextusban is vizsgáló Bodzási Balázs a magyar rendi magánjog zálogjogáról azt állapította meg, hogy az nem-járulékos konstrukció volt, sőt, mai fogalmaink szerint zálogjognak sem igazán nevezhető. Hasonló véleményen voltak korábban Ágoston Péter és Zalán Kornél jogtudósok is. Mivel azonban megállapításaik megfogalmazásakor e kutatók nem támaszkodtak a korszak levéltári anyagára, így például eredeti zálogszerződéseket vagy peres iratokat nem vizsgáltak, ezért a kérdés megnyugtató tisztázására szükségesnek látszik a Hármaskönyv és a 18-19. századi jogtudósok elméleti munkái mellett e források kutatásba való bevonása is. Tanulmányomban a 16-17. századi erdélyi levéltári anyagban végzett kutatómunkám alapján mutatom be következtetéseimet számos forrásrészlet segítségével. A vizsgálat keretében az a Dieter Medicus német jogtudós által kidolgozott tipológia szolgál, amelyet Bodzási Balázs is átvett. E szerint a járulékoság megjelenési formái a jog létrejöttéhez kapcsolódó járulékoság, a jog terjedelméhez kapcsolódó járulékoság, a jogosulti legitimitációhoz kapcsolódó járulékoság, a jogérvényesítéshez kapcsolódó járulékoság és a jog megszűnéséhez kapcsolódó járulékoság. Véleményem szerint az eddigi szakirodalmi konszenzussal ellentétben a rendi magánjog zálogjoga valójában járulékos jog volt, s a zálogjog sorsa annak keletkezése, fennállása és megszűnése tekintetében is elválaszthatatlan volt attól a követeléstől, amelynek biztosítására szolgált.

Kulcsszavak: járulékoság, zálogjog, jogtörténet, kora újkor, Erdély

Abstract

Balázs Bodzási, who recently examined the accessoriness of pledge in detail, also in a historical context, concluded that the pledge of Early Modern Hungarian private law was a non-accessory construction, and even cannot really be called pledge according to our modern concepts. A similar opinion had previously been expressed by the jurists Péter Ágoston and Kornél Zalán. Nevertheless, these scholars did not rely on archival sources when formulating their conclusions, for example, they did not examine original contracts or judicial documents. Thus, it seems necessary to include these sources in the research, in addition to the theoretical works of 18th and 19th century jurists, in order to clarify the issue. In my study, I present my conclusions on the basis of my thorough research in the archival sources of the 16th and 17th century Transylvania. The typology developed by the German jurist Dieter Medicus and adopted by Balázs Bodzási serves as a framework for the analysis. According to this typology, accessoriness can be linked to the creation of a right, the scope of a right, the

¹ Egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segéd tudományai Tanszék; tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történeti Intézet, rbv9601@gmail.com

² Jelen tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, illetve az NKFIH 139281 azonosító számú projekt keretében készült. DOI 10.59558/jesz.2024.3.37

legitimation of the entitled, the foreclosure of a right and the termination of a right. In my opinion, contrary to the consensus in the literature so far, the pledge of the Early Modern era was in fact an accessory right, it was inseparable from the claim, which was secured by it, regarding its creation, existence and termination.

Keywords: accessoriness, pledge, legal history, Early Modern Age, Transylvania

I. Bevezetés

A 2013. évi V. törvény (a továbbiakban Ptk.) megszületéséhez vezető úton, illetve azt követően, a Ptk. 2016. évi módosítása (2016. évi LXXVII. törvény) kapcsán a zálogjog iránt megélnékült a jogirodalmi érdeklődés, természetesen nem függetlenül a gazdasági élet igényeitől, amelyektől a jogalkotó sem tekinthetett el. Különösen igaz ez a zálogjog nem-járulékos – vagy legalábbis nem tisztán járulékos – formáira (különvált zálogjog, önálló zálogjog).³ Mivel a régi Ptk.-ban (1959. évi IV. törvény) annak 1996-os módosításáig a zálogjogban a járulékoság kizárólagosságának elvét igyekezett érvényesíteni a jogalkotó, valójában nem is meglepő, hogy ezután éppen ezekre a konstrukciókra irányult a megkülönböztetett figyelem.⁴ Ezzel párhuzamosan magának a járulékoságnak a vizsgálata is nagyobb hangsúlyt kapott, elsősorban Bodzási Balázs munkásságának köszönhetően, aki hazai viszonylatban 1928 óta először vállalkozott a járulékoság átfogó, a történeti előzményekre is kitekintő elemzésére.⁵ Kutatómunkája eredményeként Bodzási megállapította, hogy az ún. „zálogbirtok” (vagyis a rendi magánjog ingatlan kézizáloga), és az alzálogjog (történeti kontextusban és a hatályos jogban is) egyaránt a zálogjog nem-járulékos formáinak tekinthetők.⁶ Jelen tanulmányban ebből a megállapításból kiindulva kísérlek meg választ adni arra a kérdésre, hogy vajon a kora újkori zálogjog valóban nem-járulékos konstrukció volt-e, vagy felfedezhető-e benne járulékoságra utaló ismérvek?

A járulékoság tulajdonképpen két jog egymástól való egyoldalú függőségét jelenti, vagyis azt, hogy a járulékos jog (mögöttes jog) osztozik az irányító jog (főjog) jogi sorsában a létrejöttétől a megszűnéséig.⁷ A kutatás során a Dieter Medicus német jogtudós által kidolgozott – és Bodzási Balázs által is átvett – rendszerben gondolkodva veszem górcső alá a

³ Lásd például: Gellén Klára: Az önálló zálogjog alkalmazása a jelzálog-hitelezés gyakorlatában. In *Jogelméleti Szemle*, 2002/4. szám, <https://jesz.ajk.elte.hu/gellen12.html> (2024. augusztus 8.); Csizmazia Norbert – Gárdos István: Az önálló zálogjogról kodifikációs szempontból. In *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2007/3. szám, 32-41. o.; Szalóki Gergely: A biztosítéki jog fejlődésének lehetséges irányai. In *Jogelméleti Szemle*, 2011/1. szám, (<https://jesz.ajk.elte.hu/szaloki45.html> (2024. augusztus 4.); Tóth Gábor Márton: A különvált zálogjog egyes kérdéseiről. In *Themis* 2014/2. szám, 312-348. o.; Gárdos Péter: Észrevételek a Ptk. tervezett módosításának egyes zálogjogi és kötelmi jogi rendelkezéseihez. In *Polgári jog* 2016/5. szám <https://gmtlegal.hu/cikkek/eszrevetelek-a-ptk-tervezett-modositasanak-egyeb-zalogjogi-es-kotelmi-jogi-rendelkezeseihez.php?kid=1&did=275> (2024. augusztus 4.); Gárdos István: Az önálló zálogjog jogi természetéről. In *Polgári Jog* 2017/11. szám, <https://gmtlegal.hu/cikkek/az-onallo-zalogjog-termeszeterol.php?kid=3&did=291> (2024. augusztus 4.)

⁴ Bodzási Balázs: A zálogjogi szabályozás gazdasági és jogpolitikai háttere, 72. o. In *Jog – Állam – Politika*, 2012/3. szám, 71-85. o. Arra ugyanakkor Bodzásihoz hasonlóan már több szerző is felhívta korábban a figyelmet, hogy a zálogjogban a járulékoság sosem érvényesült maradéktalanul. Vö. Dezső Gyula: A járulékoság kérdése a zálogjogtanban, 303. o. In *Magyar Jogi Szemle*, 1930/8. szám, 294-303. o.; Szladits Károly: A magyar magánjog vázlatja. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1933, 304. o.

⁵ Bodzási Balázs: Járulékoság és absztrakció a zálogjogban. *Jogi Tanulmányok* 2011/1. szám, 27-59. o., Bodzási Balázs: A zálogjog és a biztosított követelés közötti viszony, különös tekintettel a zálogjog nem-járulékos formáira. PhD disszertáció, SZTE ÁJK, Kézirat, Szeged, 2015.

⁶ Bodzási Balázs: Zálogjog a feudális magyar jogban, 145. o. In *Jog – Állam – Politika*, 2013/1. szám, 143-158. o.; Bodzási 2015: 152-153. o.

⁷ Bodzási 2011a: 27-28. o.; Bodzási 2011b: 842. o.

kora újkori magyar zálogjogot. Egészen pontosan azt fogom megvizsgálni, hogy a járulékoság lehetséges megjelenési formái fellelhetők-e a korszak zálogjában. A járulékoság ezen típusai a következők: a jog létrejöttéhez kapcsolódó járulékoság, a jog terjedelméhez kapcsolódó járulékoság, a jogosulti legitimációhoz kapcsolódó járulékoság, a jogérvényesítéshez kapcsolódó járulékoság és a jog megszűnéséhez kapcsolódó járulékoság.⁸ A munka elvégzését az indokolja, hogy sem Bodzási, sem a kérdésben korábban azonos módon állást foglaló Ágoston Péter⁹ és Zalán Kornél¹⁰ nem használtak fel következtetéseik levonásához érdemi levéltári forrásanyagot, hanem csupán a Hármaskönyvre és a 18-19. századi jogtudósok munkáira támaszkodtak. Véleményem szerint azonban a korszak zálogjogáról alkotott képünk – beleértve a járulékoság kérdését is – nem kezelhető fenntartások nélkül egészen addig, amíg azt nem eredeti zálogszerződések, törvényszéki iratok és további kapcsolódó levéltári források segítségével alakítottuk ki.

Az érdemi vizsgálatot megelőzően még a kutatás tárgyával kapcsolatban szükséges néhány megjegyzést tenni, tudniillik arra vonatkozóan, hogy mit is értek kora újkori zálogjog alatt. Noha a rendi magánjog zálogjoga kapcsán a jogtörténeti szakirodalom hajlamos csupán a szerződés révén létrejött ingatlan kézizálogra koncentrálni,¹¹ a kutatásból nem kívánom kirekeszteni az ingó kézizálogot sem. Sőt azokat az eseteket sem, amikor a zálogjogot nem szerződés, hanem egyoldalú jognyilatkozat (uralkodói adománylevél vagy végrendelet), bírói ítélet vagy „törvény” (illetve a korszakban inkább szokás) hozta létre. A kutatás időkorét azért szűkítettem a jogtörténeti irodalomban megszokottól némileg eltérő módon a kora újkorra a rendi korszak helyett, mert az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszéken *Az Erdélyi Fejedelemség zálogjoga* címmel elkészült doktori disszertációm alapjául szolgáló forrásbázis – amelyre a jelen tanulmányba foglalt következtetéseimet is építem – döntő többségében 16-17. századi levéltári anyagot jelent. Annak ellenére azonban, hogy forrásaim a kora újkori Erdélyből származnak, s így elsősorban e korszak és terület zálogjoga járulékoságának megítélése szempontjából relevánsak, úgy gondolom az itt elmondottak kiindulópontul szolgálhatnak Magyar Királyság, illetve az egész rendi korszak zálogjoga járulékoságának vizsgálata kapcsán is.

⁸ Medicus, Dieter: Die Akzessorietät im Zivilrecht, pp. 498–501. In Juristische Schuldung, Vol. 10., 1971, 497-504. o.; Bodzási 2011a: 30-32.; Bodzási 2015: 22-24. o.

⁹ Ágoston Péter: A magyar zálogjog története. Politzer-féle Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1905, 16-17. o.

¹⁰ Zalán Kornél: A régi magyar zálogbirtok és mai jogunk. In A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magánjogi Szemináriumának Kiadványai 3., Dunántúl R.-T. Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1931, 16. és 27. o.

¹¹ Külön hosszabb exkurzust igényel a rendi magánjog ingatlan kézizáloga szinonimájaként használt „zálogbirtok” intézménye. Zalán Kornél munkája nyomán a szakirodalomba beépült fogalom véleményem szerint nem túl szerencsés, ugyanis a „zálogbirtok” kifejezést „zálogba adott földbirtok” értelemben is használhatnánk – és használja is a történeti szakirodalom –, ami már önmagában is félrevezető. Emellett az sem egészen egyértelmű, hogy a fogalmat használó szerzők pontosan mit szeretnének e szóval kifejezni: azt ti., hogy ez az ingatlanok (földbirtokok) zálogba adására szolgáló kézizálog-konstrukció, vagy pedig ugyanazt takarná, mint a birtokzálog kifejezés, vagyis hogy a zálogba adott jószágot a hitelező a birtokában tarthatta és használhatta. E diszkrét terminológiai bizonytalanság miatt úgy sejttem, hogy sokszor maguk a szerzők sem feltétlenül tudatosan használták a fogalmat, vagy legalábbis a különböző kutatók nem mindig ugyanazt kívánták a terminussal leírni. Sőt, azt is meg merném kockáztatni, hogy a kifejezés a történeti szakirodalomból szivárgott be a jogtudományba, ahol a „birtok” kifejezés többlet-jelentéstartalma miatt önálló életre kelt, s úgy vált a „rendi magánjog ingatlan-kézizáloga” *terminus technicus*ává, hogy eredendően csak egy teljesen más („zálogba adott földbirtok”) jelentéssel rendelkezett. Ezt látszik alátámasztani, hogy a Zalán által hivatkozott Grosschmid Béninél a zálogbirtok még nem egy sui generis jogintézmény megnevezése, hanem a jóval általánosabb „zálogképpen birtokolt dolog” kifejezésben tűnt fel. Összegezve tehát a „zálogbirtok” fogalom alkalmazását a magam részéről kifejezetten kontraproduktívak tartom és kerülöm. Vö. Grosschmid Béni: Fejezetek költelmi jogunk köréből II. Athenaeum, Budapest, 1900, 624-626. o.; Zalán: i.m. 20-30. o.; Bodzási 2013: 145-146. o.; Bodzási 2015: 152-154. o.

II. A jog létrejöttéhez kapcsolódó járulékoság

A járulékoság lehetséges megjelenési formái közül az első, amit meg kell vizsgálnunk, az a zálogjog létrejöttéhez kapcsolódó járulékoság. Ennek lényege röviden összefoglalható: a járulékos jog csak akkor jön létre, ha az irányító jog is létrejött.¹² A kora újkori zálogjog kapcsán tehát mindenekelőtt azt kell megvizsgálnunk, hogy az valamilyen kötelem biztosítására jött-e létre. A jogtörténeti szakirodalomban konszenzus uralkodik azzal kapcsolatban, hogy a kora újkori zálogjog biztosítéki célt (is) szolgált, létrejöttét pedig szükségképpen megelőzte valamilyen követelésnek a fennállása.¹³ Ezen még az sem változtat, hogy Béli Gábor – egyébként a középkorra vonatkozó megállapítása – szerint a hasznot hajtó ingatlan zálogba adása elsődleges célja nem annak biztosíték-jellegében keresendő, hanem kamathelyettesítő funkciójában. Béli ugyanis még így is elismerte, hogy a zálogba adott ingatlan a birtoklás mint jogi tény, a külvilág felé nyilvánvaló állapot okán egyúttal biztosítékul is szolgált a tartozás majdani megfizetésére,¹⁴ a zálogjog létrejöttéhez kapcsolódó járulékoság vizsgálata szempontjából pedig ez is bőven elégséges ahhoz, hogy a biztosítéki szerepet tekintve konszenzusról beszéljünk.

Az általam feltárt források teljes mértékben megerősítik az eddig kialakult képet, vagyis általánosságban elmondható, hogy a korszakban zálogjog csak és kizárólag valamilyen vagyoni jellegű követelés biztosítására jött létre, és mint ilyen, a létrejöttét tekintve járulékos jognak tekinthető. Ez tipikusan, de nem feltétlenül felvett kölcsönt jelentett, alapjául szolgálhatott akár kiszabott bírság, vagy kártérítési, illetve kielégítetlenül maradt öröklési jogi igény is (például az özvegyet illető hitbér). Az irányító jog és az abból származó követelés keletkezése időben gyakran számottevően megelőzte a zálogjog létrejöttét. A következő, 1691-es forrásrészletben például az adós (zálogkötelezett) azért adott hitelezőjének (zálogjogosult) újonnan rétet zálogba, mert a korábban a hitelezőtől felvett kölcsönt – amely alapján őt kamatfizetési kötelezettség is terhelte volna – nem tudta visszafizetni, és a kamatfizetést sem teljesítette: „Ennek előtte egynéhány esztendővel kért volt nemzetes Kun Mihály uram Iszlói György uramtól tíz forintokat kölcsön, melyre is ígért volt őkegyelme esztendőnként szép vetni való búzát, melyet is őkegyelme eddig meg nem adott, sem pénzt, sem az búzát. Most penig ada Kun Mihály uram azon adósságért az vadadi alsó hatában egy darab rétet zálagban pro flor. 16 id est tizenhat forintokig.”¹⁵

Ehhez hasonlóan gyakori volt az az eset is, hogy az irányító jog, illetve követelés keletkezésével lényegében egyidejűleg jött létre maga a zálogjog is, például úgy, hogy a kölcsön felvételével egyidejűleg az adós zálogtárgyat adott át a hitelezőjének: „Mivel Berzenczey Márton uramnak lévén őkegyelme feleségével együtt szükségek sok káraikra nézve, különben szükségeket véghez nem vihetnék, hanem kellett őkegyelmeknek Veres Pócz nevű helyben nemzetes Balogh Máté uram zálogos része szomszédságában való részeket [...] száz magyar forintokig zálagban adni nemzetes Berzenczey István uramnak [...] mely száz forintokat poltura, garas és dutka pénzülv leváltak is mielőttünk megírt Berzenczey Márton uram és felesége, Ózdi Kata asszony.”¹⁶

¹² Bodzási 2011a: 31. o.; Bodzási 2011b: 843. o.; Bodzási 2015: 22. o.

¹³ Illés József: A magyar szerződési jog az Árpádok korában. In Magyar Jogászegyleti értekezések 22/4., Franklin-Társulat, Budapest, 1901, 121. o.; Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Grill Károly Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1919, 407. o., Iványi Béla: Magyar alkotmány- és jogtörténeti jegyzetek. Szent István Társulat, Szeged, 1929, 154.; Homoki-Nagy Mária: A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig. JATE Press, Szeged, 2001, 100. o.; Homoki-Nagy Mária: A magyar szerződési jog fejlődése a késő rendiség korában, 45. o. In Jogtörténeti Szemle, 2014-2015/4-1. szám, 44-50. o.

¹⁴ Béli Gábor: Pénzkölcsön, zálogkölcsön a régi magyar jogban a Hármaskönyv megjelenéséig, 25. o. In Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Acta Juridica et Politica, 2019/1. szám, 5-26. o.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] P 1995 Mikó család, 1. fol. 36r.

¹⁶ MNL OL P 1868 Rhédey család, IV. 31. No. 29.

Szintén Béli Gábor volt az, aki a (középkori) zálogjog biztosítéki szerepét látta kidomborodni a közvetlenül hasznot nem hajtó ingóságok elzálogosításában,¹⁷ amely a kora újkorban is szerves részét képezte a mindennapoknak, legyen szó akár arany- vagy ezüstitárgyról,¹⁸ vagy egyszerű munkaeszközökről, ruhaneműkről.¹⁹ Kifejezetten a biztosíték-jelleg érzékeltetése céljából álljon itt egy részlet Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művéből: „Erdélyi magyar, székely, szász, három natio, az ki még tartod az eleidről rád maradt ezüst pohárt, kupát, s kannát, mikor ezeket megnézed, mit gondolsz, miért csináltatták volt ezeket az tü eleitek? Bizony nem más okból, hanem ha leejtették, annak az cserepe is jó volt, ha hirtelen megszűkültek pénzből, zálogba vetették, s mindjárt adtak pénzt zálogjára, még időre mikor az pénzt megszerezhették, kiváltották, és így az kinek ezüst portékája volt, volt annak pénze.”²⁰

Zalán Kornél alapján Bodzási Balázs ugyanakkor azt állapította meg, hogy a nemesi ingatlan kézizálogba adásával létrejövő zálogjog (nála „zálogbirtok”) valójában csak olyan dologi biztosíték volt, amely önálló dologi adósságként, személyes követelés nélkül állt fenn. Elgondolását arra alapozta, hogy a zálogkötelezett tulajdonossal szemben követelési jog nem illette meg a zálogjogosult hitelezőt.²¹ A következőkben azt kívánom bemutatni a kora újkori források segítségével, hogy a korszak zálogjogát miért gondolom ennek ellenére mégis személyes követelés alapján fennálló, járulékos jognak.

Mindenekelőtt ennek a nemesi ingatlan kézizálog vonatkozásában is eklatáns bizonyítéka a jogszatosság (*evictio*) intézménye, amelynek keretében a zálogkötelezett arra vállalt garanciát, hogy a zálogjogosultat a zálogtárgy birtoklásában senki nem fogja akadályozni. E szavatosságvállalás által tehát a zálogkötelezett közvetve azt állította, hogy eleget tett a *praemonitiós* kötelezettségének, azaz a zálogtárgyat előzetesen felkínálta zálogba vételre mindenkinek, akit arra vonatkozóan előzálogbavételi jog illetett meg, és ezáltal biztosította, hogy az atyafiai nem fogják perelni a hitelezőt a jószágért. A szavatosságvállalás emellett előzetes perbe bocsátkozási kötelezettségvállalást is jelentett, vagyis ha az említett atyafiak a zálogtárgyat a jogosulttól peres úton kívánták megszerezni, akkor a zálogkötelezett a jogosult támogatására köteles volt belépni a perbe. Ennek elmulasztása esetén pedig, vagy ha a jogosultat a birtoklásban megoltalmazni nem tudta volna, akkor a jogosult ugyanolyan értékű másik vagyontárgyat foglalhatott le tőle, és azt birtokolhatta ezután zálogképpen a tartozás visszafizetéséig.²² „Evictiót vón magára minden atyafiak képiben Zoltai István uram, hogy ha valamelyik abból az jószágból exturbálni akarná ezen vérek közül, vagy elfoglalnák feljebb megírt Páter János uramtól az feljebb megírt summa pénzig egy viceszolgabíró

¹⁷ Béli: i.m. 25.

¹⁸ MNL OL P 1868 II. 6. fol. 2.; V. 74. fol. 32v.; P 1995 I. fol. 2v.; Kovács András (szerk.): Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár város városkönyve 1588-1674, Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603-1616. In Erdélyi Történelmi Adatok VI/2., Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1998, 36., 97-98., 161-163. és 329-332. o.; Tüdös S. Kinga – Rüs-Fogarasi Enikő (szerk.): Erdélyi testamentumok I-V. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2003-2014, II. 77., 89., 92., 99-100., 102., 117. és 137-138. o.; III. 37., 46., 58., 118. és 171. o.; IV. 84-86. és 103-104. o.; V. 72., 79. és 89. o.

¹⁹ Rácz Balázs Viktor (szerk.): Sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek (1679–1701). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023, 93., 246., 368. és 384. o.; MNL OL P 1868 IV. 55. No. 23.; Székely Nemzeti Múzeum, Könyvtár [SZNM K] Lsz. 65 854 Orbaiszéki egyházi bíraskodási jegyzőkönyvek, fol. 13v., 122r.; Lsz. 65 886 886 Orbaiszéki törvénykezési jegyzőkönyvek, fol. 87r.; 92r. Köszönettel tartozom a Székely Nemzeti Múzeumnak, és különösen Boér Hunornak, a múzeum könyvtárosának, amiért a jegyzőkönyveket rendelkezésemre bocsátották.

²⁰ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1927, III. cikkely

²¹ Zalán: i.m. 11. o.; Bodzási 2013: 145. o., Bodzási 2015: 151. o.

²² Dósa Elek: Erdélyhoni jogtudomány II. k. n, Kolozsvár, 1861, 479-480. o.; Ágoston: i.m. 43. o.; Timon: i.m. 412. o.

melléje vevén Páter János uram azon vármegyében lévő jószágából satisfactiót tehessen kétszázötven forintig.”²³

Logikus tehát, hogy ha a zálogjogosultnak semmiféle személyes követelése nem állt volna fenn a zálogkötelezett felé, akkor a zálogtárgy elperlésekor sem léphetett volna fel vele szemben egy másik, az eredeti követeléssel hasonló értékű zálogtárgy lefoglalása iránt. Az önálló dologi biztosíték ugyanis – ahogy Bodzási fogalmaz – „a követeléstől jogilag teljesen függetlenek voltak”.²⁴ Még ennél is plasztikusabban mutatja meg azonban a zálogjogosult személyes követelésének fennálltát a zálogkötelezett felé az a per, amelyben a hitelező a helyállási kötelezettségét elmulasztó adóstól nem egy másik zálogtárgy átadását, hanem a tartozás visszafizetését követelte: „Egy darab szántóföldet adott volt nekem zálagba pro flor. 3 den. 60. ugyan az szotyori, sepsiszéki közepső határban két út között, Szotyori Gergely uram vicinumjában ab una. Evictiót is fogadott volt róla, melyért mikor engem perlettek, nem evincált, noha jelen volt. Kárba estem, mely facit flor. 12, az föld kiment kezemből, ezért cum poena calumniae, az fenn megírt pénzemet és káromat cum duplo refundálja.”²⁵

A nemesi ingatlan kézizálog köréből kitekintve, és egy-egy vagyontárgy zálogképpeni lefoglalását vizsgálva szintén elmondható, hogy ez a zálogkonstrukció is feltételez egy alapul fekvő személyes követelést. Zálogolásra ugyanis károkozás, normaszegés vagy valamilyen meg nem fizetett, és más módon nem biztosított adósság fennállása esetén kerülhetett sor. Ezek mind szükségképpen személyes követelések voltak, amelyekről a zálog mint dologi biztosíték nem is függetlenedett.

„Balázs István mint I. az méltóságos gróf Kálnoki Sámuel uram ónagysága jobbágya proclamáltatá per Gabrielem Bedő Bedő Sámuel senior mint A.-t, ambae partes sepsiszékiek, kőrispatakiak. Salvum sit, egy ökrit kötöttem volt meg őkegyelmének, szőriről protestálok. Ilyen dologért kötöttem volt meg, hogy az elmúlt közelebbik esztendőben kegyelmednek szolgáltam, az béremet meg nem adta kegyelmed, mely bérem pénzben teszen flor. 7, két zeke, egy harisnya, egy ing.”²⁶

III. A jog terjedelméhez kapcsolódó járulékoság

Az irányító jog és a járulékos jog viszonyára jellemző, hogy az előbbi határozza meg az utóbbi nagyságát, terjedelmét is.²⁷ A kora újkori zálogjog vonatkozásában ez annyit tesz, hogy a zálogjog az azzal biztosított követeléshez igazodik, és a zálogtárgy visszaváltásakor a zálogjogosult nem követelhetett többet, mint amire az irányító jogból fakadó követelése alapján jogosult.

A zálogjog járulékosága ebben a tekintetben is több oldalról megfigyelhető a korszak forrásaiban. A székelyek 1562. évi felkelésének leverését követően született segesvári végzések a székely előkelők részéről a közsékelyeket ért sérelmek orvoslására előírták, hogy ha a közsékelyek vissza akarnák váltani az előkelőknek zálogba adott földjeiket, akkor tőlük az előkelők az eredeti kölcsön összegénél többet ne követeljenek: „Értettük azt is a közönséges panaszokból, hogy sokan az község közül szegénységeknek miatta kényszerítették a főnépektől házokra és egyéb örökségekre pénzt kölcsön felvenni és azokat nekik elzálogosítani, kiktől mikor meg akarnák váltani, az mennyiben zálogban vetették, azon summán nem akarják megereszteni. [...] Azért végeztük, hogy mind főemberek, mind egyéb

²³ MNL OL P 311 Hatfaludy család, XXVII. fol. 53.

²⁴ Bodzási 2015: 152. o.

²⁵ Rác: i.m. 239. o.

²⁶ MNL OL R 298 Erdélyi iratok, 11. fol. 30v.

²⁷ Bodzási 2011a: 31. o.; Bodzási 2011b: 843. o.; Bodzási 2015: 22-23. o.

rendbeliek, valakiknél efféle zálogos örökség vagyon, meglévén a zálogosításnak summája, tartozzék azt felvenni és az örökséget megbocsátani.”²⁸

Szintén tanulságos eset a zálogjoggal biztosított követelés terjedelméhez kapcsolódó járulékoság szempontjából a Mohácsy Istvánné és Fiáth Zsigmond között előbb Szörény vármegye, majd a lugos-karánsebesi bán ítélőszékén, végül a Fejedelmi Táblán 1629-1631 között lefolyt per. Fiáth Zsigmond még 1624-ben vett zálogba – az eredetiben is fennmaradt zálogszerződés szerint²⁹ – 49 forintért egy birtokrészt Szörény vármegyében, amelyet Mohácsy Istvánné most vissza kívánt váltani. Mohácsy Istvánné azonban nem 49, hanem 29 forint visszafizetése mellett követelte magának a zálogtárgy kiadását, mivel szerinte annak ellenére, hogy a kölcsönszerződés 49 forintról szólt, Fiáth valójában csak 29 forintot kölcsönzött. Minthogy a kikérdezett tanúk a felperes (adós, zálogkötelezett) állítását igazolták, a bíróság kötelezte is az alperest (hitelezőt, zálogjogosultat) az adós által felkínált teljesítés elfogadására, és a zálogtárgy visszaadására.³⁰

Feltétlenül meg kell jegyezni azt is, hogy a zálogjoggal biztosított követelés nagyságának változása kihatott a zálogjogra is. Ennek megfelelően, ha a zálogkötelezett adós a zálogjogosult hitelezőtől újabb kölcsönt kívánt felvenni, és a hitelező a nála lévő zálogtárgyat az újabb kölcsön biztosítékaként is elfogadta, akkor az új kölcsön összegét hozzáadták az eredetihez, a zálogtárgy pedig csak ezért a megnövelt összegért volt visszaváltható.³¹ Az is elképzelhető volt azonban, hogy a hitelező valamilyen okból elengedte az adóssal szemben fennálló követelésének egy részét, aminek eredményeképpen az adós teljesítéskor (e kisebb összeg visszafizetésével) a követelés biztosítására szolgáló zálogjog is megszűnt.³²

Bodzási megállapítása szerint a hatályos jogban a zálogjoggal biztosított követelés terjedelméhez kapcsolódó járulékoságból fakad, hogy az kiterjed a főkövetelés kamataira, illetve a zálogtárgyra fordított szükséges költségekre is.³³ Ebből fakadóan nem tekinthetjük a járulékoság elvét áttörő szabálynak a rendi zálogjog azon jellegzetességét sem, miszerint a zálogjogosult a zálogtárgyat használhatta és hasznosíthatta, a beszedett hasznokon pedig főszabály szerint tulajdont szerzett.³⁴ Ezek ugyanis a kamatszedés – majd csak az 1647:144. törvénycikkkel feloldott – általános tilalma miatt voltaképpen a kamatok helyett illették meg a hitelezőt (zálogjogosultat),³⁵ amely ilyen módon beletartozott az irányító jogból fakadó követelés terjedelmébe. Ugyanígy a zálogtárgyon – tipikusan ingatlanon – végzett beruházások mint arra fordított költségek megtérítésére vonatkozó általános, de gyakran a szerződésekben külön is hangsúlyozott kötelezettségéről³⁶ az idézett jogirodalmi álláspont alapján szintén azt mondhatjuk, hogy az is részét a zálogjoggal biztosított követelésnek.

²⁸ Szabó Károly (szerk.): Székely oklevéltár II. Demjén Imre egyetemi könyvtár bizománya, Kolozsvár, 1876, 164-165. o.

²⁹ MNL OL P 990 Fiáth család, 1. No. 25.

³⁰ MNL OL P 990 1. No. 28.

³¹ Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna [ANR Covasna] Fond 60. Familia Zambler din Cernatul de Jos, Fasc. 41. fol. 4., 7.; Fond 75. Colecția de documente al Muzeului Județean din Sfântu Gheorghe, Fasc. 3. fol. 59., 152.; Fond 89. Colecția Tuzson Joan, Fasc. 1. fol. 2r-v.; Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Harghita [ANR Harghita] Fond 352. Colecția Kovacs Denes, No. 61.; MNL OL P 1610 Lázár család, 48. fol. 156.

³² ANR Covasna Fond 55. Familia Vajna din Pava, Fasc. 1. fol. 35-36.

³³ Bodzási 2011b: 845. o.

³⁴ Illés: i.m. 128. o.; Homoki-Nagy 2001: 102. o.; Béli: i.m. 25. o.

³⁵ Timon: i.m. 410. o.; Homoki-Nagy 2001: 100. o.; Homoki-Nagy 2014-2015: 45. o.

³⁶ Ágoston: i.m. 64. o.; Homoki-Nagy 2001: 102-103. o.; Bodzási 2013: 149-150. o.; Bodzási 2015: 159. o., Béli: i.m. 20-21. o. Néhány korabeli szerződés, amely kifejezetten előírta a zálogkötelezett számára a beruházások megtérítésének kötelezettségét: ANR Harghita Fond 302. Familia Both din Căpâlnița, No. 5.; MNL OL P 311 XXVII. fol. 54.; P 702 Wesselényi család, 1. fol. 111.; P 990 1. No. 25.; R 391 Hunyad megyei gyűjtemény, A 16. No. 17.

IV. A jogosult legitimációjához kapcsolódó járulékoság

Az irányító jog azt is meghatározta, hogy a járulékos jog kit illelhet meg. Ez Bodzási szerint elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az irányító jog átruházása (engedményezése) esetén a járulékos jog is átszáll az új jogosultra.³⁷ A kérdést a járulékos jog oldaláról megközelítve ehhez véleményem szerint azt is hozzá kell tenni, hogy a járulékos jog – mint az irányító jogtól egyoldalúan függő jog – önmagában nem forgalomképes, csupán az irányító joggal együtt ruházható át. A kora újkori zálogjog kapcsán tehát azt kell áttekinteni, hogy egyrészt a zálogjoggal biztosított követelés engedményezése feltétlenül a zálogjog átszállását is eredményezte-e. Másrészt pedig azt, hogy a zálogjog lehetett-e önállóan, a követelés átruházástól függetlenül forgalom tárgya. E két aspektust, úgy gondolom, célszerű párhuzamosan megvizsgálni.

A biztosított követelés engedményezése, illetve a zálogjog esetleges önálló átruházhatósága tekintetében az egyik szóba jöhető konstrukció a zálogtárgy alzálogba adása. A zálogjogosultat a kora újkorban megillette az alzálogba adás joga (*ius subpignorandi*), amelynek keretében a zálogjogosult a zálogtárgyat egy harmadik személynek zálogba adhatta, de csak a zálogkötelezett érdekeinek sérelme nélkül (tehát legfeljebb akkora összegért, amekkora a kötelezett felé fennálló tartozása, és időben nem tovább, mint amennyi ideig az eredeti szerződésben a zálogtárgyat neki lekötötték).³⁸ A járulékoság szempontjából a kérdés az, hogy vajon ez az átruházás a biztosított követeléssel együtt történt-e vagy pedig anélkül. Más szavakkal: az alzálogszerződés jogosultja vált-e egyúttal a zálogjoggal biztosított követelés jogosultjává is? Bár Bodzási az alzálogjogot is nem-járulékos zálogjogi konstrukciónak tekinti (a régi és a mai jogban is), amely függetlenné válhatott az eredeti zálogjogosult követelésétől,³⁹ a források alapján úgy látszik, hogy ez a kora újkorban nem így volt, és az alzálogba adásra csak az eredeti követelés átruházásával együtt kerülhetett sor. Az alábbi forrásrészlet alapján is látható, hogy az eredeti zálogkötelezett (Lövete Mihályné) mindig az aktuális zálogjogosulttal (sorrendben: Tankó Lőrinc, Porkoláb Ferencné, Daniel Ferenc) állt kötelmi viszonyban, és mindig annak teljesíthetett, aki a zálogtárgyat éppen birtokolta: „Vött volt Tankó Lőrinc deák [...] néhai Lövete Mihálynétól egy darab szántóföldet zálagon, mely földet ő is bocsátott volt az nénje Porkoláb Ferencné kezébe pro flor. 9. Ezt azért az földet Porkoláb Ferencné is adá nemzetes Daniel Ferenc uramnak zálagképpen kilenc forintért. [...] Ilyen conditióval bocsátá penig ökegyelme kezében, hogy ha az Lövete Mihály posteritási meg akarják váltani az denotált földet, nemzetes Daniel Ferenc uram is megírt zálagját leválván ki tartozzék kezéből bocsátani.”⁴⁰

Külön figyelmet érdemel az a csereszerződés, amelyben az egyik fél a tulajdonában lévő dolgot szolgáltatotta, a másik viszont csupán általa zálogban bírt ingatlant adta át. A csereszerződésben résztvevő azon fél, aki a szerződés révén zálogjogosulti pozícióba került, tulajdonjogot a kora újkorban is ismert és alkalmazott *nemo plus juris* elv⁴¹ szerint természetesen nem szerezhette, azonban a zálogjoggal együtt jogosultjává vált az általa biztosított követelésnek: „Mely földért Hadnagy István és Mátyás uramék is adának Kovács Márton uramnak ugyanazon mezőben egy földet, mely föld Mihác Ferenc uramé volna

³⁷ Bodzási 2011a: 31. o.; Bodzási 2011b: 843. o.; Bodzási 2015: 23. o.

³⁸ Ágoston: i.m. 35. o.; Homoki-Nagy 2001: 102. o.; Bodzási 2013: 152-153. o.

³⁹ Bodzási Balázs: Alzálogjog a régi és a mai magyar magánjogban, 46–47. o. In Csöd – Felszámolás – Reorganizáció, 2014/3-4. szám, 39-47. o.

⁴⁰ MNL OL P 972 Daniel család, 1. fol. 173. További hasonló végrendeleti rendelkezések: ANR Harghita Fond 11. Parochia Romani-Catholică Gheorgheni, fol. 11r-12r.; Fond 26. Scaunul filial Giurgeu, No. 5. fol. 99r.; ANR Covasna Fond 88. Colecția Szorcesei Vincențiu, Fasc. 2. fol. 18.; MNL P 1610 48. fol. 84v.; Tüdös S. – Rűsz-Fogarasi: i.m. I. 222. o.; IV. 125-126. o.

⁴¹ *Compilatae Constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*, Claudiopoli, 1669. 69. o.

ugyan, de őkegyelme kezeknél zálagban vagyon. [...] Ilyen conditióval, hogy ha megváltaná Mihácz Ferenc uram, tartozzanak adni Hadnagy István és Mátyás uramék Kovács Márton uramnak flor. 10, s őkegyelme vagy maradéki az tíz forintot tartozzanak leválni, és az földet kibocsátani Mihácz Ferenc uramnak.”⁴²

Szintén gyakran mondható az az eset, amikor a jogosult személyében végrendeleti vagy törvényes öröklés eredményezett alanyváltozást. Az örökös ekkor szintén egyszerre vált a zálogjog, illetve a zálogjoggal biztosított követelés jogosultjává, amelyet a végrendeletek nem ritkán *expressis verbis* rögzítettek is: „Ezt az két földet hagyom az leányomnak, Maxai Juditnak, mivel az anyja palástjának az árával vettem volt, hogy ha valamikor az Tóth Anna megváltaná, az zálag Juditnak adassék.”⁴³

A jogosulti legitimációhoz kapcsolódó járulékoságról a kora újkori zálogjog vonatkozásában elmondottakat tehát röviden összegezve megállapítható, hogy az irányító jog átruházása minden esetben a járulékos jognak (zálogjognak) az új jogosultra való átszállását is jelentette, ezzel együtt viszont a zálogjog nem lehetett a forgalom önálló tárgya.

V. A jogérvényesítéshez kapcsolódó járulékoság

A személyes követelés vélelmezett hiányával összefüggésben Bodzási a zálogjogosultat (hitelezőt) megillető kielégítési jognak sem találta nyomát a nemesi ingatlan kézizálog intézményében. Ebből vonta le Bodzási azt a következtetést, hogy valójában ez a fajta konstrukció mai fogalmaink szerint nem is nevezhető igazán zálogjognak, mert a mai zálogjogfogalomnak lényegi eleme a zálogjogosultat megillető kielégítési jog.⁴⁴ A járulékoság szempontjából ennek annyiban van jelentősége, hogy a járulékoság a jogérvényesítés vonatkozásában is lemérhető, hiszen „a járulékos jog érvényesítésére csak akkor kerülhet sor, ha az irányító jogból származó követelést esedékességkor nem teljesítik.”⁴⁵

Bodzásinak kétségtől igaza van abban, hogy az ingatlan kézizálogból a hitelezők a kora újkorban főszabály szerint valóban nem kereshettek kielégítést, hiszen – ahogy arra már utaltam – a zálogtárgyon a jogosult használati és hasznosítási jogot szerzett, értékesítési jogot azonban nem. Ez ugyanakkor a zálogjog járulékoságára vonatkozóan még nem nyújt érdemi információt, hiszen egy jog attól még nem lesz nem-járulékos, hogy a jogosult valamilyen okból nem érvényesítheti a járulékos jogot. A járulékoság elve ugyanis csak arra ad választ, hogy ezt a járulékos jog jogosultja az irányító jogtól függően teheti-e meg vagy sem. Az ingatlan kézizálog kapcsán ez annyit jelent, hogy az értékesítési jog hiánya következtében ez a zálogjog-konstrukció még nem nevezhető nem-járulékosnak, sőt, éppen ellenkezőleg! A zálogjogosult éppen azért nem értékesíthette a zálogtárgyat, mert az adós főszabály szerint bármikor visszafizethette tartozását, illetve tőle a hitelező nem követelhetette azt, amíg a

⁴² MNL OL E 178 Archivum familiae Hadnagy, fol. 209.

⁴³ ANR Covasna Fond 76. Colectia Balazs Martin, Fasc. 1. fol. 6-7.

⁴⁴ Bodzási 2013: 155. o.; Bodzási 2015: 162. o. Annak a kérdésnek a vizsgálata azonban, hogy a kora újkori zálogjog nevezhető-e egyáltalán zálogjognak vagy sem, szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, ezért ezzel kapcsolatban csak annyi megjegyzést tennék, hogy véleményem szerint a korszak zálogjogát úgy írhatjuk le, mint egy korlátolt dologi jog, amely a jogosult követelésének biztosítását szolgálja. A meghatározás bővítése bármilyen más eddig szokásos definíciós elemmel vagy felesleges lenne, mert csak hosszas példalózás után fedhetné le a teljes intézményt (pl. alapjául szolgálhatott a felek rendelkezése, bírói ítélet vagy törvény, illetve szokás), vagy kifejezetten pontatlan és félrevezető, mert beillesztésük nem lenne tekintettel a főszabály alóli kivételekre (pl. haszonjog), vagy akár egyáltalán nem is helytálló a korszak zálogjogára nézve (pl. nem-járulékos jog).

⁴⁵ Bodzási 2015: 23. o.

biztosítékként elfogadott zálogtárgyat birtokolta.⁴⁶ A jogosult értékesítési jogának hiánya tehát összhangban áll a zálogjog járulékos jellegével, és éppen arra vezethető vissza. Mivel az irányító jogból fakadó követelésének sem volt esedékessége, a hitelező a járulékos jog érvényesítésével sem elégíthette ki követelését.

Feltétlenül meg kell azonban jegyezni, hogy a kora újkori zálogjogban találunk példát olyan zálog-konstrukciókra is, amelyeknek részét képezte a zálogjogosult hitelezőt megillető kielégítési jog, ismételten összhangban az irányító joggal, járulékos jogként. Az egyik ilyen, még kifejezetten a nemesi ingatlan kézizálog körében maradván, a *lex commissoria* kikötés mellett kötött zálogszerződések, amelyeknek eddigi tudásunk szerint a 16-17. században nem lett volna szabad létezniük, mégis fel-fel bukkannak az erdélyi (székelyföldi) forrásokban. A megfigyelés újdonságként ható jellegére való tekintettel, annak alátámasztására, e szerződésekből hosszabban is kívánok idézni. 1580-ban például Kun Gáspár két örökséget adott zálogba Jankó Ferencnek 23 forintért, „mely huszonhárom forinttal az megholt Kun Gergely maradt volt adósa Jankó Ferencnek, [s] amikor Barcsayval osztozánk Osdolán, énrám marada az huszonhárom forint, így hogy ha 1580 esztendőben Szent Gergely pápa napján fel nem váltanám, örökbe vesszen Jankó Ferencnek.”⁴⁷

1654-es Lázár András és Balaska János szerződése, amely ehhez hasonlóan egyértelműen *lex commissoriát* tartalmazó jogügylet. Ebben a Balaska Jánosnak 50 forinttal tartozó Lázár András a házat adta zálogba hitelezőjének azzal a feltétellel, hogy „ha Szent György napjára paratis pecuniis megadja az ötven forintot, bene, Balaska János is tartozzék elvenni, de ha arra az feljel megírt Szent György napjára meg nem adná Lázár András, azon az napon túl örökösön maradjon Balaska Jánosnak az megírt jószág, éppen rajta való épületeivel együtt és onnan Lázár András mindenestől kiköltözzék.”⁴⁸

Látható tehát, hogy ezek a szerződések a fizetésre megszabott határidő lejártához jogkövetkezményként az adós zálogtárgy feletti tulajdonjogának elvesztését fűzték, mindenféle újabb szerződéskötési vagy elszámolási kötelezettség nélkül. A jelenségre pedig ezek mellett további példákat is lehetne hozni a 16-17. századi Kézdiszékéből,⁴⁹ ahol tehát az Árpád-kori és korai Anjou-kori középkori joggyakorlat⁵⁰ egyfajta zárványszerű továbbélésének lehetünk tanúi. Azt ugyanakkor szeretném hangsúlyozni, hogy véleményem szerint az ország többi részén sem beszélhetünk a *lex commissoria* kifejezett tilalmáról, és éppen ezért a kézdiszéki gyakorlat nem is mond ellent feltétlenül az országos szokásjognak. Arról van szó csupán, hogy a zálogjog mibenlétének felfogásában bekövetkezett Anjou-kori változást követően – miszerint ti. a zálogtárgy kiváltása a kötelezettnek alapvetően nem kötelezettsége, hanem csak joga – már fogalmilag sem igazán lehet kötelezeti késedelemről beszélni, és ilyen formán a *lex commissoria* mint kikötés is értelmezhetetlenné vált lényegében már a 14. század végétől kezdve. Ez azonban nem zárja ki, hogy egy relatíve zárt földrajzi-közigazgatási-jogi környezetben bizonyos életviszonyok kapcsán a felek

⁴⁶ Kolosvári–Óvári 1897: 158–161. o.; Wolf Rudolf (szerk.): Torda városa tanácsi jegyzőkönyve 1603-1678. In Erdélyi Történelmi Adatok VI/1., Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1993, 38. o.

⁴⁷ Szádeczky Lajos (szerk.): Székely oklevéltár V. A Székely Történelmi Pályadíj-alap felügyelő bizottsága, Kolozsvár, 1896, 123-124. o.

⁴⁸ MNL OL P 970 1. No. 49.

⁴⁹ ANR Covasna Fond 52. Familia Kontzei din Caratna, Fasc. 1. fol. 119.; MNL OL E 178 fol. 143.; MNL OL P 1610 48. fol. 34., 76-77.

⁵⁰ Illés József és Ágoston Péter utaltak rá, hogy a zálogkötelezett késedelembe esésének lehetséges jogkövetkezménye volt a zálogtárgy tulajdonának hitelező általi megszerzése, munkájukban párhuzamosan mutattak be két ezzel kapcsolatos különböző szerződési kikötést. Egyrészt tudniillik azt a kikötést, miszerint a zálogtárgyat a kötelezett a fizetési képtelensége esetén köteles volt a hitelezőnek eladni, illetve azt a kikötést, amely alapján a hitelező *ipso iure* tulajdont szerzett a zálogtárgyon az adós által tett *fassio* hiányában is. Újabb tanulmányában Béli Gábor szintén felhívta a figyelmet a jelenségre, e középkori gyakorlat megváltozása egyes lépéseinek áttekintése azonban úgy gondolom, hogy külön tanulmányba kívánkozik és további kutatómunkát igényel. Illés: i.m. 131-132. o.; Ágoston: i.m. 34-35. o.; Béli: i.m. 14-16. o.

szerződéskötési autonómiájának továbbra is része maradjon azokat ilyen kikötés mellett rendezni, ha úgy kívánták. Azért emelném ki, hogy a *lex commissoria* alkalmazási köre vélhetően csak „bizonyos életviszonyok” rendezésére szolgált, mert azok minden felsorolt példában olyan zálogszerződésekhez kapcsolódtak, amelyek alapját már régebb óta fennálló adósság képezte, ahol tehát az adós a zálogtárgy átadásával azonnali biztosítékot adott a tartozás fennállását megelégtelő hitelezőjének, elkerülve ezzel a zálogolásként ismert vagyoni végrehajtási eljárást. Egyúttal pedig az adós kötelezettséget vállalt tartozásának a megszabott határidőn belüli visszafizetésére, amelynek elmulasztása esetére elismerte a zálogjogosult tulajdonszerzését a zálogtárgyon. Az alapul fekvő, irányító jogból fakadó követelésnek ezután tehát volt esedékessége, ezért értelemszerűen a zálogjogosult is kielégítési jogot nyert. Minthogy pedig a jogosult ezt a jogát a főkövetelés esedékessé válása után gyakorolhatta, az maradéktalanul igazodni látszik a járulékoság elvéhez.

A másik ilyen konstrukció pedig az ingó kézizálog. Már a történeti szakirodalom is felfigyelt rá,⁵¹ illetve számos primer forrás is megerősíti,⁵² hogy a zálogképpen lefoglalt vagyontárgyak kiváltásának az adott közösségben volt konkrét határideje, amikor mai fogalmaink szerint a jogosult követelése esedékessé vált, s a zálogtárgy vagy a jogosult tulajdonába került (*lex commissoria*), vagy értékesíthetővé vált (*ius distrahendi*). A jelenség ugyanakkor nem csak a zálogképpen lefoglalás, hanem a szerződéses zálog körében is megfigyelhető. Egy 1615-ös gyulafehérvári perben legalábbis amikor a felperes az általa az alperes anyjának zálogba adott övet akart kiváltani, akkor az alperes azzal védekezett, hogy „nyilván vagyom, hogy az ezüst marhának esztendő s három napja a határideje”,⁵³ vagyis az általuk biztosított követelés szokás szerint ekkor vált esedékessé. Egy 1602-es levélből pedig azt is tudjuk, hogy Besztercén is volt valamiféle határideje a szerződés révén elzálogosított ezüstitárgyak visszaváltásának.⁵⁴ A felek ugyanakkor a szerződésükben egy tetszésük szerint határidőben is megállapodhattak a tartozás megfizetésére és a zálogtárgy visszaváltására vonatkozóan. 1673. augusztus 24-én például Horváth Dávid „kére ökegyelme tekintetes nemzetes kisbúni Bethlen Jánosné Fekete Klára asszonytól azokra az ezüst marhákra kétszáz magyar forintokat id est flor. 200 az jövő 1674 esztendőben esendő Szent Pál fordulásának [január 25.] napjáig ilyen conditioval, hogy tudniillik, hogy ha az praefigált napra ökegyelme Horváth Dávid uram az summát, úgymint az flor. 200 meg nem adhatná, vagy megadni qualitercunque nem akarná, tehát az feljebb specificált ezüst marhák, úgymint mosdókorsóval együtt három capa ezüst pohár az tekintetes nemzetes Fekete Klára asszonyhoz örökösön odavesszen, soha ökegyelme annak utána ki ne válthassa.”⁵⁵

VI. A jog megszűnéséhez kapcsolódó járulékoság

A járulékoság utolsó vizsgálendő megjelenési formája abban nyilvánul meg, hogy az irányító jog megszűnése a járulékos jog megszűnését is maga után vonja. Ez a zálogjog

⁵¹ Bodor György: Egy falutörvény a XIX. század elejéről, 259. o. In *Ethnographia*, 1968/1. szám, 257-260. o.; Wellmann Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében, 443. o. In *Történelmi Szemle*, 1980/4. szám, 376-449. o.; Szálkai Tamás: „...ennek utána executor commissariusok nem lesznek.” Korruptió Biharban, avagy a megszüntetett végrehajtó biztosi tisztség, 73. o. In *Levéltári Szemle*, 2017/1. szám, 64-75. o.

⁵² Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I-V. In *Magyarországi Jogtörténeti Emlékek 1-5.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1885-1904, I. 104. o.; III. 554. és 682. o.; Végh Olivér (szerk.): A nagyenyedi fazekasok céhlevele 1648-ból. In *Kós Károly – Faragó József (szerk.): Népmiszereti dolgozatok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983, 84. o.*

⁵³ Kovács: i.m. 97. o.

⁵⁴ MNL OL R 373 Beszterce városra vonatkozó iratok, 1. No. 11.

⁵⁵ MNL OL P 56 Bethlen család, IV. fol. 35.

esetében praktikus azt jelenti, hogy az adós teljesítésével és a biztosított követelés megszűnésével együtt a zálogjog is megszűnik.⁵⁶

Annak eldöntéséhez, hogy vajon a kora újkori zálogjog megszűnése kapcsán érvényesült-e a járulékoság elve, célszerű külön-külön megvizsgálnunk, hogy vajon a zálogjoggal biztosított követelés megszűnésének egyes esetei feltétlenül maguk után vonták-e a zálogjognak a megszűnését is.

A biztosított követelése megszűnésének alapesetét a kötelezett szabályos teljesítése jelentette, vagyis egyszerűbben szólva: a felvett kölcsön, vagy a bármilyen más jogcímből eredő tartozás megfizetése az adós részéről. Általánosságban elmondható, hogy ha a zálogkötelezett teljesítette az irányító jogból fakadó kötelezettségét, akkor a követelést biztosító zálogjog is megszűnt.⁵⁷ Az adós által hibátlanul felajánlott teljesítés visszautasításának tilalmáról, illetve annak jogkövetkezményeiről már a középkor óta jogszabályok, illetve szokásjogi normák sora rendelkezett.⁵⁸ Ebben az esetben a zálogkötelezett a tartozás visszafizetése nélkül szabadult a főkövetelés alól, s egyúttal a bíróság kötelezte a zálogjogosultat a zálogtárgy kötelezettnek való visszaadására. Lényegében tehát a biztosított követeléssel párhuzamosan a zálogjog ekkor is megszüntetésre került.⁵⁹ Sőt, a kora újkori Erdélyben a bíróságok jól adatolhatóan *ex tunc* hatállyal mondták ki a főkövetelés és ezáltal a zálogjog megszüntetését: „Deliberatum: Mivel hogy Márkos András és felesége Szőke Anna az zálagos földeket pénzzel megkénálván legitime, nem remítálta Baróthi Tamásnak, per hoc az decretum continentiaja szerént Baróthi Tamás része gratis megyen keziben et cum fructu Baróthi Tamásnak. Az mely zálagos földekből pediglen az fructust post citationem kivette, azt is tartozik restituálni úgy, mint az földet Baróthi Tamásnak Márkos András és felesége.”⁶⁰

Az idézett részlet jelentősége a járulékoság szempontjából abban áll, hogy amint a jogfelfogás a főkövetelés terjedelmébe tartozónak fogta fel a zálogjogosult hasznoszedési jogát, úgy a követelés megszűnésének (megszüntetésének) pillanatától kezdve jogalap nélkülinek tekintették azt, minthogy a követeléssel egyidejűleg a zálogjog is megszűnt.

Noha a rendi magánjog zálogjoga főszabály szerint úgynevezett antichretikus zálog volt, ami azt jelentette, hogy a jogosult nem kamatot kapott az általa nyújtott kölcsön fejében, hanem a zálogba vett jószág hasznait szedhette be,⁶¹ bizonyos szűk körben a *Totsatzung* megjelenésére is találhatunk példát. Ebben a konstrukcióban a zálogjogosult nem a kamatok helyett szedte a zálogtárgy hasznait, hanem azok értékét le kellett vonni a kölcsönösszegeből, azok tehát közvetlenül a tőke törlesztésére fordítottak. Ennek megfelelően amikor a hasznok együttes értéke elérte a kötelezett által egyébként visszafizetendő összeget, azaz a zálogkötelezett az irányító jogból eredő kötelezettségét teljesítette, akkor a zálogjog is

⁵⁶ Bodzási 2011a: 31. o.; Bodzási 2011b: 843. o.; Bodzási 2015: 23. o.

⁵⁷ Néhány példa a zálogjognak a kötelezett teljesítése utáni megszűnésére: ANR Covasna Fond 75. Fasc. 2. fol. 10.; Fond 84. Colectia Vadady Filep Ladislau; Fasc. I. fol. 14v.; MNL OL E 178 fol. 142v.; P 1217 Horváth család, 1. fol. 9v., 10v., 40v.; P 311 XVIII. No. 32v.; XXVI. No. 7.; P 1610 48. fol. 70.

⁵⁸ Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Nagy Gyula (szerk.): Magyar törvénytár. 1000-1526. évi törvénycikkek, Franklin-Társulat, Budapest, 1899, 426-427. és 522-523. o.; Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): Magyar törvénytár. Werbőczy István Hármaskönyve, Franklin-Társulat, Budapest, 1897, 207. o.

⁵⁹ Erre vonatkozóan a 16-17. századi joggyakorlat is számos példát szolgáltat: ANR Covasna Fond 31. Scaunul Miclosora, Inv. 2. Fasc. 14. fol. 7., 11v., 32v.; MNL OL R 391 A 16. No. 25.; SZNM K Lsz. 65 886 fol. 1v-2r.; 6v.; Rác: i.m. 131., 161., 231., 236., 245., 252-254. és 264. o.; Dáné Veronka (szerk.): Torda vármegye jegyzőkönyvei I. In Erdélyi Történelmi Adatok IX/1. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009, 299. és 338. o.

⁶⁰ Rác: i.m. 403. o.

⁶¹ Homoki-Nagy 2001: 99-100. o.; Bodzási 2013: 145-146. o.; Homoki-Nagy 2014-2015: 45. o.; Bodzási 2015: 153-154. o.

megszűnt, a zálogtárgy pedig visszakerült a kötelezett birtokába. Bár általánossá a *Totsatzung* a hazai jogban sosem vált, alkalmazását számottevő forrással tudjuk adatolni.⁶²

Végül a hitelező egyszerűen le is mondhatott követelése érvényesítéséről, azaz elengedhette a fennálló tartozást, például valamilyen új szerződés egyik feltételként, egy perbeli egyezség vagy birtokosztály részeként, vagy bármilyen más – nem feltétlenül racionális vagy gazdasági szempontból értékelhető – okból. Az irányító jogból eredő követelés ilyen módon való megszűnte szintén együtt járt az azt biztosító zálogjog megszűntével. Például: „Miklós Benedek uram Veres Sámuel uramnak az praespecificatusnak kibocsátotta egy szántóföldét az kézdiszéki dálnaki felső határban, Veres Márton senior vicinumában, Mocsár nevű helyben, mely föld volt Miklós Benedek uramnál zálogképpen pro flor. 5 den. 60. Az középső mezőben is Döllő mellett való földek belső állat Veres János vicinumjában, az mely is volt Miklós Benedek uramnál zálogképpen pro flor. 5. [...] Az nevezett földeket is csak atyafiságnak tekintetere nézve bocsátotta ki Miklós Benedek uram.”⁶³

Az elmondottak alapján tehát egyértelmű, hogy a biztosított követelés megszűnése minden esetben maga után vonta a zálogjog megszűnését is. Arra azonban fel kell hívnom a figyelmet – ahogyan azt korábban Imling Konrád is megtette –, hogy a zálogjog járulékosága csupán azt jelenti, hogy a zálogjog függ a követeléstől, de ez fordítva nincs így, és a követelés mint főjog sorsa nem függ a zálogjog mint járulékos jog sorsától, ezért is mondjuk a járulékoságot az egyik jognak a másiktól való egyoldalú függőségének.⁶⁴ Ennek megfelelően a követelés megszűnése mindenképpen megszüntette a zálogjogot, de a zálogjog megszűnése nem szüntette meg feltétlenül a követelést.

A zálogjog ugyanis például úgy is megszűnhetett, hogy a zálogjogosult az alapul fekvő követelésének fenntartása mellett lemondott a zálogjogáról. Ennek kétségkívül leggyakoribb esetét az jelentette, amikor a kötelezett a jogosult követelésének biztosítására valamilyen másik biztosítékot adott, amiért cserébe a jogosult lemondott a zálogjogáról az eredeti zálogtárgy vonatkozásában. Ha a zálogjogosult a zálogtárgyhoz zálogolás (tehát korábban fennálló adósság, károkozás vagy normaszegés miatti lefoglalás) révén jutott és a kötelezett (megzálogolt személy) a zálogtárgy helyébe kezest vagy kezéseket – tehát személyi biztosítékot – állított, akkor a jogosultnak nem csak joga, hanem kötelessége is volt a zálogtárgyat a kötelezettnek visszaadni, zálogjogáról lemondani. Ellenkező esetben a zálogtárgy jogalap nélküli visszatartásáért hatalmaskodásban marasztalta el a zálogjogosultat a bíróság.⁶⁵ Ez az eljárásjogi jellegű szabály azonban természetesen a biztosított követelésre semmiféle hatással nem volt, az továbbra is változatlanul fennállt. A megzálogolt személy a Hármaskönyv szerint a lefoglalt dolog helyett nem csak személyi biztosítékot – azaz kezest –, hanem dologi biztosítékot – vagyis egy másik zálogtárgyat – is felajánlhatott a jogosultnak.⁶⁶ Az eredeti zálogtárgyon fennálló zálogjogról való lemondás tehát az eredeti zálogtárgynak egy másikra cserélése révén is megvalósulhatott, amellyel párhuzamosan természetesen az eredeti zálogtárgy helyett adott dolgon jött létre zálogjog, ismételen a biztosított követelés fennmaradása mellett.

Az is elképzelhető volt ugyanakkor, hogy a zálogjogosult úgy bocsátotta vissza a zálogtárgyat a kötelezett birtokába – például atyafiúi szeretetből –, hogy az a követelését csak

⁶² MNL OL P 1610 48. fol. 119-120.; P 1868 IV. 37. fol. 238r.; IV. 39. fol. 333.; Szilágyi Sándor (szerk.): Erdélyi országgyűlési emlékek V. MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1879, 467. o.

⁶³ MNL OL P 1217 1. fol. 45.

⁶⁴ Imling Konrád: A zálogjog. In Fodor Ármin (szerk.): Magyar magánjog II. Singer és Wolfner, Budapest, 1905, 625. o.

⁶⁵ MNL OL R 363 Székely székek törvényszéki iratai, 2. fol. 3v.; Rác: i.m. 232., 253., 369. és 388. o.; SZNM K Lsz. 65 854 fol. 49., 62v.; Lsz. 65 886 fol. 8v., 57r., 87r.

⁶⁶ Kolosvári – Óvári 1897: 418-419. o.; Demény Lajos et al. (szerk.): Székely oklevéltár. Új sorozat I-II. Kriterion Kiadó, Budapest-Bukarest, 1985-1994, I. 245. o.; II. 30. és 273. o.; MNL OL R 298 11. fol. 17v.

részlegesen, vagy egyáltalán nem teljesítette. Ha pedig a zálogjogosult ezzel párhuzamosan nem mondott le a zálogjog által biztosított követelésére vonatkozó igénye érvényesítéséről, akkor az természetesen továbbra is fennmaradt a zálogjog megszűnése ellenére.⁶⁷

VII. Összegzés

A kora újkori zálogjog járulékoságát 16-17. századi erdélyi levéltári források áttekintése révén vizsgálva úgy gondolom, a szakirodalomban eddig elfogadott nézettel ellentétes következtetésre juthatunk. A zálogjog ugyanis szemmel láthatóan e korszakban egy alapul fekvő személyes követelés biztosítására szolgált, létrejötte, fennállása és megszűnése attól függetlenül elképzelhetetlen volt. Igaz ez a szakirodalom által fókuszba helyezett ingatlan kézzzálogra és más zálogkonstrukciókra egyaránt. A feltárt források segítségével ez a járulékoság olyan részletszabályokban is tetten érhetőnek bizonyult, mint a szavatosságvállalás érvényesítése vagy az alzálogba adhatóság. Sőt, valójában még a zálogjogosult kielégítési jogának a korábbi szerzők által sokat hangoztatott hiánya is sokkal inkább a zálogjog járulékos jellegére mutat, mintsem hogy azt cáfolná, csakúgy, mint a zálogjog megszűnésének különféle esetei. Véleményem szerint a levéltári források kutatásba való bevonása révén a magyar rendi magánjog számos további feltáratlan területe válhat rekonstruálhatóvá, de még a megválaszoltak hitt kérdésekre is adható egy forrásközpontú, célzott kutatáson alapuló adekvát válasz, amely talán a modern jogintézmények vizsgálatához is szolgálhat tanulságokkal. Ilyen a kora újkori zálogjog járulékoságának megítélése is, amely zálogjog tehát véleményem szerint a korábbi koncepcióval ellentétben egyértelműen járulékos jognak tekinthető.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

1. Levéltári források

Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna (ANR Covasna)

Fond 31. Scaunul Miclosora

Fond 52. Familia Kontzei din Caratna

Fond 55. Familia Vajna din Pava

Fond 57. Familia Bogdan din Mărtineni

Fond 60. Familia Zambler din Cernatul de Jos

Fond 75. Colecția de documente al Muzeului Județean din Sfântu Gheorghe

Fond 76. Colecția Balazs Martin

Fond 84. Colecția Vadady Filep Ladislau

Fond 88. Colecția Szorsei Vincențiu

Fond 89. Colecția Tuzson Joan

Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Harghita (ANR Harghita)

Fond 11. Parochia Romani-Catholică Gheorgheni

Fond 26. Scaunul filial Giurgeu

Fond 302. Familia Both din Căpâlnița

Fond 352. Colecția Kovacs Denes

⁶⁷ ANR Covasna Fond 57. Familia Bogdan din Mărtineni, Fasc. 17. fol. 5.; Fond 88. Fasc. 2. fol. 18.; ANR Harghita Fond 26. No. 6. fol. 57r.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Magyar kincstári levéltárak (E szekció)
Magyar Kamara archívuma
E 178 Archivum familiae Hadnagy

Magánlevéltárak (P szekció)
Családi fondok, levéltárak
P 56 Bethlen család
P 311 Hatfaludy család
P 702 Wesselényi család
P 970 Asbóth család
P 972 Daniel család
P 990 Fiáth család
P 1217 Horváth család
P 1610 Lázár család
P 1868 Rhédey család
P 1995 Mikó család

1526 utáni gyűjtemény (R szekció)
Erdélyre vonatkozó gyűjtemények
R 298 Erdélyi iratok
R 363 Székely székek töredékes törvényszéki iratai
R 373 Beszterce városra vonatkozó iratok
R 391 Hunyad megyei gyűjtemény

Székely Nemzeti Múzeum (SZNM)
Könyvtár (K)
Lsz. 65 854 Orbaiszéki egyházi bíraskodási jegyzőkönyvek
Lsz. 65 886 Orbaiszéki törvénykezési jegyzőkönyvek

2. Kiadott források

Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1927.

Compilatae Constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum, Claudiopoli, 1669.

Dáné Veronka (szerk.): *Torda vármegye jegyzőkönyvei I.* In *Erdélyi Történelmi Adatok IX/1.*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009.

Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga (szerk.): *Székely oklevéltár. Új sorozat I–II.* Kriterion Kiadó, Budapest–Bukarest, 1985-1994.

Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): *A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I-V.* In *Magyarországi Jogtörténeti Emlékek 1-5.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1885-1904.

Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): *Magyar törvénytar.* Werbőczy István Hármaskönyve, Franklin-Társulat, Budapest, 1897.

Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Nagy Gyula (szerk.): Magyar törvénytár. 1000-1526. évi törvénycikkek, Franklin-Társulat, Budapest, 1899.

Kovács András (szerk.): Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár város városkönyve 1588-1674, Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603-1616. In Erdélyi Történelmi Adatok VI/2., Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1998.

Rácz Balázs Viktor (szerk.): Sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek (1679-1701). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023.

Szabó Károly (szerk.): Székely oklevéltár II. Demjén Imre egyetemi könyvtáros bizománya, Kolozsvár, 1876.

Szádeczky Lajos (szerk.): Székely oklevéltár V. A Székely Történelmi Pályadíj-alap felügyelő bizottsága, Kolozsvár, 1896.

Szilágyi Sándor (szerk.): Erdélyi országgyűlési emlékek V. MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1879.

Tüdős S. Kinga – Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): Erdélyi testamentumok I-V. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2003-2014.

Végh Olivér (szerk.): A nagyenyedi fazekasok céhlevele 1648-ból. In Kós Károly – Faragó József (szerk.): Népmiszereti dolgozatok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.

Wolf Rudolf (szerk.): Torda városa tanácsi jegyzőkönyve 1603-1678. In Erdélyi Történelmi Adatok VI/1., Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1993.

3. Szakirodalom

Ágoston Péter: A magyar zálogjog története. Politzer-féle Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1905.

Béli Gábor: Pénzkölcsön, zálogkölcsön a régi magyar jogban a Hármaskönyv megjelenéséig. In Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Acta Juridica et Politica, 2019/1. szám, 5-26. o.

Bodzási Balázs: Járulékoság és absztrakció a zálogjogban. Jogi Tanulmányok 2011/1. szám, 27-59. o.

Bodzási Balázs: A zálogjogi szabályozás gazdasági és jogpolitikai háttere. In Jog – Állam – Politika, 2012/3. szám, 71-85. o.

Bodzási Balázs: Zálogjog a feudális magyar jogban. In Jog – Állam – Politika, 2013/1. szám, 143-158. o.

Bodzási Balázs: Alzálogjog a régi és a mai magyar magánjogban. In Csőd – Felszámolás – Reorganizáció, 2014/3-4. szám, 39-47. o.

Bodzasi Balázs: A zálogjog és a biztosított követelés közötti viszony, különös tekintettel a zálogjog nem-járulékos formáira. PhD disszertáció, SZTE ÁJK, Kézirat, Szeged, 2015.

Bodor György: Egy falutörvény a XIX. század elejéről. In *Ethnographia*, 1968/1. szám, 257-260. o.

Csizmazia Norbert – Gárdos István: Az önálló zálogjogról kodifikációs szempontból. In *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2007/3. szám, 32-41. o.

Dezső Gyula: A járulékoság kérdése a zálogjogtanban. In *Magyar Jogi Szemle*, 1930/8. szám, 294-303. o.

Dósa Elek: Erdélyhoni jogtudomány II. k. n, Kolozsvár, 1861.

Gárdos István: Az önálló zálogjog jogi természetéről. In *Polgári Jog* 2017/11. szám, <https://gmtlegal.hu/cikkek/az-onallo-zalogjog-termeszeterol.php?kid=3&did=291> (2024. augusztus 4.)

Gárdos Péter: Észrevételek a Ptk. tervezett módosításának egyes zálogjogi és kötelmi jogi rendelkezéseihez. In *Polgári jog* 2016/5. szám <https://gmtlegal.hu/cikkek/eszrevetelek-a-ptk-tervezett-modositasanak-egyeb-zalogjogi-es-kotelmi-jogi-rendelkezeseihez.php?kid=1&did=275> (2024. augusztus 4.)

Gellén Klára: Az önálló zálogjog alkalmazása a jelzálog-hitelezés gyakorlatában. In *Jogelméleti Szemle*, 2002/4. szám, <https://jesz.ajk.elte.hu/gellen12.html> (2024. augusztus 8.)

Grosschmid Béni: Fejezetek kötelmi jogunk köréből II. Athenaeum, Budapest, 1900.

Homoki-Nagy Mária: A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig. JATE Press, Szeged, 2001.

Homoki-Nagy Mária: A magyar szerződési jog fejlődése a késő rendiség korában. In *Jogtörténeti Szemle*, 2014–2015/4-1. szám, 44-50. o.

Illés József: A magyar szerződési jog az Árpádok korában. In *Magyar Jogászegyleti értekezések* 22/4., Franklin-Társulat, Budapest, 1901.

Imling Konrád: A zálogjog. In Fodor Ármin (szerk.): *Magyar magánjog II.* Singer és Wolfner, Budapest, 1905.

Iványi Béla: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti jegyzetek.* Szent István Társulat, Szeged, 1929.

Medicus, Dieter: Die Akzessorietät im Zivilrecht. In *Juristische Schuldung*, Vol. 10., 1971, pp. 497-504.

Szálkai Tamás: „...ennek utána executor commissariusok nem lesznek.” Korrupció Biharban, avagy a megszüntetett végrehajtó biztosi tisztség. In *Levéltári Szemle*, 2017/1. szám, 64-75. o. <https://doi.org/10.30716/RSZ/2017/1/22>

Szalóki Gergely: A biztosítéki jog fejlődésének lehetséges irányai. In Jogelméleti Szemle, 2011/1. szám, (<https://jesz.ajk.elte.hu/szaloki45.html>) (2024. augusztus 4.)

Szladits Károly: A magyar magánjog vázлата. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1933.

Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Grill Károly Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1919.

Tóth Gábor Márton: A különvált zálogjog egyes kérdéseiről. In Themis 2014/2. szám, 312-348. o.

Wellmann Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. In Történelmi Szemle, 1980/4. szám, 376-449. o.

Zalán Kornél: A régi magyar zálogbirtok és mai jogunk. In A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magánjogi Szemináriumának Kiadványai 3., Dunántúl R.-T. Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1931.

Rigó Balázs¹

Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa²

Absztrakt

A korporációs (organikus állam) eszme középkori koncepciója a kora újkorban is tovább élt. A középkori antropomorf szemlélet csak a fizikai megjelenésre összpontosított, tehát az emberi test és az államszerkezet metaforája volt. Míg a humanista gondolkodásban az ember belső tulajdonságait az államéval párhuzamosan írták le, azaz mind az embernek, mind az államnak voltak szenvedélyei és szükségletei. Például az ember első számú szüksége az életben maradás, ahogyan az államnak is túl kell élnie a háborúkat. Ezután következnek a gazdasági-demográfiai-intellektuális szükségletek, illetve egymás után. Bár a hasonlóság nyilvánvaló Abraham Maslow világszerte ismert művével (Motivation and Personality, New York, 1970), amely az ember végső boldogságával, legfőbb jólétével foglalkozik, számos kora újkori mű szintén leírja a szükségletpiramist, különösen az állam szükségleteivel kapcsolatban. Ezért vonok párhuzamot az ember és az állam szükségletei között, hogy a korszak politikai-filozófiai művein keresztül leírjam a jóléthez vezető útjukat.

Kulcsszavak: Morus, Erasmus, Machiavelli, Luther, Aretino, Cardano, Bodin, Montaigne, Campanella, szükségletek, szükségletpiramis, hatalom, állam, legitimáció

Abstract

The medieval concept of body politic lived on in the early modern age. The medieval anthropomorphic point of view was focusing only on the physical appearance, so it was a metaphor for the human body and the structure of the state. While in the humanist thought, the inner characteristics of the human being was described parallelly to that of the state, i.e. both the human and the state had passions and needs. For example the first need of the human being is to remain alive, just as the state should survive in wars. Then there follow the economic-demographic-intellectual needs respectively one after the other. Though the resemblance is obvious to Abraham Maslow's world-wide known work, (Motivation and Personality New York, 1970), which deals with the final happiness, the utmost wellbeing of the human, there are several early modern works that describe the pyramid of needs too, especially in connection with the needs of the state. Therefore, I draw this parallelism between the needs of the human and the state in order to describe their road to their wellbeing upon the political-philosophic works of the epoch.

Keywords Thomas More, Erasmus, Machiavelli, Luther, Aretino, Cardano, Bodin, Montaigne, Campanella, needs, necessities, pyramid of needs, power, the state, legitimacy, justification of power

¹ PhD, adjunktus. ELTE-ÁJK, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék. rigó.balazs@ajk.elte.hu

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.55

I. Az emberi szükségletek a kora újkori államelméletekben
I.1. Az emberi szükségletek általában

A kormányzásról való gondolkodás többek között az emberi test fizikai tulajdonságaival való hasonlóság alapján létrejött korporációs elmélettel kezdődött. Ez a hagyományos és népszerű allegória az ember teljességének vizsgálata révén az érzelmek beemelésével elvezetett az antropológiai állam- és kormányzáselméletekhez. Az emberi testben az érzelmek, az értelem és a lélek szerepe, sőt ezek konfliktusa az ókeresztény szerzők gondolatainak a tovább élése révén hosszú teológiai múltra vezethető vissza.³ Az ember lényének ezek az összetevői, azaz a test, az érzelem, az értelem és a lélek funkciója, szerepe, ezek viszonyrendszere, hierarchiája, részletesebb kifejtést is nyert.⁴ A kormányzásról való antropológiai keretek között történő gondolkodás eredménye, hogy a kora újkori elméletekben az emberi szükségletek, a kormányzás és a hatalom legitimációjának kérdése elválaszthatatlanul összefonódik.

A következőkben ezért az általam legfontosabbnak tartott szerzők állam- és kormányzáselméleteit a szükségletek szemszögéből fogom megvizsgálni. Ezt követően az államképződés szakaszait, végül pedig modellt alkotva magát az államhatalom legitimációját vizsgálom meg a tárgyalt szükségleteken keresztül, és a szerzők konkrét érveléséből általánosabb szintre jutok el. Másként megfogalmazva, a kora újkori és keresztény politikai filozófusok egyedi érvelésétől a szükségletekről és a hatalomról való gondolkodáson keresztül eljutok magához az államhoz⁵ és a hatalomhoz, azaz elvont és általános szintre. Jóllehet az uralkodás és a jó uralkodó toposzba hajló célja, hogy népét a boldogság útján végig vezesse, hozzon békét, biztonságot, jólétet összességében boldogságot, ez a tanulmány sokkal inkább fordított logikájú, tehát nem a jólét és annak összetevői felőli közvetlen megközelítés. Ennek oka részben a forrásokból is adódik, hiszen amikor a kora újkori szerzők az állam feladatairól és funkciójáról gondolkodnak, a jólétet és ennek végső szintjeként a boldogságot az állam vagy az uralkodók által kielégített konkrét szükségleteknek tekintik, és ők, különösen Bodin a szükségleteket továbbá az államképződéshez kapcsolja. Előre bocsátom, hogy a hatalmat önmagában megszemélyesítve, azaz önálló alanyként, azaz a kormányzás, az uralom alanyaként használok, hogy az olvasó vesszen el a király, herceg, uralkodó, monarcha, állam vagy királyság mint a kormányzás gyakorlóit jelentő entitások között, hiszen a forrásokban ezek az entitások a legfelsőbb hatalom alanyaiként, gyakorlóiként fordulnak elő, függetlenül a konkrét jogi státuszuktól (király vagy csak herceg stb.).

³ Gierke, Otto von: *Political Theories of the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge, 1922, 22-26. o. Kantorowicz, Ernst: *The King's Two Bodies*. Studies in Medieval Political Theology. Princeton University Press, Princeton, 1957, 7. o. Paczolay Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Korona Kiadó, Budapest, 1998, 98-99. o. Hamza Gábor: *Gondolatok az állam és az egyház(ak) kapcsolatának alakulásáról*. (Történeti áttekintés). In *Jogtudományi Közlöny*, 2012/3. szám, 131-134. o.

⁴ Plamper, Jan: *The History of Emotions. An Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2015.

Abélès, Marc: *Az állam antropológiája* (ford. Dévényi László). Századvég, Budapest, 2007, 26-32. o. Kontler, László – Somos, Mark. (szerk.): *Trust and Happiness in the History of European Political Thought*. Brill, Leiden, 2017. Bandes, Susan A. (szerk.): *The Passions of Law*. Bucknell University Press, New York – London, 1999.

Fekete Balázs: *Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok?* In Fekete Balázs – Fleck Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2015, 249-284. o. Rigó Balázs: *Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet: Érzelmek, család és a hatalom legitimációja a kora újkorban*, Budapest, PhD-értekezés, 2020, pp. 346. Rigó Balázs: *Robert Filmer és a patriarchális államelmélet*. In Fazekas Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok*. Budapest, 2016, 275-284. o.

⁵ Az állam fogalmának antik gyökereihez és a fogalom modern korig ívelő történetéhez a fenti munkák mellett lásd különösen Földi András: *Status, res publica, ius publicum*. In *Acta Fac. Pol.-iur. Univ. Budapest*, 2011/48. szám, 107-133. o. Valamint Hamza Gábor: *Cicero De Re publicája és az antik államfogalom*. In Mezey Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Osiris, Budapest, 1998, 335-352. o.

A szükségletek mint bizonyos érzelmek, érzések az államelméleti írásokban legtöbbször követelésként, teljesítendő célként jelennek meg. A biztonságvágy mint szükséglet például a nép számára az uralkodótól elvárt legfontosabb követelés, az uralkodónak pedig konkrét cselekvésekben is megnyilvánuló, teljesítendő cél, feladat. A biztonságvágy természetesen az uralkodó személye részére is alapvető szükséglet, hiszen, ha lázadástól retteg, akkor a saját létét érzi fenyegetve, és ennek a szükségletnek a kielégítése céljából veszi körbe magát erős hadsereggel, vagy példának okáért I. Jakab angol király folyton páncélt viselt az ingje alatt.

Ha az uralkodó személyétől eltekintve, vagy kormányzásként, hatalomként absztrahálva, akkor a hatalom mint elvont entitás a szükségletek címzettjévé, vagy alanyává válik. A nép tehát a hatalomtól, függetlenül a birtokosának a személyétől, vagy más megközelítésben az államtól, szintén függetlenül az államhatalom gyakorlótól, azt várja el, sőt követeli meg, hogy védje meg őt az ellenséggel szemben, lett légyen az akár külső, akár belső. Ebben az esetben a nép nincs tekintettel a hatalmat gyakorló konkrét szereplők személyére, csak az érdekli, hogy a hatalommal élve valaki védje meg.

Ebből a megszemélyesített hatalom felfogásból következően, annak fordítottjaként, a hatalomnak mint elvont entitásnak, tehát a hatalom konkrét birtokosainak a személyes szükségleteitől függetlenül is lehetnek szükségletei. Például a hatalomról egy jogi személlyel párhuzamot vonva, analógiaként az állítható, hogy a hatalomnak vannak létszakaszai, születése, ifjú- és érett kora, elmúlása. Szintén gyakori, ha a hatalmat úgy személyesítjük meg, hogy az erőtlen, gyenge, ideges, fél stb., amellyel arra utalunk, hogy az állam, a kormány, stb. valamely tevékenységét hogyan végzi.

Ezekben az esetekben természetesen azok a szükségletek, amelyek csak az ember biológiai tulajdonságaiból következnek, értelmezhetetlenek. Például a hatalom nem kér enni, ugyanakkor az államhatalomnak, ahogy a jogi személynek is szüksége van anyagi, gazdasági javakra, amelyből saját magát fenntartja. Az állam nem hiú, de különböző okokból ad a külsőségekre, presztízsrre, imázsra, reprezentációra, míg a gazdasági társaság ugyanebben a viszonyrendszerben marketingre, brandépítésre helyezi a súlyt. Jelentős, nagy horderejű sztrájk esetén a hatalom vagy a gazdasági társaság megérzi a munkabeszüntetést, a termelés hiányát, mert az fáj neki.

A példákat vég nélkül lehetne sorolni, a lényeg, hogy az emberi szükségletek jelentős mértékben az elvont entitások szükségleteiként jelentkeznek, amellyel az entitás, tehát adott esetben a hatalom mögött álló személyek pedig azonosulnak. Ilyenkor a hatalmat gyakorló személyek a hatalom szükségleteire hivatkozva hoznak döntéseket, és már nem is feltétlenül tudják a feladatukat és a személyiségüket szétválasztani egymástól. A hatalom gyakorlói ezekben az esetekben azonosulnak a szerepükkel, funkciójukkal. Lázadások, forradalmak esetén a hatalom birtokosainak félelmei, szükségletei a konkrét személy félelmeivé, szükségleteivé válnak. Az uralkodó letétele, elkergetése, életének kioltása, tehát a létének a fenyegetése esetén például nemcsak a hatalom elvont szükséglete a biztonságvágy, hanem az magának az uralkodó személyének is nagyon valós szükségletévé válik.

Ezek az összefüggések és felismerések a kormányzásról, a hatalomról való elmélkedés során természetesen nem kerültek el a kora újkori szerzők figyelmét sem. Sőt, ez a tudás éppen az államról és kormányzásról való gondolkodás antropomorf megközelítése révén váltak elérhetővé, hiszen az emberi jelleggel felruházott, megszemélyesített hatalom működése több mint szépirodalmi allegóriába illeszthető írói képzelet, a valóság volt számukra, amint azt a történelmi és saját, kortárs példák is igazolják.⁶ Az antropomorf

⁶ Már most előrebocsátom, hogy egyetértek Walzer és az őt idéző Sashalmi Endre megállapításával, miszerint „az állam láthatatlan. Meg kell személyesíteni, mielőtt láthatóvá válik, szimbolizálni kell, mielőtt szerethető lesz, el kell képzelni, mielőtt fel lehet fogni.” Walzer, Michael: *On the Role of Symbolism in Political Thought*, 194. o. In *Political Science Quarterly*, 1967/2. szám, 191-204. o. Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig*. Az

megközelítés tehát egyrészt az érzelmeket vonta a kormányzásról való gondolkodás homlokterébe, másrészt bizonyos érzelmek, például a különféle vágyak vagy félelmek a szükségletek vizsgálatát hozták el. A szükségletek ahhoz, hogy kielégülhessenek, konkrét cselekvéseket igényelnek. A hatalom részéről megvalósított konkrét cselekvéseket pedig kormányzásnak hívjuk, így a szükségletek felfoghatók a hatalom előtt álló feladatként, míg azok kielégítése nem más, mint az uralkodás maga. Ebből következően a koraújkori államelméleti munkákban, ugyan nem központi elemként, de nem is odavetett megjegyzésként, hanem már releváns mértékben és részletességgel található mind az egyén, mind a nép és mind az uralkodó, más viszonyrendszerben az általános emberi lény, a társadalom és a hatalom szükségleteiről, a szükségletek összefüggéseiről, azok rendszeréről valamint hierarchiájáról eszmefuttatásokat.⁷

I.2. Az anyagi javak által megvalósított létbiztonság – Morus Tamás

Mínthogy az állam- és kormányzáselmélet kronológiailag egyik első olyan műve, amely az utópiát mint állandó jólétben, bőségben működő államot is létrehozta, érvelésemet Morus Tamás (1478-1535) *Utópia* című munkájával kezdem, amely bizonyos szempontból olyan ideális⁸ államnak tekinthető, ahol a legteljesebb jólétet maga az állam biztosítja.⁹

állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300-1800. Kronosz, Pécs, 2015, 16. o. Ugyanakkor hangsúlyozom, hogy tanulmányomban az állam antropomorf jellege csak kiindulópont, hogy eljussak az idézetben is szereplő szerethető kitétel elemzéséhez. Tehát ahhoz, hogy hogyan és miért jut el a hatalom odáig, hogy önmaga szerethetőségét elérje. Így a megállapítások és levezetések mögött jóllehet mindig ott húzódik az állam történeti realitása, az intézményrendszer, sőt az adott gazdasági-társadalmi vagy akár háborús valóság, a fő cél a hatalom működésének a vizsgálata. Ez az oka annak is, hogy a tanulmányban a társadalmi-gazdasági, eseménytörténeti háttérre csak a lehető legszűkebb szinten utalok.

⁷ Az állam és a róla való gondolkodás kapcsán Paczolay Péter az állam, állameszme és államelmélet történeti aszinkronitását emeli ki, amelyben az intézményrendszer változása van hatással a róla alkotott eszmékre, tehát Az államról való elméleteknek csak az állam realitására való reaktív szerepét emeli ki. Míg Sashalmi Endre azt hangsúlyozza, hogy az állam valósága és annak eszméje között kétirányú kölcsönhatás áll fenn, ugyanis az állam fogalmáról alkotott elképzelések változása, főként Az államról alkotott metaforák az állam jellegét is befolyásolták, sőt befolyásolják mind a mai napig, paradigmákat és metaforikus mezőket alkotnak. Paczolay Péter: Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése. Korona Kiadó, Budapest, 1998, 9-15. o., illetve uő: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In Gombos József: Finnország politikatörténete 1809-1917. Szeged, 1994, 9. o. Sashalmi: i.m. 15-17. A magam részéről Sashalmi Endre megállapítását fogadom el, mivel, ha az állam vagy az államot megtestesítő uralkodó vagy akár modern államfő egy bizonyos metaforával olyan mértékben azonosul, hogy már a saját identitására is befolyással van, akkor a mind a hatalomgyakorlás, mind az annak keretét nyújtó intézményrendszer a főhatalmat gyakorló személy révén a metafora hatása alá kerül. Ilyen eset áll be például, ha az uralkodó lovagkirály, ájtatos szent, műgyűjtő humanista, jószágos atya, a nép szolgája, a sort több tucat példával lehetne folytatni.

⁸ Morus művének jóllehet erős igazságtartalma van, mégis kiábrándító Kardos Tibor értékelése, aki szerint „az Utópia válasz a jelen értelmetlenségére.” Kardos Tibor: Morus Tamás élete és Utópiája. In Morus Tamás: Utópia (ford. Kardos Tibor). Európa, Budapest, 1989, 148. o. Míg Morton szerint az Utópia egy elképzelt ország, amelyet fikció keretében írtak le azzal a céllal, hogy kritizálják a létező társadalmat. Morton, Arthur Leslie: The English Utopia. Seven Seas Publishers, Berlin, 1978, 12. o. Moór Gyula szerint a mű csak stílusában szatíra, tartalmában semmiképpen sem az. Moór Gyula: Morus. 32 o. In Morus Tamás: Utópia (ford. Kardos Tibor). Franklin Társulat, Budapest, 1943., 3-66. „Rafael [ti. Morus] mindig elismeri, hogy az igazságra vonatkozó azon fogalmak, amelyeket Utópiából magával hozott, ellentétesek mindazzal, amit a legmodernebb európai államférfiak gondolnak vagy cselekszenek.” Chambers, Richard W.: Morus (ford. Nyilas Vera). Gondolat, Budapest, 1971, 138. o. Morus itt saját fogalmai szerint – mivel akkor még az Utópia mint műfaj nem létezett – szatírárt ír a jelenbeli állapotokról. Maczelka Csaba: Egy ember az örökkévalóságnak: Thomas More. Az Utópia előzményei és közege. Napkút Kiadó, Budapest, 2020, Sorozat: UniText 2, pp. 116. Tóta Péter Benedek: Kinek se-hol-se-jó? (Az Utópia abszurd dicsérete). In Bényei, Tamás/Kroó, Katalin: Utópiák és ellenutópiák.: L'Harmattan, Budapest, 2010, 19-30. o.

⁹ Utópia ideális voltának vitatásához lásd Tóth J. Zoltán: Utópia vagy eszményi társadalom? (Megjegyzések

Jóllehet Utópiában anyagi bőség található, az aranyból például vagy súlyos bilincseket, rabláncot, vagy éjjeliedényt készítenek, Morus a szükségleteknek mégis nagy figyelmet szentel.¹⁰ Értekezésében főként az egyéni szükségletek kerülnek elő, de a köz- és az államhatalom szükségletei is fel-felbukkannak. Ráadásul a szükségletek sorrendje is igazodik a modern tudomány által kimunkált sorrendhez, valamint a szükségletek kielégítésének végső célja Morusnál is a boldogság elérése, ugyanakkor ez a boldogság nála a test és lélek viszonyának kifejtése révén még érthető módon számos rokon vonást mutat a teológia boldogságfogalmával.¹¹ Tehát azzal, hogy az emberi élet múlandósága és rövidege miatt a túlvilági lelki béke és boldogság elérése kell, hogy az ember legfőbb célja legyen.¹²

A legelső és egyben a legfontosabb szükséglet minden létező entitás, így az egyén, a közösség és a hatalom számára is a saját maga fizikai létének a biztosítása. Morus ezt a lopás és rablás miatt szankcióként kiszabott halálbüntetések kapcsán szögezi le, amikor elveti az anyagi javak elsőbbségét az emberi élettel szemben. [Teljességgel igazságtalan, hogy] „az elrablott jószágért emberektől életet raboljanak el, mivel szerintem az emberi élettel a jó szerencse összes javai sem érnek fel.”¹³

Békés időkben a legégetőbb szükség az anyagi javak megteremtése, amely nem a hagyományos módon történik, azonban fontossága itt is megkérdőjelezhetetlen. Utópia berendezkedését tekintve, ugyanis elsöre „azt lehetne hinni, hogy mivel csak hat órát dolgoznak, fontos dolgokban esetleg hiányt szenvednek.”¹⁴ Ez azonban azért nem valósul meg, mert a kortárs Európával szemben, ahol a nemesség, az udvaroncok, a nők, a zsoldosok nem végeztek termelő munkát, Utópia minden lakosa kiveszi a részét a termelésből, mind az előljárók, mind az egyháziak, mind a nők, mind a gyerekek.

Az anyagi javaknak ez a rendkívül szervezett megteremtése mégsem vezet Utópia lakosainak éjt nappallá tevő munkájához. „A hatóságok nem kívánnak fölösleges munkát végeztetni a polgárokkal akarataik ellenére, mivel az állam alkotmánya azt tekinti első céljának, hogy a közszükségletek ellátása után a polgárok minél több időt vonhassanak el a test szolgálatától a lélek szabad művelésére. Ebben látják ugyanis az élet boldogságát.”¹⁵ Utópia lakosai a táplálkozáson, alváson, „mely maga is életünknek majd a fele,”¹⁶ és az egyéb

Morus Tamás művéhez). In Jogelméleti Szemle 4. évf. 2003/1, 1-9. o. és uő: Az utópia mint disztópia. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, pp. 273-286. és uő: Az utópizmus jellemzői. In Glossa Iuridica, 2019/1-2. szám, 67-83. o. Péteri Zoltán – Takács Péter: Pragmatizmus és utópizmus a politikában. A reneszánsz kor politikai gondolkodása. In Takács Péter (szerk.): Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai. Budapest, 2007. Kardos Tibor: Párbeszéd Morus Tamásról. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 377-398. o. Rigó Balázs: A 16. század három teoretikusa – avagy milyen a jó fejedelem? Összehasonlító forráselemzés a humanista államelmélet szemszögéből. In Themis, 2016. június 117-150. o.

¹⁰ Utópiában anyagi, gazdasági bőség található, a javak felett egymást segítve már-már kommunaként rendelkeznek, ezért is hívta Kardos Tibor Utópiát az első kommunisztikus társadalomnak. Kardos 1989: 143. o. Moór Gyula a termelési és fogyasztási kommunizmus közti különbségtételt hangsúlyozza, hozzátéve, hogy előbbi jelentősebb és kidolgozottabb Utópiában. Moór: i.m. 34-39. o. A kommunizmussal való hasonlóságot emeli ki Richard Marius is, ugyanakkor nyomatékosítja, hogy a tulajdonhoz való viszony a szerzetesi életmód és a kolostorok tulajdoni viszonyainak pontos mása. Marius: i.m. 165.

¹¹ Morus Tamás: Erősítő párbeszéd balsors idején (ford. Gergely Zsuzsa). Szent István Társulat – A Dunánál, Budapest-Kolozsvár, 2004. című munkája tulajdonképpen a teológiai értelemben vett boldogság és a testi örömök elvetésének a kifejtését használja fel arra a célra, hogy szembenézzen sorsával. Lásd különösen 45., 57., 173., 245., 248., 285-295., 332-336., 411. oldalakat.

¹² Lásd különösen Morus: Erősítő párbeszéd 332-336., 411. o.

¹³ Morus Tamás: Utópia (ford. Kardos Tibor). Európa, Budapest, 1989, 29. o.

¹⁴ Morus: Utópia, 67. o.

¹⁵ Morus: Utópia, 70. o.

¹⁶ Morus: Utópia, 7. o.

testi, fiziológiai élvezeteket¹⁷ meghaladva, és azok felett, a szellemi-lelki élvezetek elsőbbségét vallják.¹⁸ Az élvezetek jelentősége abban áll, hogy „ebben jelölik meg az emberi boldogság egészét vagy legalábbis nagy részét.”¹⁹ Mindezekből kifolyólag „kiválóbb nép és boldogabb állam sehol sincs.”²⁰

Az Utópiában megjelenő szükségletek bemutatásához képest sokkal nyilvánvalóbb a szükségletek szerepe a kormányzásban, amikor Morus a kortárs Európa társadalomkritikáját nyújtja. „Ki ne tudná, hogy éhen veszhet, bármennyire is virágozik az állam, ha nem gondoskodik maga magáról. A kényszerítő szükség viszi tehát rá, hogy inkább magával törődjék, mint népével, azaz másokkal.”²¹ Morus ebben a kényszerítő szükségben látja annak az okát, hogy az emberek szegénységben élnek. „S hogy ez a magántulajdon lehetőleg kevés legyen, nagyon fontos a királynak, mivelhogy abban van az ő támasza, ha a nép nem virgonckodik nagy gazdagságában és szabadságában, mert e két dolog nem tűri el a kemény és igazságtalan uralmat. A szűkölködés és ínség viszont kordában tartja, türelmessé teszi a lelket, s az elnyomottakat megfosztja a lázadás bátor szellemétől.”²² Sőt, ezt kifejezetten tudatos tevékenység eredményének láttatja, amelyben azonban nemcsak az uralkodó, hanem a tág értelemben vett hatalmi elit vesz részt. „[A] telhetetlenül kapzsi, elvetemült emberek, akik egymás között osztották szét mindazt, aminek valamennyi ember szükségletét kellett volna kielégíteni.”²³

Ez a kordában tartás más megfogalmazásban azért lehetséges, mert nemcsak a hatalom szintjén, hanem az egyén szintjén is a legszükségesebb és ezért legfontosabb tevékenység a létezés szükséges anyagi javak biztosítása, a szükséglettől való irtózás²⁴, amellyel természetesen a hatalom is tökéletesen tisztában van. „A nép életét a mindennapi kenyér előteremtése foglalja le, vaskos értelme nem ér föl ezekhez a finomságokhoz [ti. annak felismeréséhez, hogy a törvények furfangos értelmezése révén, azokat éppen a nép kárára alkalmazzák].”²⁵ Mindezekből könnyen érthetővé válik, hogy Morus miért illeti dicsérettel beszélgetőtársát, Csupatúz Rafelt, amiért „sem kincsekre, sem hatalomra” nem áhítozik.²⁶

Nem meglepő tehát, hogy Morus következtetése mennyire pusztító a fennálló társadalmi-gazdasági rendre nézve. Utópia ugyanis Morus szemében a legjobb államforma, mert a javak egyenlő szintje, a magántulajdon és a pénzforgalom eltörlésével, a magánérdekek megszüntetésével megvalósítja az emberek egyenlőségét, az irigység és a frakciózás kiküszöbölésével pedig az állam harmonikus működését, és végső soron az egyén és az állam boldogságát is. Míg a mai Európa, miközben a közérdek és a jog nevében szónokol, a valóságban a magántulajdon szentségével és az azt védő jogrendszerrel csak a szegények elnyomását és kizsákmányolását éri el, az államokat a bűnös rothadás, a szakadás állapotában hagyja, aminek egyenes következménye a sok háború, belső viszály, nyomor és éhínség.²⁷ Morus számára tehát az anyagi szükségletek kielégítésének állami megszervezése

¹⁷ Morus: Utópia, 93. o.

¹⁸ Morus: Utópia, 89. Valamint Morus: Erősítő párbeszéd, 173., 294., 295. o.

¹⁹ Morus: Utópia, 86. o.

²⁰ Morus: Utópia, 97. o.

²¹ Morus: Utópia, 137. o. Ha pedig az állam helyzete ingatag, akkor főleg nem ér a hatalmas vagyon semmit. Vö. Morus: Erősítő párbeszéd, 290. o.

²² Morus: Utópia, 44. o. Morus emellett még kifejezetten a tehetősek saját vagyonuk nagysága miatti félelmét taglalja. Vö. Morus: Erősítő párbeszéd, 245., 248., 295. o.

²³ Morus: Utópia, 139. o. Jóérzésű embernek ráadásul az ilyen emberek vagyona visszatetszést is szül. Vö. Morus: Erősítő párbeszéd, 289. o.

²⁴ Morus: Erősítő párbeszéd, 336. o.

²⁵ Morus: Utópia, 108. o.

²⁶ Morus: Utópia, 18. o.

²⁷ Morus: Utópia, 137-141. o.

az utópikus rend alapja, amely egyben a társadalmi-jogi egyenlőséghez, osztályok nélküli társadalomhoz, tehát az utópiához vezet.

I.3. Az Istenhez vezető út, a lélek örömei

I.3.1. Luther Márton

Luther Mártonnál²⁸ (1483-1546) Morushoz hasonlóan, és a reformáció tanaiból következően, nem meglepő módon az anyagi javak kárhozatásán keresztül jelennek meg a szükségletek. Érvelésében az anyagi javaknak a biológiai szükségletek, illetve annak a létfenntartás kielégítése utáni másodlagos helyzete csak egy odavetett tagmondatból derül ki, nevezetesen, hogy a pénzt nem lehet megenni. Mindazonáltal, a lelki javaknak az anyagiakon túlmutató, következő szintként való megjelenése úgy tárul fel, hogy az anyagi javak elégtelensége és az ebből fakadó rendetlenség miatt az elvont, lelki szint (szorgalom, igazság) elérhetetlennek látszik, amellett, hogy az állam és az isteni világ rendjét is létében fenyegeti. Isten házána és az igaz vallásnak az elérése pedig nyilvánvalóan sokkal nagyobb érték bármilyen világi építménynél. „Martin doktor a rendtartásnak és a kormányzásnak ördögi kapzsiság miatti siralmas elhanyagolását panaszolta, mert a kapzsiság útjában áll minden világi rendnek, igazságnak, szorgalomnak. – Mindenki csak azzal törődik, hogy sok pénzt kaparjon és harácsoljon össze, s a kenyeret és a testnek szükségéhez tartozó más dolgokat korántsem becsülik a kapzsisághoz, mint a pénzt, bár a pénzt meg nem zabálhatják. Mégis minden a pénzért esik meg a világban, akárha test és lélek múlnának rajta. Istent és felebarátjukat kevésbé veszik a kapzsisághoz, csak a Mammont szolgálják. Fölötte meglátszik, hogy mai napság hogyan harácsolnak a nemesek, polgárok és parasztok, lábbal tiporják a vallást; éhséggel, gondokkal búsítják a jámbor, igaz prédikátorokat, az Úristennek házána nem akarják megépíteni; majd az ő házuk is alighanem összedől.”²⁹

Sokkal nehezebb felfedezni, de ha köznapi szóhasználattal élve, freudi elszólásként tekintünk a következő forráshelyre, akkor a fizikai lét, tehát az életben maradás, az anyagi javak szükségessége és a lelki biztonság szintjeinek a hármassága megmutatkozik. „Hogy nem ölök, nem török házasságot, nem lopok és minden gonosztól őrizkedem, azt nem éppen saját jószántamból teszem, vagy azért, mert az igazságot és az erényt annyira kedvelem, hanem inkább azért, mert félek János mestertől, a hóhértól.”³⁰ A felsorolásban az ölés mutatja a létkérdést, a lopás az anyagi javakat, a gonoszság a benne foglalt rossz szándékon keresztül az elvont eszmei szintet, sőt még ha kissé erőltetve is, de a fajfenntartás is megjelenik a házasságtörés által. Luther tehát a vagyon megvetése tekintetében Morushoz, míg a lelki javaknak, Istenhez való eljutása, az igaz vallás megtalálása céljából, mint alább látható, Erasmushoz hasonló³¹ nézeteket vall.

²⁸ Átfogó, a munkásságának elemzését is felölelő életrajzához lásd Friedenthal, Richard: Luther élete és kora (ford. Terényi István). Budapest, Gondolat, 1973.

²⁹ Luther Márton: Asztali beszélgetések (ford. Márton László). Budapest, 1983, 38. o.

³⁰ Luther: Asztali beszélgetések, 57. o.

³¹ Moór Gyula hívja fel a figyelmet arra, hogy „Erasmust a katolikus egyház akkori állapotain gyakorolt kíméletlen kritikája okából sokan Luther előfutárának, a »herezis atyjának« „tekintették és talán tekintik ma is.” Moór: i.m. 29. o. Erasmus azonban Luthert elutasította, és ez megindította kettejük ellenségeskedését. Friedenthal: i.m. 311-312. o. Erasmus és Luther reformáció körüli ellentétéhez, és a worms-i birodalmi gyűlésnek kettejük szembenállásához lásd továbbá Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Budapest, 1941, 27-35. o. Trencsényi-Waldapfel gondolatát, miszerint Erasmus vallási tekintetben nem innen, de már túl van a reformáción, Kardos elismerően helyesli, majd összegzésében hozzáteszi, hogy Erasmus a vallást vizsgálva is szabadon értelmező elme, mélyen etikai személyiség, akinek így a hatóköre is szerteágazóbb, mint egy vallási reformeré. Kardos Tibor: Igazságok és kérdések Erasmus körül. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 361. o.

I.3.2. Rotterdami Erasmus

Rotterdami Erasmus (1469-1536) államelméletében a szükségletek Morus Erősítő párbeszédéhez hasonlóan szintén a test és lélek teológiai ellentétpárjának³² viszonyában nyernek értelmet. A test követelése, a testi örömök az alantas tömeget, míg a lélek magasztos igényei, a lelki örömök a jámbor, vallásos embert tartják hatalmukban. Előbbi rabja a vágyaknak, míg utóbbi az üdvözüléshez vezető út egyik szakaszát és léte feladatát látja a lelki örömökben. Természetesen a lelki örömök vezetnek el a boldogsághoz és Istenhez, így azok mindennemű testi örömöknél előbbre valók. „Az emberek nagy többsége a legtestibb dolgokat csodálja a legjobban, és azt hiszi, hogy semmi más nem létezik. A jámborok viszont, minél testibb valami, annál jobban elhanyagolják, s egész lényüket magával ragadja a láthatatlan dolgok szemlélete. Amazok a legnagyobb értéket a vagyonnak tulajdonítják, aztán a testi örömöknek, s utolsósorban a lelkieknek. De ez utóbbi dolgokban nem hisznek, mivel nem szemmel láthatóak. A jámborok velük ellentétben elsősorban és minden erejükkel Isten, mint a legősibb létező felé törekszenek, azután a lélekre törekszenek, mint ami Istenhez legközelebb áll, s mintegy Istenben él. A testtel nem törődnek, a pénzt semmibe veszik és kerülnek.”³³

Tehát nemcsak a testi és lelki jelleg között áll fenn a hierarchia, hanem a lelki részen belül az érzékek között is.³⁴ Erasmus, miként Luther³⁵ megkülönböztette az alantas érzékeket, amelyek főként a test biológiai szükségleteit jelezték, azoktól, amelyek az értelem és végső soron a lélek felé mozdulnak el. Így valójában az érzékek és a velük kapcsolatban álló, számos esetben tőlük elválaszthatatlan érzelmek között is hierarchiát vázoltak fel. A végső cél minden esetben az értelem fénye, a szemlélődés, az Istenhez vezető út megtalálása. Utóbbit, mint alább látható, még Bodin is az állam legfőbb céljaként rögzíti munkája legelső fejezetében. „Minden érzékelés a testtel függ össze, de egyes érzékek mégis durvábbak, mint érintés, hallás, látás, szaglás, ízlés; viszont mások, mint az emlékezet, értelem, akarat jobban elvonatkoznak a testtől. Mármint a lélek abban a legerősebb, amire leginkább irányul figyelme. A jámbor emberek egészen eltompulnak a durvább érzékek iránt, és bambákká válnak, mert lelkük minden erejével olyan dolgokra törekszenek, melyek a durva érzékektől messze távol esnek. Viszont a nagy tömeg éppen ezekben a dolgokban erős, amazokban pedig gyenge. [...] A szenvedélyek terén is egyeseknek több közük van a durva testhez, mint például a gyönyörnek, éhségnek, álmoságnak, haragnak, gögnek, irigységnek. Ezekkel a jámbor hívő örök harcban áll. Viszont a tömeg mindezek nélkül semmire sem tartja az életet. Vannak aztán természetes érzelmek, melyek mintegy középuton állanak, például a hazaszeretet, a szülői, gyermeki, rokoni vonzalom, a barátság: ezekre sokat ad a tömeg. De a jámbor ki akarja tépni lelkéből még az ilyen érzelmeket is, ha csak nem válnak olyan »emelkedettekké«, hogy például a szülőt már nem mint szülőjét szereti (hiszen csak a testet adta, sőt, még avval is az Atyaistennek tartozunk), csak mint jó emberhez vonzódik, akiben a Legfőbb Értelem visszfénye ragyog. Ugyanis a Legfőbb Lény egyedül a legfőbb jó, s a keresztény tanítás szerint egyedül méltó a szeretetre és vágyakozásra. E szabály mérvadó a jámbor többi életviszonylatára is: vagy teljességgel megvet mindent, ami látható, vagy

³² Részletesen kifejtve lásd Erasmus, Rotterdami: *Enchiridion Militis Christiani*. Kézikönyv Krisztus katonájának (ford. Heidl György). Kairosz, Budapest, 2000, 57-58. o.

³³ Erasmus, Rotterdami: *A Balgaság dicsérete* (ford. Kardos Tibor). Európa, Budapest, 1994. LXVI. 144. o.

³⁴ Erasmus, Rotterdami: *A keresztény fejedelem neveltetése* (ford. Csonka Ferenc). Európa, Budapest, 1992, 54.

³⁵ A főként az emésztőrendszerrel kapcsolatos testrészek Erasmushoz is tisztátalanok, ugyanakkor Lutherrel ellentétben Erasmus a rúd dolgokat is képes volt finoman, akár iróniával leírni, míg Luther több esetben közönségesen fogalmazott. Erasmus: *Enchiridion*, 59-62. o. A test hasonló, néhol szó szerinti átvételeket tartalmazó leírása a Balgaság dicséretében is megjelenik, amelyben a rideg valóság és a tapasztalatok alapján az ész helyett, a szenvedélyek és főként a balgaság veszi át a hatalmat a test felett. Erasmus: *A Balgaság dicsérete*, XVI. 34. o. és Luther: *Asztali beszélgetések*, 214-215. o.

legalábbis kevesebbre tartja a láthatatlan dolgoknál. [...] [A jámbor ember] általában életének minden megnyilvánulásában húzódozik a testi dolgoktól, ellenben magával ragadja mindaz, ami örök, láthatatlan, szellemi.”³⁶

A lelki örömben való hiányérzet, mivel a fenti levezetés az Isten előtti összes emberre általánosan igaz, független a világi rangtól. „Ugyebár senki sem tagadja, hogy a király gazdag és hatalmas úr? Ha azonban lelki javakban szűkölködik, ha semmi nem elég neki, máris koldus. Ha pedig lelke sok bűnnek rabja, akkor már nyomorult szolga.”³⁷ Hasonló megállapítás látható Baconnál, aki erre az esetre állapította meg, hogy az uralkodók pótcselekvésekhez³⁸ vagy mesterséges emberi-érzelmi kapcsolatok kialakításához³⁹ folyamodnak. A hatalom, ami az erő révén a biztonságérzet egyik összetevője, valamint a vagyon, ami a fizikai létbiztonságon túl az anyagi biztonságot jelenti, tehát kevés lehet, amennyiben az adott személy lelki bizonytalanságban, a lelki örömben hiányában szenved. Ez a megállapítás szintén megegyezik Morus Erősítő párbeszédében látottakkal.

Sőt, ha fel sem merül a lelki örömben hiánya, az önzés akkor is megvetendő, hiszen az ember természetéből adódóan, a természet rendje szerint társas lény, így kötelessége a társadalomba visszajuttatni abból, amit tőle kapott. „Az embernek természetéből fakadóan kedves bármilyen társaság, különösen, ha az a barátságra és jóindulatra épül. [...] Lehet-e gyűlöletesebb annál az embernél, aki mintha csak magáért született volna, magának él, magának spórol, magára költ, senkit nem szeret, és senki sem szereti? Talán nem méltó egy ilyen szörnyeteg arra, hogy Timóonnal együtt kivette az emberek közösségéből egy lakatlan szigetre száműzzék?”⁴⁰

Erasmus a fizikai, az anyagi és az érzelmi biztonság egymásra épülő ám szétválaszthatatlan hármasságának előnyeit hosszasan és többször taglalja a házasságról értekezve.⁴¹ Sőt, Erasmus nem áll meg az adott magánszemély részére kifejtett előnyöknél, hanem a helyes élet követelménye és magasztos célja mellett, az állam és az egész emberiség számára fontos előnyöket is megemlíti. „Hiszen ha helyesen élni, ahogy azt a sztoikusok igen találóan hirdették, annyit tesz, mint a természetet követni, van-e a természettel egyezőbb dolog a házasságnál? A természet ugyanis semmit sem oltott annyira nem csupán belénk emberekbe, de az élőlények valamennyi nemébe, mint azt, hogy mindenki megóvja a saját fajtáját a kipusztulástól, és a jövő előmozdításával mintegy halhatatlanná tegye magát.”⁴² A lét- és fajfenntartás tehát egyrészt a természet rendje és törvénye szerint való, másrészt az utódokban való tovább élés által az időt legyőzve, halhatatlansággal, azaz Isteni jelleggel is felruházhatja az embert.

A család, az egyéni szint és az egész emberiség magasztos célja között Erasmus egy politikailag kézzel foghatóbb szükségletre is felhívja a figyelmet a házassággal kapcsolatban, méghozzá az egyén életének a keretét nyújtó állam szükségletére. „Az állam sorsa iránt közömbösnek kell ítélnünk azt a polgárt, aki megelégszik a jelen népességgel, és nem gondol a polgárok számának szaporításával. Senkit sem tarthatunk tehát kiváló polgárnak, aki nem fordít gondot a gyerekek nemzésére és helyes felnevelésükre.”⁴³ Mindazonáltal, aki a gyermeknemzést tisztátalannak tartja, az az állam iránti kötelességteljesítésen túl, minden további nélkül elnyerheti a lelki örömben hiányt. „A testi élvezetek a legkisebb részét teszik ki a

³⁶ Erasmus: A Balgaság dicsérete LXVI., 144-146. o.

³⁷ Erasmus: A Balgaság dicsérete XXIX., 52. o.

³⁸ Bacon: Esszék XI., 46. o.

³⁹ Bacon: Esszék XIX., 83. o.

⁴⁰ Erasmus, Rotterdami.: A nőkről és a házasságról (ford., bev., vál. Petneházi Gábor). Lazi, Szeged, 2011, 23. o.

⁴¹ Erasmus: A nőkről és a házasságról, 22-30. o.

⁴² Erasmus: A nőkről és a házasságról, 14. o.

⁴³ Erasmus: A nőkről és a házasságról, 17. o.

házasélet örömeinek. De tegyük fel, megveted ezt a fajta örömet mint férfiúhoz méltatlant [...] van-e szeretni valóbb, sőt szentebb és tisztességesebb a tiszta szeretetnél?”⁴⁴

I.4. A pontosan kiszámított vágyak a hatalom szolgálatában – Niccolò Machiavelli

A szükségletek kérdése Niccolò Machiavellinél (1469-1527) egyenesen írói *ars poeticájának* is beillene, bár vizsgálatának a célja nem más, mint az uralkodó szempontjából jó, azaz hatékony kormányzás érdekében állított elemzése.⁴⁵ Mivel „természetes és mindennapos dolog a szerzés vágya,”⁴⁶ „a jelen és a múlt kutatója megfigyelheti, hogy minden államban, minden népben egyazon vágyak és törekvések éltek és élnek.”⁴⁷ „A bölcs uralkodónak olyasvalamit kell kitalálnia, hogy bármilyen idő járjon is, alattvalóinak rá és az államra mindig szükségük legyen; s akkor mindig hívek is maradnak hozzá.”⁴⁸ A szükségletek tehát az egyéni szükségleteken túl a hatalom szolgálatában is állnak, amelyre a jó fejedelem, a hatalmon lévők kisebbsége tudatosan⁴⁹ épít. „Néhányan azért szeretnének szabadok lenni, hogy parancsolhassanak, a többiek mind, legtöbben azonban azért kívánják lerázni a szolgaságot, hogy biztonságban élhessenek. [A hatalomra törő kevesek tisztségekkel, hatalommal való ellátása mellett] a többieket, akik csak a biztonságos életre vágyódnak, könnyű kielégíteni olyan rendelkezésekkel és törvényekkel, amelyekben a kevesek hatalma jól megfér a tömeg biztonságával.”⁵⁰

A kulcs valóban a létbiztonság, amely a szükségletek szintjére lefordítva, lehet fizikai-, anyagi-, érzelmi biztonság. Az egyén szintjén a biztonságot a másik oldaláról megközelítve, „a sérelem lehet anyagi természetű, vérre menő vagy becsületbeli dolog.”⁵¹ Ez a három sérelem pedig a hatalom létét, tehát a hatalom biztonságát fenyegeti, Machiavelli ezért is helyezi rögtön a sérelmek fajtáit az összeesküvésekről szóló fejezetének az elejére. „Ha az embert megfosztják önmagukban hasznos dolgoktól, soha nem felejtí el őket, a legkisebb szükség is azokra emlékezteti, és mivel szükség mindennap gyötri, az emlékezés is mindennapos.”⁵²

⁴⁴ Erasmus: A nőkről és a házasságról 23. o.

⁴⁵ Machiavelli éles logikával felépített művei „olyan témákat tárgyaltak, amelyekben a jól képzett humanista tudós éppúgy megtalálhatta az érdeklődésének megfelelő problémák nem szokványos megoldását, mint az ország vezetésében fontos szerepet játszó politikus és hadvezér. [...] Az állam, a politika, a közéleti egyén és a kevés áttétel révén jól irányítható makroközösség olyan frappáns bemutatását nyújtja, ami cselekvésre ösztönöz, sőt fejlődési program körvonalait kínálja, lényeges társadalmi változások elkezdéséhez ad általános elvi alapot.” Kaposi Márton: Machiavelli Magyarországon. Argumentum, [s.l.] [Budapest] 2015, 37. o. Kardos Tibor: Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 328-359. o.

⁴⁶ Machiavelli, Niccolò.: A fejedelem (ford. Lutter Éva). In Niccolò Machiavelli Művei I. Budapest, 1978. III. 15. o.

⁴⁷ Machiavelli, Niccolò: Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről (ford. Lontay László). In Niccolò Machiavelli Művei I. Budapest, Európa, 1978, I. könyv XXXIX. 181. o.

⁴⁸ Machiavelli: A fejedelem IX., 37. o.

⁴⁹ „Machiavelli – s kicsit halványabban Montaigne – uralkodó eszménye különválasztja a privát-ész képviselőjét, [tehát az önző egyént, és] a küldetéssel rendelkező uralkodó racionalizmusát: az ő eszményük az osztársadalom gyógyítója. Nem véletlenül hitték Machiavelli kortársai, sőt később kritikusai is, hogy a firenzei titkár fejedelem – emberfeletti lény e világgiasítása.” Almási Miklós: i.m. 15-16. o. Ez a látásmód az oka annak is, hogy Machiavelli (és utóbb Bacon is) műveiben az uralkodás gyakorlatát racionalizálja, míg Montaigne az arról való elmélkedést, ezért nyomatékosítja Almási, hogy a racionalizmus hatalomelméletként indult. Almási Miklós: i.m. 23. o.

⁵⁰ Machiavelli: Beszélgetések I. könyv XVI., 139. o.

⁵¹ Machiavelli: Beszélgetések III. könyv VI., 338. o.

⁵² Machiavelli: Beszélgetések III. könyv XXIII., 395. o.

A hatalom és az egyén biztonságérzetének az összekapcsolódása, a közös vagy éppen ellentétes szükségletek szerves egysége Machiavelli figyelmét sem kerüli el. Az állam és egyben az alattvalók háborús fenyegetettsége kapcsán Machiavelli éppen a kettő, sorsközösségből fakadó egymásrautaltságát állapítja meg. „Mert olyan az emberi természet, hogy egyformán lekötelezettséget érez a jótéteményekért, amelyeket kapott, és amelyeket ő tett másoknak. Mindezeket alaposan meggondolva, az előrelátó fejedelemnek az ostrom alatt nem lesz nehéz alattvalóiban a lelket tartani, ha a védelem eszközeiben és élelemben nincs hiány.”⁵³ Ez a közös fenyegetettség még a legjobbat is kihozhatja az ostromlottakból, mivel „a szükség [...] az erény szülőanyja.”⁵⁴

A védelem elsődlegessége az anyagi javak felett más forráshelyen is megjelenik. „A jó rendszabályok viszont katonai segítség nélkül úgy vesznének kárba, mint egy fenséges királyi palota termei, amelyek már arannyal és ékkövekkel díszesek, de mert még befödve nincsenek, nincs, ami megvédje őket az esőtől.”⁵⁵ Mindazonáltal a has szükségletei önmagukban is elvezethetnek a vérontás elkerüléséhez, vagyis a fizikai védelem feladásához. „Sosem lesz olyan ellenséged, aki fegyverrel próbál legyőzni, amikor kiéheztetéssel is fölébed kerekedhetik.”⁵⁶ „Gondot kell rá fordítani, hogy ne lephessen meg bennünket az éhség, s hogy ne szorítsanak rá rohamokkal.”⁵⁷ Ugyanakkor a védelem és az anyagi javak elégtelenek a fent részletezett érzelmek, közelebbről a nép rokonszenve, szeretete nélkül. „Hiába a sok pénz, ha nincs hű sereg, hiába van az ország jól erődítve, ha az alattvalók hűsége és jóindulata nem tartós, és nem is lehetnek hűségesek, ha a fejedelem nem tudja őket megvédeni.”⁵⁸

Mivel a háborút nem a magánszemélyek viselik, legalábbis nem ők üzenik és indítják meg, az sokkal inkább az államok szükségleteivel áll kapcsolatban. „Sok olyasmi van, aminek az elvégzésére nem a józan ész viszi rá az embert, hanem a szükség: így van ez például az olyan állammal is, amelyet úgy szerveztek meg, hogy terjeszkedés nélkül fennmaradhat, de amikor a szükség terjeszkedésre kényszeríti, sutba dobják berendezése alapjait, és így hamarosan elpusztul. Így van ez másfelől olyan állam esetében, amelyet a kegyes ég megóv a háborúskodástól, de a lakosok a semmittevésbe pusztulnak bele, vagy egymás ellen fordulnak, és a két dolog együtt, vagy bármelyik önmagában is, romlásba dönti az államot.”⁵⁹

1.5. A boldogság a helyesen és önismeret révén meghatározott elégedettség

1.5.1. Pietro Aretino

A kortárs Itália egyik leghírhedtebb publicistája, Pietro Aretino (1492-1556) nem kevés megvetéssel kiegészítve vallotta magáénak Morus és Erasmus fejedelemjellemeit, mivel akként minősítette az uralkodókat, hogy az arannyal ugyan fösvénykednek, de a dicsőséggel bőkezűen bánnak, míg szívük maga a kapzsiság.⁶⁰ Aretino, a korszak hírhedt szatirikus írója, a modern újságírás egyik atyja, „fejedelmek ostora”,⁶¹ „akit minden élő

⁵³ Machiavelli: A fejedelem X., 38. o.

⁵⁴ Machiavelli: Beszélgetések II. könyv XII., 260. o.

⁵⁵ Machiavelli, Niccolò: A háború művészete (ford. Majtényi Zoltán). In Niccolò Machiavelli Művei I., Budapest, Európa, 1978. 445. o.

⁵⁶ Machiavelli: A háború művészete, 587. o.

⁵⁷ Machiavelli: A háború művészete, 607., és elszórtan 606. o. is.

⁵⁸ Machiavelli: Beszélgetések II. könyv X., 254. o.

⁵⁹ Machiavelli: Beszélgetések I. könyv VI., 111. o.

⁶⁰ Aretino, Pietro: Válogatott írásai. Levelek (ford. Koltay-Kastner Jenő). Budapest, 1959. [Agostino Ricchinek], 146. o.

⁶¹ A korban azt terjesztik róla, hogy írisaival képes megadóztatni a hatalmasokat, amikor behajtja írisaieirt, illetve készülő munkáiért, amelyeket ellenérték fejében végül nem jelentet meg, a busás viszonzást. Koltay-Kastner, Jenő: Előszó. In Aretino: i.m. 13-14. o.

fejedelem inkább fél, mint szeret”⁶² Machiavellivel éppen ellentétesen vélekedett. „Ha fejedelem lennék, inkább arra törekedném, hogy szeressenek, mint hogy féljenek tőlem.”⁶³ Mivel azonban Aretinonak ebből a félelemből jelentős anyagi haszna származott, ezért jobb sorsnak tartotta, hogy a hatalmasok féltek tőle, mint amilyen szerencsésnek vélte volna, ha szerették volna.⁶⁴ A fejedelmek ugyanis azért fizettek neki, hogy ha nem dicsérő cikkeket ír, akkor inkább ne írjon róluk semmit. Így ő a szerzőkkel ellentétben azzal kereste kenyerét, amit nem írt meg.

Aretino jó hírét, ellentétben a fentiekből is látható röpiratírói hírhedségével, közmondásos jótékonysági tevékenysége alapozta meg, tehát az, hogy ajtaja mindig nyitva állt a szegények előtt, és saját, a hatalmasoktól kicsikart tallérjait is megosztotta a rászorulóknak között. Így a szükségletek szintjeit nap, mint nap a házában érezte. Ezek alapján nem meglepő, hogy első és legfontosabb szintnek a has szükségleteit tartotta. „Minden biztonság a kenyér folyamatosságától függ, mit valaki enni kap.”⁶⁵

A rászorulóknak fölött, de a vagyonosok között helyezkednek el a szolgák. A velük való bánásmód, illetve a tőlük eltúrt udvariatlan magatartás szintén a vagyoni helyzet és az ahhoz való viszonyulás lecsapódása. Morushoz képest Pietro Aretino teljesen ellentétesen gondolkodott, amikor kedves barátjának, a festőművész Tizianónak magyarázta meg levelében, hogy miért bánik olyan engedékenyen a szolgákkal. Felidézte Fülöpöt, Nagy Sándor apját, amikor „győzelmeinek végtelen sorában arra kérte az isteneket, hogy alázzák meg valami különös eseménnyel annyi dicsőségének gögjét.”⁶⁶ Ennek a szellemében szinte örült a csekély megbecsülésnek, amelyben szolgálai részesítették, és inkább tetszett neki ez a bánásmód, mintsem, hogy felháborította volna. Aretino magatartásának az oka egyrészt abban rejlett, hogy érzelmileg így ellensúlyoztatta szolgálival azt a szerencsét, amelyben az élettől részesült.⁶⁷ Ő lett a szolga, míg a szolgák gazdaként viselkedtek. Tehát a kiegyensúlyozottságra törekedve, az önként vállalt megaláztatása emlékeztette a szerencse forgandóságára. Másrészt, nem akart egyedül maradni az üres házában, így kénytelen volt megnyernie magának szolgálai társaságát.⁶⁸

Ugyanakkor a szavak és a szellem embereként saját maga szükségleteit már más szinten látta. Ebben éppen az óriási szíve is segíthette, hiszen magának már sokszor alig jutott jövedelméből, mivel a kéregetők hadának alig tudott ellentmondani. „Én, uraim, nagy örömet lelek abban az állapotban, amiben vagyok, mert a tisztességet és nagyságot a tudományok művelésében keresem, s bizonyos vagyok, hogy ígéreteiktől egészen más méltóságokat, más hírt és más dicsőséget nyerek, mint amit az ember az udvaroktól kap. Azt hiszem, nincsen sem kert, sem palota, mely felérne azzal a gyönyörűséggel, mit a Bembóval, társammal és a többi barátok akadémiájával való társalgásban lelek.”⁶⁹

A szellem magaslatainál az általános szabadság még feljebb található szükséglet, amelyre a vágyaik szorításában valóban kevesek jutnak el. Ez a szabadság ugyanakkor az egyén körülményeibe való beletörődést is igényli, ami cinikusan megfogalmazva nem is szabadság, hanem pusztán a korlátok átdefiníálása. „Nincsen nagyobb vigasztalás, mint az, hogy az ember minden órája felett szabadon rendelkezhet, és ha valaki azt mondja, hogy a

⁶² Aretino: Levelek [Tizianónak], 154. o.

⁶³ Aretino: Levelek [Marcolino nyomdásznak], 140-141. o.

⁶⁴ Aretino: Levelek [Marcolino nyomdásznak], 140-141. o.

⁶⁵ Aretino: Levelek [Giovanni Colonnához], 96. o.

⁶⁶ Aretino: Levelek [Tizianónak], 154. o.

⁶⁷ Aretino viselkedése érdekes átértelmezése és megvalósulása a „respice post te, hominem memento te” (Tekints magad mögé, ne feledd, hogy ember vagy!) római triumphusbeli gyakorlatnak.

⁶⁸ Aretino: Levelek, 154-155. o.

⁶⁹ Aretino: Levelek, 97. o.

hozzám hasonlóknak nincsen lehetőségük a felemelkedésre, azzal felelek, hogy viszont a lebukástól sem kell félnem.”⁷⁰ „A legfőbb boldogság mindent szabadon tehetni.”⁷¹

Ugyanakkor éppen ez az átértelmezés adja az igazi szabadságot, mivel így a gyarló vágyak nem szorítják az embert. „Ha valaha kiegyezésre jutok a Szerencsével, azt kívánom, hogy adjon több kenyeret, vagy csökkentse igényeimet, mert ha gazdagabb vagy kevésbé költséges volnék, (feltéve, hogy az állapotommal meg lennék elégedve), trónusomat a törökök mecsetje és Mózes zsinagógája között állítanám fel.”⁷² „Megelégszem, hogy gazdagság gondja nélkül úgy éljek, ahogyan teszem, s szerény vágyaimban leljem vidám boldogságomat.”⁷³

1.5.2. Girolamo Cardano

Girolamo Cardano (1501-1576) önéletrajzában saját boldogságát keresve, annak létezését vagy nem létezését vizsgálva, majd a boldogságot saját életében valóban megtalálva fejt ki annak kritériumait. Többek között azt állapítja meg, hogy a boldog élet, amely az ember szükségleteinek a kielégítése révén valósul meg, akkor következik be, ha például „nem lehetünk azok, amik szeretnénk, legalább azok lehessünk, amire képesek vagyunk, [...] hogy mindabból, amire vágyunk, legalább azt birtokoljuk, ami számunkra a legfontosabb, [...] mindent a lehető legjobban sajátítsunk el.”⁷⁴ Számos ókori római személyiséget idéz példaként, akikről megállapítja, hogy utánuk semmi sem maradt fenn, és életükben sem lehettek boldogok hiába volt hatalmuk, vagyonuk, hírnevük, mivel azok vagy elenyésztek már, vagy életükben is túl sok lemondással jártak. Különösen figyelmet érdemlő az a Senecáról, pontosabban az ő bujdosásáról tett kijelentése, hogy „a boldogsághoz mindenkinek elegendő a szűkös táplálék is, hiszen még ez a híres ínycsoki is beérte a végén ilyen kevéssel: a fölösleg csak a gyönyört, nem az élet fenntartását szolgálja.”⁷⁵

Végül érvelésében eljut addig a pontig, hogy kijelenti, hogy „hiszen nem létezik boldog ember: lényegünk szerint vagyunk hitványak, fölöslegesek, hiábavalók!”⁷⁶ Majd több tucat dolgot sorol fel, ami a világban jó és élvezettel teli, és mind megannyi szükségletet elégít ki, mint például a béke, a nyugalom, a szórakozás, a társaság, az étel-ital, a szórakozás, a szemlélődés, a művelődés, a halállal való megbékélés stb. Látható, hogy ezek a cselekvések mind az általános életszükségletek, mind az eszmei igények kielégítését szolgálják. Ráadásul számos sztoikus elemet is tartalmaznak, a mértékletességtől kezdve a jámborságon keresztül az idő múlásába való belenyugvásig. Cardano még akkor sem tartja feltétlenül boldognak az embert, ha ezeket az igényeit kielégítik. Számára a neve fennmaradása és a hasznosságérzet az, amely a boldogsághoz vezet.

Műve végén újra visszatér a boldogság kérdésének a vizsgálatához. Ugyanakkor megközelítésében az emberi gyarlóságból és telhetetlenségből indul ki. „Az emberi boldogtalanságnak két alapvető oka van. Egyrészt az, hogy noha minden fölösleges és hiábavaló, az ember mindig valami alapvető és értékálló után kutat. Márpedig arról mindenki meg van győződve, hogy neki nélkülöznie kell ezt az alapvető dolgot: ha beteg, akkor az egészséget, ha szegény, a vagyont, ha magányos, a családot, ha szerencsétlen, a barátokat. [Másrészt] ha pedig megpróbál szert tenni vágya tárgyára, és kudarcot vall, szenved. Ám még

⁷⁰ Aretino: Levelek, 98. o.

⁷¹ Aretino: Levelek, 134. o.

⁷² Aretino: Levelek, 140. o.

⁷³ Aretino: Levelek, 144. o.

⁷⁴ Cardano, Girolamo: Életem (ford. Magyar László András). Gondolat, Budapest, 2013, 118. o.

⁷⁵ Cardano: Életem, 120. o.

⁷⁶ Cardano: Életem, 120. o.

nagyobb baj az, ha megszerzi, amit akar. Ekkor ugyanis rá kell jönnie, hogy tévedett, és nekiláthat valami más után kutatni. Hiszen valami mindig hiányzik.”⁷⁷ Látható tehát, hogy a kielégített szükséglet, újabb igényt szül, és, hogy ez egy olyan ördögi kör, aminek soha sincs vége.

Cardano az egyén boldogságát vagy inkább boldogtalanságát az államügyekkel is összekapcsolja, mégpedig azért, mert azok az egyénre tőle független csapásként nehezednek. Ennek oka, „ha olyan helyen vagy korban élünk, ahol, és amelyben az állam hajója önnön elfajzott törvényei miatt zátonyra fut. Mert az ilyen hatalomnak ellenállni részint nagyon nehéz és állandó szorongással jár, részint pedig egyszerűen ostobaság. Csakhogy az effajta hatalmat negligálni sem könnyebb vagy veszélytelenebb. A vagyon és a pénz ugyanis mindig a társadalmi helyzet függvénye.”⁷⁸ Ezeket figyelembe véve, Cardano több oldalon keresztül ad tanácsokat, hogy miként lehet elérni a boldog vagy inkább az elérhető optimális boldogságot. A tanácsok nagyrészt a realitások figyelembe vételét, a túlzott igények mérséklését, a mértékletesség betartását jelentik. Tipikus, nézeteit összefoglaló tanácsa például, hogy „legjobb, ha a szerint döntünk választásainkban, hogy megvizsgáljuk, mire van valóban szükségünk és mit végezhetünk el biztonsággal. Tehát ne fordítsunk mindenre egyforma energiát, hanem mindenre csak annyit, amennyi a várható nyereséggel arányos. A becsületességhez például nem kell semmi erőfeszítés, míg a vagyonszerzéshez minden erőnkre szükség lehet.”⁷⁹ Cardano ezek után hosszú fejtegetést ad arról, hogy az átlagembernek milyen tulajdonságai és szükségletei valamint ebből kifolyólag milyen cselekedetei vannak. Végül arra jut, hogy az átlagember számára „egy olyan köztársaságban, vagy olyan államban azonban, ahol állandó hajsza folyik a vagyonért, a becsület a szemükben fikarcnyit sem számít.”⁸⁰ Összefoglalásként pedig annyit állapít meg, hogy az életben minden hiábavaló, cselekedeteink eredménye pedig csupán „jelentéktelen véletleneken múlik.”⁸¹

Látható, hogy Cardano az egyéni szükségletekről már-már pszichológiailag gondolkodik. Sőt, ezeket összeköti az államélettel, valamint az egyéni tulajdonságokat is az államformával. Önéletrajzi műve őszinte, sok esetben nyersen megfogalmazott önismereti megállapításokat tartalmaz, amellyel megnyitja az utat a század második felétől kezdődő esszéirodalomnak. Így Cardano mind műfaját, mind mondanivalóját tekintve Montaigne-hez és Bacon-höz hasonló gondolatokat alkotott.

1.5.3. Michel Montaigne

Michel Montaigne (1533-1592) számos helyen és van, hogy kifejezetten hosszan, saját szellemi, lelki, személyiségi fejlődését felismerve, feltárva és egyben értelmezve⁸² nagy teret szentel az emberi⁸³ szükségletek elemzésének. Szigorú önvizsgálatának következtében

⁷⁷ Cardano: *Életem*, 246. o.

⁷⁸ Cardano: *Életem*, 246. o.

⁷⁹ Cardano: *Életem*, 247. o.

⁸⁰ Cardano: *Életem*, 250. o.

⁸¹ Cardano: *Életem*, 248. o.

⁸² Montaigne „morális lényként fedezi fel önmagát, s ezzel fel is adja a későbbi morálfilozófiáknak a leckét. De nála – hasonlóan utódaihoz – a morál az individuum »belügye«: az önkeresés, egyéniségépítés, a lelkiismeret monádszerű körére szűkül. [...] Az egyén és az ösztársadalom határmezsgyéit jelöli ki – befelé: így talál rá az individuumra mint önértékre. [...] A morál mint az ember társadalmiságának köznapi és egyben normatív szférája már itt háttérbe szorul: az individuum önteremtésének parancsára.” Almási Miklós: *Az értelem kalandjai. Szépirodalmi*, Budapest, 1980, 32-33. o.

⁸³ „Az Esszéik anyagának döntő többsége morálpélda, gesztusok, döntések, magatartások elemzése, élethelyzetek megoldását mintázó analízis. Csupa tanács. Céljuk a közvetlen döntési kényszer alól felmenteni az embereket, kialakítani bennük a distancia képességét, a reflexiót, elsősorban saját életvitelüket és történelmüket illetően. [...] Az ész és a gyakorlat magvát ne az állandó választásban keressük, hanem a dolgok megfigyelésében. A

rendkívüli alapossággal írta le a testrészek, belső szervek, fiziológiai szükségletek működését.⁸⁴ Egy másik gondolatmenetében Montaigne a természeti népekről olvasottak alapján állapítja meg, hogy nekik a szükségleteik is természetesek, azaz olyanok, amelyeket a természetből önmaguk tevékenysége által ki tudnak elégíteni. „Még abban a boldog állapotban vannak [ti. az emberevők], hogy nem kívánnak egyebet, mint amit természetes szükségleteik parancsolnak; minden, ami ezeken túl van, fölösleges számukra.”⁸⁵ Ezzel szemben a korabeli, a nagy földrajzi felfedezéseket levezénylő, fejlettebb országok szükségletei tulajdonképpen civilizációs problémát jelentenek, amely megmagyarázza Montaigne kifakadását. „Mármost, mivel minden más teremtménynek megadatott éppen az, amire léte fenntartásához szüksége van, nehezen hihető, hogy egyedül mi teremtettünk volna olyan hiányos és szűkös állapotban, amelyben külső segítség nélkül nem tudjuk fenntartani magunkat.”⁸⁶ Ez a külső segítség iránti igény másik oldalról azt is megindokolja, hogy Montaigne miért állapít meg köz- és magánszükségleteket,⁸⁷ tehát olyanokat, amelyet a közösség vagy az egyén támaszt tagjával vagy önmagával szemben, és amelyeket előbbi esetben az egyén egyedül képtelen kielégíteni. Ez az oka annak is, hogy az ember tulajdonképpen Montaigne kifakadása ellenére, tényleg ősidőktől fogva külső segítséget keres. „Hatalmukat [ti. az istenekét] szükségleteink szerint osztjuk fel: ki a lovakat gyógyítja meg, ki az embereket, ki a pestist, [...] ki a szőlőt növeszti; ki a fokhagymát; kinek a bujálkodásra van gondja, kinek a kereskedésre.”⁸⁸

Montaigne természetesen nem áll meg általában a szükségletek elemzésénél, bár szinte minden megállapításában általában az embert is megemlíti. A szükségleteknek így természetesen a saját élettapasztalatokon nyugvó szintje is feltárul, ezek az élmények azonban Montaigne-nél sem feltétlenül jelentenek bármiféle tudatos életutat. „Vidámabban és könnyedebben bíztam szükségleteim gondját a csillagokra, mint később saját gondoskodásomra és értelmemre.”⁸⁹ A közvetlen életveszély elhárítása után Montaigne célja az anyagi biztonság megteremtése volt, azonban hiába osztotta be jövedelmét, sőt takarított meg bizonyos vagyont, elégedetlennek érezte magát. „A takarékos emberek többsége borzadva gondol arra, hogy bizonytalanságban is lehet élni, és eszébe sem jut, először is, hogy a legtöbb ember így él. Hány becsületes ember hagyja veszni biztos megélhetését, mégpedig naponta, hogy a királyok vagy a szerencse kegyét keresse? [...] Jómagam több mint kétezer arany évi jövedelemmel épp oly közel érzem magamhoz a nyomort, mintha itt állna mellettem. Mert azon kívül, hogy a sorsnak van mivel ezernyi rést ütnie gazdagságunkon a szegénység számára, nem lévén középút szerencse és balvégzet között.”⁹⁰

Nyomatékosítom, hogy Montaigne elégedetlensége nem gyarlóságából, hanem a bizonytalanságból, a szerencse forgandóságából ered. Ez az oka, hogy ez későbbi életszakaszában a vagyon gyűjtögetése, felhalmozása helyett, nyugalma érdekében inkább a kiadásait igazította életviteléhez, mivel az az, ami felett van ráhatása. „Csak az számít vagyonnak, amit az ember a szükséges kiadásokon felül mondhat magáénak, s hogy nem bízhatja magát reménybeli javakra, bármennyire biztosnak látsszanak is.”⁹¹ „Megelégszem azzal, ha jelenbeli rendes szükségleteimet fedezni tudom.”⁹² „Valódi szükségletem nem tölti

distanciában.” Almási Miklós: i.m. 81. o.

⁸⁴ Montaigne, Michel: Esszék (ford. Csordás Gábor). Pécs, Jelenkor, 2013. I. könyv XXI., 117-118. o.

⁸⁵ Montaigne: Esszék I. könyv XXXI., 242. o.

⁸⁶ Montaigne: Esszék I. könyv XXXVI., 258. o.

⁸⁷ Montaigne: Esszék I. könyv XXVIII., 212. o.

⁸⁸ Montaigne: Esszék II. könyv XII., 230. o.

⁸⁹ Montaigne: Esszék I. könyv XIV., 70. o.

⁹⁰ Montaigne: Esszék I. könyv XIV., 71. o.

⁹¹ Montaigne: Esszék I. könyv XIV., 72. o.

⁹² Montaigne: Esszék I. könyv XIV., 74. o.

ki olyan maradéktalanul tulajdonomat, hogy a sors csapása feltétlenül elevenbe vágna.”⁹³ „Boldog, aki szükségleteit oly helyes mértékhez igazítja, hogy jövedelme gond és bajlódás nélkül elegendő, és sem szétosztása, sem összegyűjtése nem akadályozza egyéb, illendőbb, csendesebb és szívének kedvesebb foglalatosságában.”⁹⁴ Természetesen, ha az egészség nem adatik meg, akkor sem az anyagi javak, sem a szellemiek nem érhetők el.⁹⁵

A szívnek a kedvesebb foglalatosságai a megismerésben, a szemlélődésben, a szellemi tevékenységek tárházában nyilvánulnak meg, Montaigne azonban itt is, mint mindenben felhívja a figyelmet arra, hogy mértékletességre, az ő szóhasználatában nyugalomra kell törekedni. „Mire jó a dolgok ismerete, ha testi és lelki nyugalomunk az ára, amit élvezhetnénk nélküle?”⁹⁶ „Aki teheti, annak legyen felesége, gyermekei, javai és főképpen egészsége; de ne ragaszkodjunk ezekhez úgy, hogy boldogságunk függjön tőlük. Tartsunk fenn egy hátsó zugolyt, amely egészen a miénk és mentes mindentől, ebben hozzuk létre valódi szabadságunkat, elvonultságunk és magányunk teljességét.”⁹⁷ „[Az élet boldogsága az], amely a fennkölt szellem meglegedettségétől és nyugalmatól, a jól irányított lélek határozottságától és magabiztosságától függ.”⁹⁸ A lélek kézben tartása azt is megköveteli, hogy a személyes kapcsolatokat sem szabad, hogy haszonelvűség mocskolja be.⁹⁹ A lelki egyensúly, a nyugalom, a harmónia elérése azért is rendkívüli jelentőségű szükséglet, mert nincs az a társadalmi rang, amely mentesít a lélek ingadozásától.¹⁰⁰ „Ha méregbe gurulsz, uralkodói mivoltod megóv-e attól, hogy kivörösödj, elsápadj, a fogadat csikorgasd, mint egy eszelős? Holott az alkalmazatos és méltónak született ember boldogságához nem sokat adhat hozzá királyi mivolta.”¹⁰¹ Montaigne éppen ezért kívánja, hogy a világ összes szükségletének a kielégítéséből a türelem legyen az, ami megadatik neki,¹⁰² mert akkor mind az érzelmi igények változásának, mind az anyagiaknak megálljt tud parancsolni, és nem támad olyan igénye, amit azonnal ki kell elégítenie.

Montaigne a fenti mértékletesség hangsúlyozása mellett természetesen nem hagyja figyelmen kívül az emberek többségére jellemző gyarlóságot. Tökéletesen tisztában van az emberi vágyak mohóságával. „Éppen annyi óhajom van, mint másnak, és éppen annyi szabadságot és óvatlanságot engedélyezek óhajaimnak; mégsem fordult elő velem soha, hogy birodalomra vagy királyságra óhajtoztam volna, és arra, hogy nagy szerencsével vagy javadalmakkal tűnjek ki.”¹⁰³ „Nem tökéletlen voltunk kiváltképpeni bizonyosága-e, hogy semmivel sem tudunk meglegedni, és hogy éppen vágyaink és képzeletünk miatt nem áll hatalmunkban azt választani, amire szükségünk volna?”¹⁰⁴ „Az ember semmiben nem képes

⁹³ Montaigne: Esszék III. könyv IX., 183. o.

⁹⁴ Montaigne: Esszék I. könyv XIV., 75. o.

⁹⁵ Montaigne: Esszék I. könyv XLII., 299. o.

⁹⁶ Montaigne: Esszék I. könyv XIV., 60. o.

⁹⁷ Montaigne: Esszék I. könyv XXXIX., 275. o.

⁹⁸ Montaigne: Esszék I. könyv XIX., 89. o.

⁹⁹ Montaigne: Esszék I. könyv XXVIII., 212. o.

¹⁰⁰ Itt emlitem meg, bár az idézet, nem a vallásra vonatkozik, hogy jóllehet Montaigne szimpatizál a protestantizmussal, Luther prédikációkból kiemelt idézetekkel veszi körül magát dolgozószobájában, mégis látja, hogy a protestantizmus nem képes az országot egyesíteni, nem váltja le a katolicizmust, se a központi hatalmat, ezért valójában Franciaország emelkedésének a gátját képezi. Almási M.: i. m. 81-88. o. Mindazonáltal „a megoldhatatlan helyzetekben is kell élni, ki kell alakítani valamilyen modus vivendit – elsősorban önmagunkkal. S ha a történelem nem kínál igazi cselekvési lehetőséget, akkor a figyelem egy új morál kutatása felé fordul: hátha belülről sikerült megtalálni a megoldást. Nemcsak túlélni kell a kort – ismeri fel Montaigne –, hanem önmagunk értékeit megmentve, sőt: új értékeket teremtve kell készen állnunk arra az időre, mikor már lehet cselekedni.” Almási M.: i. m. 89-90. o.

¹⁰¹ Montaigne: Esszék I. könyv XLII., 300. o.

¹⁰² Montaigne: Esszék III. könyv X., 251. o.

¹⁰³ Montaigne: Esszék III. könyv VII., 149. o.

¹⁰⁴ Montaigne: Esszék I. könyv LIII., 352. o.

megállni szükségletei teljénél: kéjből, gazdagságból, hatalomból többet markol, mint amennyit megfoghatna; mohósága képtelen a mérsékletre.”¹⁰⁵

Mindazonáltal, ha be is teljesülnek a vágyak, kielégülnek a szükségletek, akkor sem biztos, hogy az embert elégedettség fogja el. Sőt, éppen a sors bosszújaként a bőség jár olyan viselkedéssel, amelyet az ember egyáltalán nem kíván, még akkor is, ha esetleg előre el is fogadta volna a bőség árának ezt a következményét, amelyet azonban utólag minden biztonnal megbán. „Akiket nyomasztó félelem gyötör, hogy elveszíthetik mindenüket, hogy száműzik őket, hogy rabságba kerülnek, azok állandó aggodalomban élnek, sem inni, sem enni, sem pihenni nem képesek; miközben a szegények, a száműzöttek, a szolgák gyakran éppen olyan vígan élnek, mint bárki más.”¹⁰⁶ Másik oldalról megközelítve pedig mindentől meg lehet csömörlni, ha túlzásba viszik. Montaigne az udvari játékok pazarságának az unalmát emeli ki a főurak, uralkodók számára, akiknek a pompás események mindennapi életük részei, éppen ezért jut arra a következtetésre, hogy „élvezet az uralkodók számára, igazi ünnep, ha némelykor álruhát öltve kiruccanhatnak az alantas, köznapi életbe.”¹⁰⁷ A példából is látszik, hogy a szükségletek, igények, vágyak relatív fogalmak, már ami a külsőségeket jelenti, mert ami a vágyak tartalmát illeti, arról Montaigne végkövetkeztetése megfellebbezhetetlen. „A világ minden vélekedése megegyezik abban, hogy célunk a gyönyör.”¹⁰⁸

I.6. Az állam és az egyén szükségleteinek a párhuzamba állítása – Jean Bodin

Jean Bodin (1530-1596) fő művében rögtön az első könyv első fejezetét annak szenteli, hogy a helyesen irányított állam legfőbb célját meghatározza. A hosszú kifejtés során mind az egyén, mind az állam¹⁰⁹ céljait és ezáltal szükségleteit is részletesen taglalja, aminek oka, hogy Bodin szerint mindenben a legfőbb célt kell keresni, és csak ezt követően az elérésére szolgáló módokat, különben minden, amit a szerzők ráépítenek, összeomlik.¹¹⁰ Bodinnál valójában nem toposz a cél szentesíti az eszközt szállóige, mivel munkájában a cél nemcsak az állam tevékenységének a vezérfonala, hanem a szerző munkamódszerét is szentesítő elv, nála minden az állam céljának a meghatározásából következik.

Bodin többször utal a bölcs emberekre, akik alatt az antik auktorokat értette, és rájuk, az igazság és valóság mértékeire hivatkozva jelenti ki, hogy „mindig is egyetértettek abban, hogy az állam és az egyén legfőbb java egy, nem téve különbséget kiváló férfiú és jó állampolgár között.”¹¹¹ „Márpedig ha az állam és az egyes ember valódi üdve egy és ugyanaz, és ha általában az állam és minden egyén legfőbb java a szellemi és szemlélődő erényekben van, amint a leghozzáértőbbek megállapították, el kell fogadnunk azt is, hogy a nép akkor élvezzi a legfőbb jót, ha az a cél lebeg a szeme előtt, hogy a természeti, emberi és isteni dolgok

¹⁰⁵ Montaigne: Esszék III. könyv XII., 281. o.

¹⁰⁶ Montaigne: Esszék I. könyv XVIII., 87. o.

¹⁰⁷ Montaigne: Esszék I. könyv XLII., 301. o.

¹⁰⁸ Montaigne: Esszék I. könyv XX., 92. o.

¹⁰⁹ Ferenczi szerint például az állam első teoretikusa valójában Bodin és nem Machiavelli, mivel utóbbi végső soron a polisz és a birodalom szemszögéből gondolkodott, illetve Machiavelli még a nagy katolikus-protestáns szakítás előtt, tehát egy a modern államot érintő ténykörülmeny létrejötte előtt írta művét, így az olasz óriás nem írhatott még a modern államról. Ferenczi László: Jean Bodinról. 17. o. In Bodin, Jean: Az államról. Gondolat, Budapest, 1987, 9-37. o. Módszertani szempontból viszont Machiavelli és Bodin azonos alapokon állnak. Az alap pedig Polübiosz, aki szerint a jó történetíró az, akinek politikai tapasztalata van. „A történetírás a politikus beszámolója a leendő politikusnak.” Ez utóbbi Machiavelli álláspontja is. Ferenczi László: Jean Bodinról. 21. o. In Bodin, Jean: Az államról. Gondolat, Budapest, 1987, 9-37. o.

¹¹⁰ Bodin, J.: Az államról (ford. Máté György és Csűrös Klára). Budapest, 1987. I. könyv I., 41. o.

¹¹¹ Bodin: Az államról I. könyv I., 45. o.

szemlélésében gyakorolja magát, s mindezért a természet urát dicsérje. Ha tehát azt valljuk, hogy ez minden egyén boldog életének legfőbb célja, levonhatjuk azt a következtetést is, hogy az állam célja és üdve szintén ez.”¹¹² Tehát Bodin a szemlélődésben, a kontemplációban, a szellemi szükségletek szintjének elérésében állapítja meg „a boldogság lényegét és a legfőbb célt, amelyre egy állam jogos kormányzatának hagyatkoznia kell.”¹¹³

Bodin tisztában van azzal, hogy a gyakorlat és a történeti tapasztalat merőben más.¹¹⁴ Nem hallgatja el, hogy „az államférfiak és az uralkodók sohasem jutottak egyetértésre e tekintetben, mert saját javát mindegyik a maga kedvteléseivel és megelégedéséhez szabta.”¹¹⁵ Sőt, mivel számosan azt is vitatták, hogy az egyén és az állam üdve hasonló, ezért „e véleménykülönbség miatt az uralkodók és kormányon lévők tulajdonságai és szenvedélyei szerint mindig különbözők voltak a törvények, szokások, szándékok.”¹¹⁶ Az érvelésben, elfogadva a történelmi és az élettapasztalatok tanulságait, ezért nyer különös jelentőséget a bölcs, mértékadó szerzőkre való hivatkozás.

Az állam és az egyén üdve egyezőségének a megállapítása és levezetése után Bodin mind az állam, mind az egyén cselekvéseit szerves egységben taglalja. Ez az egység egyrészt magában foglalja a cselekedetek egymásra épülését és azok szintjeinek a leírását, tehát az egyéni cselekedetek szempontjából egy vertikális megközelítést alkalmaz. Másrészt, jelenti az államot, amely az egyén életének és cselekedeteinek a kerete és az államban az egyén saját tetteit, azaz horizontális módon írja le az állam és az egyén cselekedeteinek a viszonyrendszerét. Nyomatékosítani kell, hogy Bodinnál az állam képezi az alapot, tehát az egyén akkor érheti el a boldogságot, ha az állam az alapvető funkcióit be tudja tölteni. Ezt fejezi ki, amikor „a kicsiről a nagyra következtetve”¹¹⁷ veszi számba az állam feladatait, egyszersmind halad a világi, testi, azaz a pusztá létfenntartás szintjétől, a lelki, szellemi szintig. Felsorolja, hogy az államnak a lakosok letelepedéséhez kellő területtel, élelmezéséhez és ruházkodásához¹¹⁸ termékeny vidékkel és állatállománnyal, egészségéhez megfelelő éghajlatra, míg védelme és nyugalma biztosításához házak és erődítmények és a hozzájuk szükséges anyagokkal kell rendelkeznie.¹¹⁹ „Ezek a legfontosabb dolgok, amelyekre minden államban a legtöbb gondot fordítják, és azután keresik a jólét forrásait, például az orvosságokat, a fémeket, a kelméket. Az ellenség leigázása és a határok hódítással való kiterjesztése érdekében támadó fegyvereket szereznek be.”¹²⁰

Látható, hogy a legfontosabb dolog, a pusztá életben maradás után, amely a fizikai, biológiai szükségletek kielégítése által valósulhat meg, merül csak fel a jólétnek orvosságok útján való növelése. A fémek és a kelmék, vagyis az ékszeres és a ruházat pedig már a külső megjelenés, a hiúság érzelmi szükségletébe tartozik. A hódító háborúk ebből a levezetésből következően nem más célt szolgálnak, mint a hódításvágy kielégítését, amely valójában a szabadidőből, céltalanságból, egyéb szükséglet hiányából fakad. Tehát abból, hogy az államok ellenséget keresve jobb híján térnek vissza a fizikai szükséglethez, az élet-halál

¹¹² Bodin: Az államról I. könyv I., 45. o.

¹¹³ Bodin: Az államról I. könyv I., 45. o.

¹¹⁴ „A mérhetetlen anyaggal dolgozó Bodint a logikai kompromisszumokra képtelen intellektuális becsületesség teszi elbűvölő íróvá. A történelem az élet tanítómestere, de a történelem ellentétes dolgokat tanít. A történészhez párosult jogász tudja, hogy nincsenek evidenciák. [...] Az Állam Bodin minden erőfeszítése ellenére sem koherens alkotás, és éppen az ellentmondások teszik érdekessé a művet, és váltják ki az értelmezések sokaságát.” Ferenczi: i.m. 27. o.

¹¹⁵ Bodin: Az államról I. könyv I., 45. o.

¹¹⁶ Bodin: Az államról I. könyv I., 45. o.

¹¹⁷ Bodin: Az államról I. könyv I., 46. o.

¹¹⁸ Vö. Napvárosban Amor többek között szintén felel a ruházkodásért. 12-13. o.

¹¹⁹ Bodin: Az államról I. könyv I., 46. o.

¹²⁰ Bodin: Az államról I. könyv I., 46. o.

harchoz, vagyis a hódító háború a sorrendiségből fakadóan még a hiúságnál is értelmetlenebb, és kizárólag az egyéb cél és feladat hiányából ered.

Bodin mindazonáltal tisztában van az emberi természettel. „Mint hogy az emberek vágyai legtöbbször kielégíthetetlenek, nemcsak hasznos és szükséges dolgokkal akarnak nagy bőségben rendelkezni, hanem hívságosakkal és haszontalanokkal is.”¹²¹ A szükségletek sorrendiségében, nevezetesen, hogy amíg egy szükséglet ki nem elégül, addig nem lehet magasabb szintre lépni, tehát látszólag törés áll be. A szükségletek haszontalan dolgokra irányulnak, vagyis olyanra, amelyre valójában nincs szüksége az embernek, így a sorrendiség felborul. A hívságos dolgok azonban valójában a ki nem elégített vagy egyenesen kielégíthetetlen, irreális szükségletek helyettesítését szolgálják, amelyek mind az állam, mind az egyén szintjén zavart okoznak a mindennapi kormányzásban és életvitelben.¹²² A sorrendiség pedig éppen a pótcselekvések, a ki nem elégített szükségletek kompenzálása révén áll helyre, holott az valójában az ember természetéből és az életszükségletek racionális, egymásból fakadó, tehát megváltoztathatatlan rendszeréből, egymásutániségéből következik. Ezt, az állam legfontosabb feladatainak nevezett tevékenységlistát, amely a sorrendiséget tükrözte, a szerző a magánéletből vett újabb példával erősíti meg. „Amint nemigen foglalkoznak egy gyermek oktatásával, amíg föl nem cseperedett, meg nem erősödött, és értelme ki nem fejlődött, az államok sem fordítanak nagy gondot sem az erkölcsi erényekre, sem a szellemi tudományokra, és még kevesebbet a természeti és isteni dolgok szemlélésére, amíg nincsenek fölszerelve a számukra szükséges dolgokkal, szerény óvatossággal megelégszenek annyival, hogy biztosítsák államukat az idegenek ellen, hogy megóvják alattvalóikat mások támadásától, vagy ha megsértettek valakit, helyrehozzák a hibát.”¹²³

Az egyén felől megközelítve a szükségletek kérdéskörét, vagyis azt, hogy a boldogsághoz milyen módok vezetnek és az ember miként teljesíti be üdvét, az egyén tulajdonképpen ugyanazokon a szinteken megy keresztül, mint az állam, a végcél pedig számára is a szemlélődés. Az alap, mint a fentiekben látható volt, az állam helyes működése, amely a keretet nyújtja az egyén kiteljesedése felé. Míg a szükségletek sorrendiségéből pedig az következik, hogy szintet ugrani, azaz igényt figyelmen kívül hagyni nem lehet, sőt a természet ellen való. Erre utal ismételten Bodin, amikor leszögezi, hogy „a felnőtt ember, aki a számára szükséges és kellemes dolgokat megszerezte, akinek békés életét jó pihenés és édes nyugalom biztosítja, ha nemes származású, ellenszenvvel viseltetik a vétkesekkel és gonoszokkal szemben s a kiváló és erényes emberekhez közeledik. És ha szelleme világos és tiszta, mentes a lelket felkavaró vétkektől és szenvedélyektől, gondosabban vigyázza és szemléli az emberi dolgok változandóságát, a különböző korokat, az ellentétes jellemeket, egyesek nagyságát, mások bukását, az államok változását, mindig a látott jelenségek okát keresve.”¹²⁴ Ezek a szemlélődés tárgyául szolgáló jelenségek Bodin számára a szellemi erények első szintjét, a megfontoltságot jelentik, amelyek az emberi dolgokkal foglalkoznak. A második szint a tudásban áll, amely a természet szépségei felé fordulva annak megfigyelését és az abban való gyönyörködést jelenti. Míg a legmagasabb, a harmadik szint az elemi ismeretek területét elhagyva az igazi vallásban, az isteni dolgokról való szemlélődést jelenti, amely során az egyént öröm hatja át és eljut Istenhez. Bodin tehát végső soron az Isten felé fordulásban, a vallásban találja meg a boldogságot, és a szükségletek végső célját.¹²⁵

¹²¹ Bodin: Az államról I. könyv I., 46. o.

¹²² Vö. Bodin: Az államról VI. könyv VI., 378. o. és Baconnél a mesterséges szükségletek, presztízis beruházásoknál írtakkal.

¹²³ Bodin: Az államról I. könyv I., 46-47. o.

¹²⁴ Bodin: Az államról I. könyv I., 47. o.

¹²⁵ Megjegyzendő, hogy A pusztá test Bodin esetében sem képzelhető el a lélek nélkül, amely a formát kitöltő tartalomnak felel meg. Az elméletekben pedig a politikai, társadalmi és gazdasági igények szülte tartalom bármilyen megváltoztatása a szerzők számára lehetőséget nyújtott az új gondolatok kifejezésére. Bodin a középkori test és lélek antagonizmusát az Enchiridionban látottakkal meglehetősen hasonló módon, a leírás képi

Levezetése végén összefoglalásként, és némileg magát ismételve, Bodin ismét párhuzamot von az állam és az egyén között. Megállapítja, hogy mindkettő állandó mozgásban van, ha a szükséges dolgok elvégzésével kell törődniük,¹²⁶ valamint a sorrendiség követelményét, a boldogság fokozatait,¹²⁷ szintjeit is szem előtt tartja. „Bizonyos, hogy nem lehet jól kormányzott az állam, ha teljesen vagy hosszú időre elhanyagolja a hétköznapi ügyeket, az igazságszolgáltatást, az alattvalók védelmét és óvását, az ellátásukhoz szükséges beszerzéseket, mint ahogy az az ember sem él soká, aki olyannyira elmerül szemlélődésében, hogy elfelejt enni és inni.”¹²⁸ A jól kormányzott állam legfőbb célja, „a szemlélődés erőnyeiben rejlik, a politikai cselekedetek mégis nélkülözhetetlenek, és a kevésbé dicső tettek az elsők: például gondoskodni az alattvalók életének védelmét és fenntartását szolgáló szükségletek kielégítéséről. Mindazonáltal ezek a cselekedetek az erkölcsiekre vezethetők vissza, azok pedig a szellemiekre, melyeknek célja a lehető és elképzelhető legszebb dolgokról való szemlélődés.”¹²⁹ Így végső soron a jól kormányzott államok annál boldogabbak minél közelebb jutnak ehhez a célhoz.¹³⁰

Az egyén kapcsán szintén némileg hosszabban fejti ki és foglalja össze a fenti megállapításait. Az igazság az, hogy „a boldogság a szemlélődésben rejlik, [...] mert bár igen szükségesek azok a cselekedetek, melyek az ember életét fenntartják, mint például az evés, ivás, mégsem akadt sohasem művel ember, aki ebben látta volna a legfőbb jó alapját. Az erkölcsi erények gyakorlása is rendkívül dicséretes, mert a lélek nem szemelgethetné a szemlélődés édes gyümölcseit, ha az erkölcsi erények vagy isteni fénysugár nem világosítaná és tisztítaná meg; úgyhogy az erkölcsi erények a szellemiekből erednek. Márpedig az a boldogság nem teljes, amely valami nála jobbat keres mint legfőbb célját, a kevésbé nemes a nemesebbet, a test a lelket, ez a szellemet, a vágy az értelmet és a lét a jólétet.”¹³¹

I. 7. A szükségletek megjelenése az államszervezetben – Tommaso Campanella

Morus Tamás *Utópiájához* hasonlóan¹³² Tommaso Campanella (1568–1639), „akinél kevés tragikusabb sorsú bölcselőt ismer a filozófia egyetemes története”¹³³ *A Napváros* című utópiája (*La città del sole* 1602) is a közösségben való éleést helyezte előtérbe, valamint többek között a javak közösségével szándékozott megteremteni a vágyott, boldog¹³⁴

formáját megtartva vezette le. A test alantas, míg a lélek, amely szintén hasonlatos a jól felépített királysághoz (Az államról VI. könyv VI. 389. o.) magasztos vágyakkal áll kapcsolatban. A különbség, a tartalom újdonsága Erasmus és Bodin megközelítése között abban rejlik, hogy Bodinnél a vágyak Erasmushoz képest sokkal inkább az üdvösség és boldogság irányába mutatnak, míg utóbbinál a vágyak a lelki szféra gátló tényezői, amelyek a kiteljesedést akadályozzák. Bodin: Az államról I. könyv I., 46-48. o.

¹²⁶ Bodin: Az államról I. könyv I., 48. o.

¹²⁷ Bodin: Az államról I. könyv I., 50. o. A spártaiak célja a háborús erényekben, főként a bátorságban, a rómaiaké a törvénykezésben, az igazság keresésében rejlik.

¹²⁸ Bodin: Az államról I. könyv I., 49. o.

¹²⁹ Bodin: Az államról I. könyv I., 49-50. o.

¹³⁰ Bodin: Az államról I. könyv I., 50. o.

¹³¹ Bodin: Az államról I. könyv I., 49. o.

¹³² Vö. Moór: i.m. 34-35. és 57-58. o.

¹³³ Madarász Imre: Campanella: a homályból a fény felé, Kalligram XII (2003) <http://kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2003/XII.-evf.-2003.-december-Antikvitas-az-ezredfordulon/Campanella-a-homalybol-a-feny-fele> Campanella vázlatos, ellentmondásokkal teli életrajzához szintén lásd Madarász Imre tanulmányát.

¹³⁴ Madarász Imre az alább idézett Almási Gáborral ellentétben az eget kéri, hogy óvjon meg minket a Napváros boldogságától. Ugyanis amit Campanella utópiájában „ideális államként leír, az maga is zsarnokság, méghozzá olyan vegytiszta, totális, sőt totalitárius formájában, amelyet a történelem nem ismert, legalábbis addig. Álom ez egy tökéletes Államról, [...] mely inkább rémálomnak tűnik egy „szörny-államról”.” Madarász: i.m.

államot.¹³⁵ Napvárosban a vezető a Főpap-Fejedelem, akit Napnak (Metafizikusnak) neveznek, és ő mindennek a feje lelkiekben és testiekben egyaránt. Alatta¹³⁶ a három mellérendelt¹³⁷ fejedelem az élet három alapszükségletét személyesíti meg. A Hatalom (Pon) az erőt, a védelmet, az élet biztonságának fenntartását, az élet fizikai védelmét foglalja magában. Ő felel éppen ezért a háborúkkal, békekötésekkel és a hadimesterséggel kapcsolatba hozható tennivalókéért, például a hadifelszerelésekért, az erődítésekért, az ostromokért vagy a katonák sorozásáért.¹³⁸

A Bölcsesség alá tartozik a szabad művészetek és a mechanikai mesterségek összes ága, tudósa, tisztviselője, és mindezeknek annyi a beosztottja, ahány tudományág csak található. A Bölcsesség így mind elméleti, mind gyakorlati síkon magában foglalja az anyagi valóságot. Elméleti oldalról a tudományok, míg gyakorlati oldalról a mesterségek alkotják a tartalmát, ez a kettősség azt is mutatja, hogy Napvárosban a tudomány és a technológia, az elmélet és a gyakorlat szétválaszthatatlan egységet alkot,¹³⁹ amely ebben a tekintetben Bacon Új Atlantiszához teszi nagymértékben hasonlónak.¹⁴⁰

A Szerelem pedig az érzelmi szintet jelenti, amely azonban tágan értelmezendő. Minden a nemzéssel, a családdal, sőt tág értelemben a teljes társadalmi reprodukcióval kapcsolatos területet magában foglal. Ebből következően ügyel a nemzésre, a nevelésre, az orvosságokra, a fűszerekre, az étkezésre, az élelmezésre, a ruházkodásra, az aratásra, a szüretre, amelyek mind a család fenntartását és annak a megújulását segítik elő.¹⁴¹ Akár az érzelmekkel, akár a fajfenntartással, akár az ahhoz szükséges alapvető igényeket kielégítő táplálkozással kapcsolatos dolgokat nézzük, azok mind a tág értelemben vett családfenntartáshoz tartoznak, és megkülönböztetendők a társadalom fizikai védelmét szolgáló háborútól vagy a társadalom tárgyi szükségleteit kielégítő tudományoktól, mesterségektől.

A tulajdonságok megtestesítését Campanellánál tágan kell értelmezni, ugyanis a mellérendelt fejedelmekhez minden szűk és széles értelemben elképzelhető tevékenység járul. Látható, hogy Campanellánál az emberi lét három alapvető emberi tulajdonsága, az erő, az értelem és az érzelmek együtt alkotnak egy organikus egységet, valamint az is látható, hogy az

¹³⁵ Sőt, mivel a szerző művébe saját életének bizonyos részeit is beleírta, tulajdonképpen saját vágyott környezetét vázolta fel a munkával. „Az Arisztotelész-ellenes, a tudományos haladásnak hódoló, a világról folyamatosan informálódó, szigorú intézményes keretek mellett kommunákban élő, szabad szerelmet hirdető és a bűntől megváltott napvárosiak Campanella vágyott kortársai.” Almási Gábor: „Úgy itt a földön is” Campanella pogány mennyországa. In Bényei Tamás – Kroó Katalin: Utópiák és ellenutópiák. L'Harmattan, Budapest, 2010, 40. és 46. oldalak.

¹³⁶ Almási Gábor emeli ki, hogy ez a felosztás mutatja, hogy Napváros lakói nem vallástalanok, valamint azt, hogy Campanella kizárólag teokráciában hajlandó gondolkodni. Almási Gábor: i.m. 35. o. „Az egész leírás a természetesség, a tudományosság, az ésszerűség módszerbeli igénye és követelménye uralkodik. [...] A város kormányzati rendszerében és társadalmi berendezkedésében összeolvadnak Campanella társadalmi törekvései, politikai elképzelései és metafizikai alapelvei bizonyos korabeli tapasztalatokkal.” Sallay: i. m. 119-120. o.

¹³⁷ „A három fejedelem Campanella három metafizikai primalitása: mindegyikük az emberek egyéni és társadalmi életének egy-egy lényeges területét irányítja; a Napban egyesülve alkotják azt a természet, tapasztalat és értelem által igazolt háromságot, melyet Campanella a tételes kereszténység szentháromsága helyett akar bevezetni. A Nap (a legfőbb hadvezér, pap és filozófus) tükrözi Campanellának azt a törekvését, hogy egyetlen kézben és rendszerben egyesítse az államhatalmat, a vallást és a filozófiát.” Sallay Gergely: Utószó. In Campanella, Tommaso: A Napváros (ford. Sallay Gergely), Lazi, Szeged, 2002, 120. o. A Napvárosban kifejtettek részletezéséhez lásd Campanella, Tommaso: Vítás kérdések a legjobb köztársaságról (ford. Sallay Gergely). Lazi, Szeged, 2002. és Kardos Tibor: Campanella. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 399-409. o.

¹³⁸ Campanella: A Napváros, 10. o.

¹³⁹ Campanella: A Napváros, 10-12. o.

¹⁴⁰ Vö. Bacon: Új Atlantisz (ford. Sarkady János). Lazi, Szeged, 2001, 39-50. o.

¹⁴¹ Campanella: A Napváros 12-13. o.

érzelem és a belőlük következő szükségletek és a hozzájuk kapcsolódó feladatok egyenrangú elemként jelentek meg Napváros felépítésében.¹⁴²

Campanella Napváros vallási berendezkedésének a leírásakor is követi az élethez való szükségleteknek ezt a szerves egységben megvalósuló hármasságát, amely ezáltal szakrális megerősítést is nyer. „Istent a maga háromságában imádják, mondván, hogy ő a legfőbb Hatalom, melyből a legfőbb Bölcsesség származik, s a kettőből fakad a legnagyobb Szeretet. [...] A dolgok, amennyiben létük van, hatalomból, tudásból és szeretetből tevődnek össze.”¹⁴³ A dolgok alatt minden világon meglévő entitást, azaz létezőt kell érteni, így az embert is, amelyet Campanella a vétkezés dogmatikájával kapcsolatban némileg bonyolult teológiai érvelés során fejt ki.¹⁴⁴

II. A hatalom legitimációjának piramisa

A humanista antropológia és családkultusz jellegével magyarázható az a tapasztalat, hogy az emberi mivolt figyelembe vétele meghatározó a teoretikusoknak a kormányzásról írt műveiben. Sőt, ha felidézzük, hogy a XVI. század derekától, de még inkább utolsó harmadától az önéletírás elvezet a szigorú önvizsgálathoz, akkor az antropológiai jelleg már-már teljes mértékben kizárólagosnak tekinthető a kormányzás módszertana kapcsán. Ebből következően és a fentiekben látottak alapján is meg kell állapítani, hogy a szükségleteknek kulcsfontosságot tulajdonítani és azokat beemelni a kora újkori államelmélet tanulmányozásába korántsem különönc megközelítés, ahogy azt a fent idézett számos forráshely is tanúsítja. A szükségletekre irányuló vizsgálat csak megerősíti azt a feltevést, hogy a humanista antropológia valóban a teljes embert helyezte érdeklődése homlokterébe.

Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy a fent vázolt elméleti reflexiókra miért volt szükség. Tehát arra, hogy miért vezették be a teoretikusok a szükségleteket az elméleteikbe. Hasonlóképpen, felmerül az a kérdés, hogy miért tudták felismerni és ezzel leírni e jelenségeket. Mi adja ezeknek az elemeknek, összetevőknek az erejét? Mitől lesz valóban antropológiai a teoretikusok megközelítése? Legfőképpen pedig, hogy a hatalom hogyan használta fel ezeket az elemeket a saját működése során. Ezekre a kérdésekre válaszul, és legfőképpen az emberi szükségleteknek a kormányzás elméletében és gyakorlatában megvalósuló szerepéről olyan modellt kívánok alkotni, amely szándékom szerint kellő magyarázatul és értelmezési keretül is szolgál annak megértéséhez, hogy a humanista antropológia és államelmélet szemszögéből nézve miként működik a hatalom.

Így elsőként a hatalom megszerzésének, létrejöttének majd kiépülésének a folyamatát vázolom fel. Nyomatékosítom, hogy ez a leírás, ahogy a kérdésekre adott válaszom is modellszerű, tehát a hatalom működésére nézve általános törvényszerűségeket igyekszik kimutatni. A modell jelleg miatt tartózkodni fogok a történeti események válogatásától és felsorolásától. Azt követően, hogy áttekintettem a hatalom kiépülésének mint folyamatnak az elmélettörténeti kérdéseit, még mindig a modell fényében, a hatalom megtartása érdekében a hatalom szükségleteinek és saját maga legitimációjának a kérdését járrom körül.¹⁴⁵

¹⁴² Napváros felépítéséről jegyzi meg Almási Gábor, hogy annak intézményei és törvényei által valósulhat meg a természettel összhangban lévő emberi lét, mert azok a bűn gyökereit számolják fel. Ez azért is lehetséges, mert jöllehet Napváros lakói „csupán a Természet könyvét és a természeti jogot [ismerik], mégis az Evangéliummal összhangban élnek.” Almási Gábor: i.m. 34-35. o.

¹⁴³ Campanella: A Napváros 52-53. o. és Sallay: i.m. 114, 120 és 129-133. oldalak. „Isten beleolvad ezekbe a primalitásokba [ti. erő, tudás, akarat] rajtuk keresztül magába a világba, s így az emberekbe is. [...] Vagyis az Isten megjelenési és létezési formája maga a világ. Campanellára éppen az a jellemző, hogy Istent és a vallás problémáit az adott világból igyekszik megközelíteni és nem megfordítva.” Uo. 114.

¹⁴⁴ Vö. Campanella: A Napváros 53. o.

¹⁴⁵ A legitimáció tipológiájához és kora újkori történetéhez lásd: Weber, Max: A racionális állam (ford. Kemény,

II.1. A hatalom kiépülésének a folyamata

Nézetem szerint minden új államberendezkedés vagy elvontabban, a hatalom maga valamilyen mértékben erőszakkal, kényszerrel és kiváltképpen fegyverek segítségével jön létre. Ennek a történelemben tipikus formája a függetlenségi harc vagy a hódítás, vagy a fegyverrel, de legalábbis erővel kivívott, kikényszerített rendszerváltás. Ezek során az erő a fennálló vagy fenyegető államrend, hatalom ellen irányul. Az új hatalom születése tehát erő(szak) útján, a fizikai létbiztonság szintjén, annak kivívásával (függetlenségi harc) vagy éppen elnyomásával (hódítás) történik. A fegyverek útján létrejövő hatalmi berendezkedés körébe sorolandó az is, amikor a hatalom önvédelemből ragad fegyvert, mivel a történelem azt mutatja, hogy az új uralkodónak sok esetben felkelésekkel kell szembenéznie. Az önvédelmi momentum azért érdemel fokozott figyelmet, mert azokban a helyzetekben, amikor a hatalomnak alkalma van önvédelmi képességének bizonyítására, szó szerint ereje teljében mutatja magát, míg a fizikai létbiztonságot fenyegető lázadás leverésével domináns pozícióját egyben meg is teremti.

A nyers fizikai erőszak alkalmazásával elért győzelme után a hatalom a neki megfelelő gazdasági rendszert alkotja meg, amely a hatalom megtartását szolgáló jogrendszer párhuzamos kiépítésével történik. A jog és a gazdaság mint a hatalom eszközei így kéz a kézben járnak, hiszen a mintegy fizikai értelemben vett stabilizálást (a létkérdést) követően a gazdasági javak megszerzése válik a következő céllá. Tehát az erőszak, a harc befejezése után az építkezés indul meg. Ezt adó-, vám- és pénzrendszer kiépítésével, pénzügyi reformokkal, a társadalmi újraelosztás és a tulajdonviszonyok rendezésével, adott esetben a súly- és mértékrendszer egységesítésével valósítja meg a hatalom. Az uralkodó hatalmi törekvéseinek megfelelő gazdasági környezet kiépítése után és annak következtében, egyszersmind attól a céltől is vezérelve, hogy a korábbtól eltérően más társadalom alakuljon ki a hatalom társadalmi reformokat is végrehajt.

A hatalom kiépülésében a harmadik jelentős lépcsőfok, amikor már szellemi szinten is érvényesíti befolyását. Ennek érdekében ideológiákat gyárt. Emlékezetpolitikát alkot, köztereket nevez át. Meghatározza a saját érdekében célszerű és általa elfogadott szellemi kánont. A kulturális támogatások megvonásával, avagy kiszélesítésével egyértelműen jelzi a számára elfogadott értékrendet. Ide tartozik az oktatás szabályozása, a véleményformálók befolyásolás, sőt erőszak útján való megnyerése is. A kora újkorban ezen a szinten természetesen és majdnem kizárólagosan a vallási kérdések jelentkeznek. Az ortodox, az eretnek, a bevett vagy megtűrt felekezetek, irányzatok mind-mind megnevezésükben is mutatják a hatalomhoz fűződő viszonyukat.

A legutolsó szint, amikor a hatalom az érzelmek manipulálása útján is kiépíti a saját berendezkedését. Ez akkor valósul meg, amikor az alattvalók, a társadalom tagjai érzelmileg azonosulnak a hatalmat gyakorló személyével, a hatalom ideológiájával, magával a rendszerrel. Amikor nem racionális, hanem érzelmi síkra terelődik minden kritika, sérelem, amely a hatalmat, így annak támogatóját éri. A hatalomról tett megállapítások így polárisává válnak, vagy a barát, a társ vagy az ellenség címke illeti őket. Ebből következően a személyek is vagy hazafiak, akik szeretik a hazájukat, vagy hazaárulók. A velük való bánásmód is ebből következően végleges, előbbi azok a rendszerek, amelyek már érzelmi síkon épültek ki,

István – Józsa, Péter). 49. o. In Takács Péter: Államtan. A modern állam és elmélete. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 38-70. o. Zsidai Ágnes: Legitimítás és legitimáció. In Takács Péter: Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai. Bóbor Kiadó, Miskolc, 2001, 330-341. o. Bayer József: A politikai legitimítás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 72-80. o.; Rigó Balázs: Hatalmi legitimációs eszközök Aphra Behn II. Jakab koronázása alkalmából írt költeményében. In Jogtörténeti Szemle 2016/4. szám, 68-83. o. uő: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkor angol politikai gondolkodásban. In Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2018. 88-100. o.

hagyják élni, esetleg felkarolják, utóbbit esetleg hagyják élni, de inkább eltiporják. A kora újkorban a fenti szellemi és az érzelmi szint a vallás révén még összemosódott. A történeti példák is azt mutatják, hogy a vallás szétválasztása nem lehetséges racionális és emocionális részre. Sőt az emocionális rész a vallásban jóval erősebb, a racionális elem inkább csak a hitviták során próbált némileg utat törni magának, bár sikert vajmi keveset aratott. Ez egyben arra is magyarázatul szolgál, hogy bizonyos uralkodók miért buktak el olyan könnyen. Egy szójátékkal és az iménti képpel élve, a hatalom kiépülésének érzelmi szintjén minden hitkérdés, és ezért a szellem emberei kirekesztetteké válnak.

Bodin fogalmait is részlegesen felhasználva alább hamarosan láttatni fogom, hogy a szóhasználat korántsem véletlen. Mivel megállapítható, hogy a hatalom alapvetően és bizonyos mértékben egymást átfedő módon négy szakaszban épül ki. Ez a négy szakasz a következő: a biztonság kiépítése, a bőség megteremtése, az ideológiák megalkotása, végül az érzelmi azonosulás elérése. A továbbiakban azt igyekszem kimutatni, hogy a hatalom kiépülésének folyamata nem véletlen, ugyanis az meghatározott szükségleteket követ, ezért az alábbiakban azt írom le, hogy ezek a szükségletek miként állnak össze egy rendszerré, valamint, hogy a hatalom mit és miért tesz meg, hogy ezeket a szinteket megszerezze, illetve uralja. Másként megfogalmazva, a szükségletek következtében mit tesz a hatalom saját létének legitimitációja érdekében.

II.2. A Maslow-féle piramis hatalmi legitimitációban való alkalmazása a hatalom szükségletei szempontjából

A hatalomkiépítés egymást követő szintjeinek meghatározása, mint látható, a történelmi folyamatok modellezése során *mutatis mutandis* Maslow szükséglet-piramisát követi.¹⁴⁶ Maslow a nyugati ember egyéni motivációi kutatása során alkotta meg híres szükséglet piramisát, amely modellt annak leírására szolgált, hogy az egyén milyen szükségletek kielégítésére törekszik és ezeknek a szükségleteknek az elérésében milyen veszélyek merülnek fel. Az egyén a piramison, azaz a szükségleteken fokról-fokra haladva juthat előre, mígnem megvalósítja önmagát és boldog lesz. Fokot, azaz szintet átugrani nem lehet, amíg egy szükséglet nem nyer kielégítést, addig az egyén képtelen arra, hogy szintet lépjen. Egyszerű példával élve, amikor az embert fizikai létében fenyegetik, nem arra gondol, hogy mennyi pénze van, vagy mit eszik vacsorára, ahogy éhes hassal elmélkedni sem lehet stb. A szintek sorrendje tehát az egyéni szükségletek sajátosságaiból fakadóan kötött. Ez a meghatározottság azt is jelenti, hogy hiába van az egyén példának okáért magas, szellemi szinten, ha hirtelen valami miatt a biztonság szükségletének alapszintjén éri hatás, sőt, támadás, akkor azonnal a biztonság iránti vágyát kell kielégíteni, mert fenyegetve érzi magát, így a korábbi magasabb szintek mintegy elenyésznek, pontosabban közömbössé válnak.

A hatalom működésének leírására alkotott modell lényege, és egyben újítása, az a legjobb tudomásom szerint mind az államelméleti, mind az eszmetörténeti külföldi és hazai szakirodalomban ismeretlen megoldás, hogy Maslow egyénekre szabott szükséglet piramisát mind a társadalomra, mind a hatalomra vetítem. Erre a megoldásra három nyom vezetett. Az első korábbi pszichológiai ismereteim, míg a második maga az érzelmeknek a kormányzásban betöltött szerepe, különösen a patriarchális államelmélet fő tételének, azaz a hatalomnak az atyával való összekapcsolása az érzelmekre gyakorolt hatásával, a harmadik pedig az idézett kora újkori forrásokban meglepően részletesen felbukkanó szükségletekről (biztonság, bőség, szemlélődés, boldogság) és azok egymáshoz való viszonyáról tett megállapítások. Utóbbi azt is jelenti, hogy az egyénekre megalkotott szükségletpiramis összevetése a társadalom és a

¹⁴⁶ Maslow, Abraham: *Motivation and personality*. New York, 1970.

hatalom szükségleteivel nem anakronizmus, tehát nem visszavetítés, hanem az általános hasonlóságokból fakadóan az emberi tulajdonságok antropológiai törvényszerűségén alapul, hiszen mind a társadalom, mind a hatalom annak gyakorlóit révén emberekből áll. A modell tehát a hatalom perszónifikációját jelzi, és azt a tény, hogy minden személytelensége és merevsége ellenére a hatalom emberi, túlságosan is emberi.

A történelem sajátosságai és a hatalom megszilárdításának módjai valamint a hatalom legitimitása sajátosságainak a figyelembe vételével Maslow szükségletpiramisát tehát a társadalom egészére is alkalmazhatónak, megfeleltethetőnek tartom. Ez a következtetésem azon alapul, hogy a szinteket megvizsgálva és összekapcsolva a történelmi tanulságokkal, azok a társadalom szükségleteit és a hatalom működésének a jellegzetességeit egyaránt leírják. Így a társadalomnak is van biztonságra, rendre, anyagi javakra, szellemi felfrissülésre, kultúrára, érzelmi biztonságra igénye, azaz szüksége. Ezek a szükségletek adott esetben az egyén szükségleteitől függetlenül állnak fenn, hiszen amikor például a tömeg valami miatt tüntet, azaz szükségletének az igényét elemi erővel megfogalmazza, akkor egyes tagjainak merőben más egyéni szükségletei lehetnek, közösségként azonban ugyanazon vágyak mentén alkotnak csoportot és élnek a politikai véleménynyilvánításhoz és gyülekezési szabadságukhoz fűződő jogokkal. Az egyének szükségletei és azok sorrendje mellett tehát megállapítható, hogy az egyéneken túlmenően a társadalomra is ugyanaz a szükségletpiramis alkalmazható. A továbbiakban ezért a hatalom szükségleteinek a szempontjából vizsgálom Maslow piramisának a hatalom leírása érdekében történő alkalmazhatóságát, tehát azt, hogy a hatalom fent leírt kiépülése a szükségletek oldaláról miként valósul meg.

Sőt, folytatva az előbbi gondolatmenetet, a hatalom legitimitációjának szintjei meglátásom szerint megegyeznek a hatalom szükségleteinek és kiépülésének a szintjeivel, tehát a legitimitációs cselekmények is a biztonságot, a bőséget, a szellemi tevékenységeket és az érzelmi azonosulást veszik célba. Ennek oka az, hogy a hatalom létrejöttének a folyamatában minden egyes szint egyúttal magában foglalja a szint szükségességének, a hatalom cselekedetei jogosságának az igazolását. Tehát a hatalomnak azért, hogy az állam működni tudjon, nemcsak ki kell építenie az adott szintet, hanem egyben igazolnia is kell mind a szint, mind saját maga létjogosultságát, ez az igazolás így egyben a szükséglete is. Mindazonáltal az ellentétes megközelítés is helytálló, amennyiben a hatalom saját és társadalmi szükségletre adott válasza, egyben önmaga legitimitációjának is tekinthető. A hatalom legitimitációja ezért szerves és szétválaszthatatlan kapcsolatban áll a saját, az egyes emberek, illetve a társadalom szükségleteivel, nemkülönben önmaga kiépülésének a folyamatával. A hatalom legitimitációját tehát ezért ugyanaz a négy szint alkotja, mint a kiépülésének a folyamatát és szükségleteit. Ezek tehát az erőszak, vagyis a fegyverek útján létrejövő, a jogi-gazdasági, valamint az eszmék és az érzelmek által megvalósuló legitimitációs szint.

Az (új) hatalom tehát elsőként a biztonság, a rend, a védelem megteremtése érdekében saját kiépülésekor erőszakhoz, de legalábbis kényszerhez folyamodik. A fegyverrel való hatalomszerzés, az erőszak, illetve az adott esetben fegyverek útján elért védelem szükségessége, azaz a biztonságra való törekvés miatt a fizikai erő alkalmazása az első szint. Ez megfelel a Maslow-piramis fiziológiai alapszintjéből a létfenntartásnak, ezen belül részben a fajfenntartásnak, valamint Maslow által másodikként leírt szintnek, a biztonság szükségletének szintjével, amelyek a védelem, a rend, a stabilitás szükségletei. A történelemben ezt a szintet a háborúktól és az erőszaktól való fenyegetettség, illetve ezek elkerülése békekötéssel, a háború gyors megnyerésével, diplomáciai eszközökkel való kiküszöbölésével vagy csak az erővel való fenyegetés jelenti. Ezért is neveztem többek között a fizikai erő szintjének, amely a történelem eseményeiből következően az erő irányától függően lehet erőszakos támadás útján megvalósuló országszerzés, hódítás vagy önvédelem.

Pusztán formális jogi értelemben, nem tekintve az erkölcsöt és az igazságos háború vagy ellenállás kérdését, az (új) hatalom születése tehát erő(szak) útján történik. Ez az erőszak és jogsértés azt is maga után vonja, hogy az új hatalmi berendezkedés születése tulajdonképpen illegális helyzetből fakad. Mivel senki sem válik meg önként a hatalomtól, valójában az új hatalmi berendezkedés alapja jogsértés. Ez a legalitási probléma kezdetben a pusztá erő kérdésévé egyszerűsödik le, hiszen az éppen regnáló hatalom saját magát vagy megvédi és rendet tesz, majd lázadás, felségsértés miatt elítéli az elkövetőket, avagy veszít, és akkor az utólagos eredmény fényében lesz igazságos az ellenállás, és így áll helyre a rend. Ugyanakkor az eszköz mindkét esetben a nyers erő, amely jogi szemszögből nézve – legalábbis az újkor óta – az állam erőszak-monopóliumának a keretei között valósulhat meg.

A hatalomnak tehát, hogy ezt a legalitási problémát megoldja, akár hatalomban levőként, akár azzal szembeállóként fegyverhez kell nyúlnia, majd az erőszak gyakorlására kizárólagosságot kell kiharcolnia. A hatalomnak utóbbi azért is életbevágó szükséglete, mert fegyverhez bárki (ha nem is mindenki) nyúlhat, a hatalmat elvileg bármikor meg lehet dönteni. A hatalom szükséglete, hogy kizárólag ő maga rendelkezzen az erőszak gyakorlásának jogával, hiszen amennyiben adott országon belül másnak is megadatna ez a jog, akkor fizikai léte állandóan veszélyben forogna. Az erőszak-monopólium tehát a hatalom védelmi, biztonsági szükségletének egyértelmű megnyilvánulása és kielégítése.¹⁴⁷

Az erőszakra fentebb tett kijelentésem abban az esetben is megállja a helyét, ha a hatalom örökléséről vagy bizonyos választási ciklusonként átadott hatalomról van szó. Ugyanis a hatalom kiépülésének a kezdete nem az új uralkodó trónra lépésével, hanem dinasztia- vagy akár állam-, vagy kormányforma-váltással történik. Persze könnyen előfordulhat, hogy magának a hatalomnak a születéséhez évszázadokat kell visszamenni, mint például az USA esetében, ahol a modell alapján egyszersmind jogilag a fennálló hatalmi berendezkedés kiépítése 1776-ban kezdődött és az alkotmány ratifikálásával 1787-ben fejeződött be. Így a hatalom létrejöttére is igaz az a biológiai tény, hogy minden születés véres.

Maslow harmadik szintje elé, amely a szeretet, a valahová tartozás, tehát a közösségi igények, az érzelmi szükségletek szintjét jelenti, a társadalmi sajátosságokból fakadóan, a társadalom létének alapjait jelentő jogi és gazdasági rend iránti szükséglet szintjét helyezem. Ez a szükségleti szint a második szint. Erre az a tapasztalat szolgál, hogy az új hatalom a létrejöttékor, tipikusan megnyert háború után, amely lehet jelképes is, mint például jelentős parlamenti választás, rögtön jogi szabályozás útján kívánja a rendet megteremteni. A jogi szabályozás együtt jár a gazdasági alapok lefektetésével és a vagyoni javak újraelosztásának megszervezésével. A hatalom szükséglete tehát a pusztá fizikai győzelem után a gazdasági és jogi alapok megteremtése, általában a korábbi rendszer hibáiból fakadó hiányosságok, szükségletek orvoslása, kielégítése. A hatalom jogi alapokat közjogi kellékekkel, mint például koronázás, felkenés, választás, hűségeskü, beiktatás és államszervezeti törvényekkel, az állami szervek egymáshoz való viszonyának rendezésével, nagyobb horderejű változásokkor alkotmányozás útján teremti meg. A gazdasági szükségleteket, a bőség elérését pedig az adórendszer megteremtése, a javak újraelosztása elégíti ki.

A hatalom az alattvalók, állampolgárok magántulajdoni viszonyaiba bizonyos társadalmi, szociálpolitikai célok érdekében, jóllehet szükség szerint akár erőszakos úton is beavatkozik. A gazdasági legitimitáció szerepe a hatalom pusztá erejének vagyoni alapokra

¹⁴⁷ Az állam erőszak-monopóliuma az ókor vége felé alakult csak ki, ám a középkorban hosszú évszázadokra megtört, és csak az újkorban vált ismét relatíve teljessé. A római jogban a pater familiast megillető, eredetileg szinte korlátlan *ius vitae ac necis* csak Kr. u. 365-ben törölte el egy császári rendelet, az *exceptio vitiosae possessionis* pedig csak Iustinianus törölte el, és ekként vált egy igen hosszú és lassú, több egymást követő szakaszt felmutató fejlődés betetőződéséeként átmenetileg teljessé az állam erőszak-monopóliuma, amely alól csak szűk körben lehetségesek kivételek az önvédelem és az önségélyre vonatkozó szabályok szigorú keretei között. Lásd Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest, 2019²³, 243-244. 314-317. oldalak [810. 812. 1017. 1020. 1025. margószámok].

helyezése, azaz annak biztosítása, hogy a nyers erőszakon kívül a hatalom gazdaságilag is cselekedni tudjon. Az adórendszer azt is lehetővé teszi, hogy a hatalom az érdekével ellentétes gazdasági csoportokat lehetőségeihez mérten uralma alá vonja. Mindazonáltal az erőszak-monopólium után a hatalom teljes vagy teljességre törekvő gazdasági monopóliuma, leszámítva a totalitárius-kommunistikus berendezkedéseket, már nem valósítható meg. A gazdasági legitimáció megvalósításához az is hozzátartozik, hogy az anyagi javak szétosztása, az azokból való szerzés lehetővé tétele révén a társadalom tagjainak a fizikai létfenntartásán túlmenően anyagi javakkal is biztosítva legyen a boldogulása. Tehát nem elég megvédeni a társadalom tagjait, azaz fizikai biztonságot teremteni, hanem anyagi biztonságot is nyújtani kell. A társadalmi újraelosztás megszervezése fokozatosan megvalósítva majd csak XX. században kerül az állam feladatainak a sorába, míg a kora újkorban a hatalomnak a gazdasági célkitűzései tulajdonképpen kimerültek a háborúzás és az udvartartás finanszírozásának biztosításában. Mindazonáltal, a hatalom majd csak ezen szükségletek kellő kielégítését követően lép további fokra, amelyet fentebb az eszmei szinttel illettem. Tehát a hatalom csak a kellő gazdasági erőforrások birtokában helyez súlyt az ideológiák gyártására, amelyek természetesen vissza is hatnak a védelmi és gazdasági szintre, amivel egyben igazolják is az addig megtett intézkedéseket.

Meg kell jegyezni, hogy a fenti legalitási probléma, az idő múlásával legitimitási problémává alakul át. Hiszen a hatalom születésének legalitási válsága Max Weber szokás és hagyomány fogalmai által a múlt homályába vész, egyszersmind legitimitási kérdéssé válik. A hatalomnak így valójában az erőszak-monopólium mellett a lehető legnagyobb gazdasági és szellemi-érzelmi befolyásra is törekednie kell, mivel folyton legitimálnia kell önmaga létét, illetve a születése körülményeit. Ennek gazdasági kifejeződése az, hogy a társadalom anyagi elégedettségét a társadalmi igazságosság, a közjó, végeredményben a boldogság célja érdekében a hatalom igyekszik megteremteni.

A fentiekből következően az eszmei szükségletek szintje a hatalom szempontjából a racionális alapon történő ideológiák megalkotásának igényét tükrözi. E tekintetben az a döntő, hogy a hatalom tetteinek helyességét valamilyen racionális érveléssel igazolja, valamint célja, szükséglete, hogy az állampolgárok megértsék, eszmeileg fogadják el a hatalomgyakorlás során véghez vitt cselekedeteket. Ez az eszmei szint Maslow-nál az ötödik, amely a kognitív szükségleteket jelzi, tehát a tudást, a megértést és a megismerést. Az eszmei szintnek a hatalom szükséglete és legitimációs tevékenysége szempontjából legtipikusabb megnyilvánulása a hatalmi propaganda, tehát annak manipulációs eszköze, amely az ideológiákban és azok gyakorlati megnyilvánulásaiban mutatkozik. Ennek írásbeli műfajait korok szerint eltérő névvel illették úgy, mint pamflet, kiáltvány, szózat, szerény javaslat, propaganda, agitációs propaganda, politikai marketing stb., de szintén idetartozik az állami média, sajtóorgánumok, véleményformálók, saját kutatóintézetek, rendkívül központosított oktatás, a tankönyvpiac uralásának igénye, mivel hatalom legitimációs szükségletét kiváltképpen ezeknek az eszközöknek a kézben tartásával lehet kielégíteni. A hatalom szempontjából a szellemi szint a kritikai gondolkodást természetesen kizárja, a kritikai gondolkodással éppen magának a szintnek az uralma kérdőjeleződhetne meg, mivel a szellem emberei adott esetben a hatalomnál pontosabban ismerik a tettek hatását, következményét. Az egyes szinteken a fentiekben jelzett monopóliumra, kizárólagosságra törekvés kapcsán meg kell jegyezni, hogy fő szabály szerint a hatalom érvényesülésének a mértéke a szellemi szférában a gazdasági-jogi szinthez képest is kisebb, mivel az emberi gondolkodást sokkal nehezebb állami kontroll alatt tartani, mint például a gazdaságot a rövid idő alatt meghozott jogszabályok segítségével. Ugyanis hiába birtokolja, de legalábbis befolyásolja az egyén életét és anyagi javait a hatalom, attól még az alattvaló gondolatai, a szemlélődés eredményei még szabadok, „vámmentesek” maradnak. Természetesen a cenzúra bevezetésével, a gondolat- és szólásszabadság korlátozásával ezen állítás érvényessége viszonylagosság válik,

az említett eszközök alkalmazásával viszont a hatalom azt kockáztatja, hogy az első szint, azaz az ellenállás szintje aktiválódik a társadalom tagjainak a körében, amely pedig már a hatalom fennmaradását fenyegeti.

A továbbiakban nézetem szerint a hatalom mozgása az eszmei szintről az érzelmi szükségletek szintjére jut el, amely szint Maslow harmadik szintjének feleltethető meg. Ezt a szintet Maslow-nál a barátság, a hovatartozás, a szeretet szükségletei jelentik, amelyekhez a hatalom szempontjából főként a vallás és részben a már látott ideológiák tartoznak. Az ideológiák ugyanis attól függően, hogy az értelemre vagy az érzelmekre hatnak, alkalmasak a hatalom számára az egyének racionális vagy emocionális egyetértését, azonosulását, bevonását elérni. Ezt a hatalom működése is igazolja, hiszen előbb észérvekkel próbál hatni, majd utóbb tér át az érzelmi érvekre. Természetesen előfordul, hogy a hatalom az észérveket, a hatékonyság érdekében azonnal mellőzi. Az uralkodó azért is helyez, sőt kell, hogy helyezzen nagy hangsúlyt az érzelmi legitimációra, mert az emocionalitás a racionalitást gyakran és rendkívül könnyen áttöri, az érvek a hideg számítás helyett, a heves érzelmek körébe esnek át. Tehát az észérveket felülírja az, hogy miként érez az egyik fél.

Felhívom a figyelmet arra, hogy a fenti két szint, az eszmei és az érzelmi, csak a XIX. században válik szét, amikor a gondolat- és vallásszabadságot az állam alkotmányos alapjogokként ismeri el. A szétválást követően, tehát mint fent jeleztük, az eszmei szint a harmadik, az érzelmi szint pedig a negyedik szintet tölti be. A kora újkorban az eszmék és az érzelmek síkja főként a vallás értelemre és érzelemre való hatása, azaz ideológiaként és egyben hitként, sőt érzületként kezelt jellege miatt még egységben érvényesült. Ezt igazolja a hitviták léte, valamint szenvedélyes folytatása. A vallási kérdéseket az emberek ugyanis rendkívül elevenen élték meg, teljes létüket áthatotta a hit misztériuma. Fenyegetettség esetén, pedig valóságos hisztéria hatotta át a társadalmat. Elég csak utalni a kora újkori vallásháborúkra, mészárlásokra, máglyákra. A kora újkorban tehát az érzelmi-eszmei síkon történő legitimáció a vallásgyakorlás, a boldogsághoz vezető út kapcsán mutatkozott meg.

A hatalom érzelmi szükségleteit felidézve, a fentiekből különösen lehet utalni Machiavelli és Bacon megállapításaira, akik mindketten a hatalom érzelmi szükségleteit fejtették ki, legyenek ezek az igények a pusztán célszerűségből fakadó kormányzati eszközök, mint például félelemkeltés, vagy a hatalom gyakorlójának magányosságából eredő személyes szükségletei. Ezek kielégítése a kormányzati cselekvésben például a megtorló büntetések vagy presztízsberuházások, adományozások, mulatságok szervezése révén öltének testet.

A vallásokhoz hasonló jelleget töltenek be azok az ideológiák, amelyek valós érzelmi hatást gyakorolnak az alattvalókra. Tehát, amikor az egyének már az ideológiák gyakorlatba való átültetése előtt a bőrükön érzik azok hatását, következményét. Példa lehet a társadalmi igazságosság örve alatt bevezetendő radikális adórendszer-változás, amikor az állampolgárok már előre úgy érzik, hogy a vagyonukat elvették. Ezt a következményt a hatalom szándékosan is előidézheti, amikor például a népi kormányzat előnyeinek hangoztatásával egyben érzelmi és sorsközösséget is generál az alattvalók között. Ugyanerre szolgál a patriarchális hatalomelmélet is, mivel az a család természetes állapotából kiindulva, egyben érzelmi közösséget teremt a családfő-uralkodó és a családtag-alattvalók között. Az elmélet ekként az érzelmi szint legitimációjaként is szolgál. Mivel, ha a társadalom egy nagy család, akkor a jogi szinten túlmenően már érzelmi kötelék van a hatalom és a társadalom tagjai között. A patriarchális államelmélet egyik értelmezése tehát tulajdonképpen az emberi szükségletek által meghatározott, az érzelmi szükséglet szintjén megvalósuló legitimációs eszköz a hatalom részéről. Az elméletből kifolyólag az uralkodó, a hatalom neme természetesen irreleváns. Az uralkodó megszerettetésének tehát antropológiai, pszichológiai alapja, gyökere van, míg célja a hatalom érzelmek általi legitimációja.

Maslow további szintjeit, az elismerés, a kognitív, az esztétikai és végül az önmegvalósítás szintje alkotja. Mint látható volt, a kognitív, azaz az ötödik szint

rendszeremben az eszmei szint betöltésére szolgál, míg az érzelmi szint után jelen rendszer nem tartalmaz több szintet. Maslow rendszerében az elismerésre ugyan látható a mai politikai rendszerekből, különösen a hazaiból például, amikor a hatalom ún. nemzeti konzultációkkal próbálja legitimálni saját politikáját, így létét is. Sőt, a bizonyos rendkívüli esetek miatti parlamenti választások vagy népszavazások is arra szolgálhatnak, hogy a hatalom elismertesse jövőbeli tevékenységét (például Brexit tárgyalások), vagy múltbeli sikeres hatalomgyakorlása révén a biztos győzelem tudatában ír ki idő előtt új választásokat. Ez a gyakorlat azonban relatív ritkasága folytán jelen modell szintjét nem képezi, bár elismerem annak létjogosultságát. Mindemellett ezt a gyakorlatot inkább csak technikai jellegű eszközcsелеkménynek tekintem, amely bármelyik szinthez hozzárendelhető, azonban elsődlegesen jogi jellege miatt leginkább a második, jogi-gazdasági szint részének tartom.

Mindenképpen az elismerés vágyához, szükségletéhez tartozik azonban a külkapcsolatokban való részvétel, tehát az állam, a hatalom számára a nemzetközi elismertség, hogy a többi szuverén állam egyenrangúnak, politikai, gazdasági, kulturális kapcsolatokra érdemesnek tartsa. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi jog alapján az államok elismerése, azok létevel függ össze, hiszen létrejöttükkor merül fel és tipikus esetben vagy megtörténik az elismerés, vagy nem, de mindenképpen reakciót vált ki a nemzetközi közösség tagjaitól. Igaz, részleges nemzetközi elismerés, vagy annak szinte teljes hiányában is tud az adott hatalom működni, amennyiben belső viszonyaiban elég erővel rendelkezik. A nemzetközi elismerést jellegéből fakadóan az első, a létfenntartás szintje általában szükséges, de nem elégséges feltételének tartom, és semmiképpen sem önálló szükségletnek, szintnek.

Az esztétikai szükségletek a hatalom szempontjából a hatalmi szimbolikának feleltethetőek meg, azonban ezt a szintet is eszközcsелеkménynek tekintem, amely szintén bármelyik másik szinttel szubszidiárius viszonyban áll. Ennek oka az, hogy a jelképek jogi, gazdasági, ideológiai, vallási tartalom nélkül pusztán üres formák, figurák. Maslow utolsó szintje az önmegvalósítás szükséglete, miszerint cél kiteljesíteni az emberben rejlő lehetőségeket, a hatalom jellegéből kifolyólag már önálló szint. A hatalom ugyanis teljességre törekszik, tehát abszolút, oszthatatlan, kizárólagos, korlátozhatatlan, átruházhatatlan tulajdonságokat és létet vindikál magának. Ez a célja és természete. Ez a teljesség eddig a történelemben kizárólag a totalitárius diktatúrákban állt egészen közel a megvalósuláshoz. A hatalomnak ezt a természetét sejtették meg a görögök is, ugyanis a dinamikus szó a dűnamisz, erő, hatalom szóból származik, azaz ami dinamikus, az erőből haladó, hatalommal működő, állandóan előre törő.¹⁴⁸

A hatalom, most már mai értelemben vett dinamikus természetéből és a fenti modelltől, azaz a hatalom, a társadalom valamint az egyén egyazon szükségletpiramisából következik a hatalomgyakorlás dinamikája és határa is. Az egyén szempontjából Maslow munkássága óta látható, hogy a szükségletek kielégítése a pusztá létbiztonságból kiindulva hogyan vezet el az önmegvalósítás, az egyéni boldogság szintjéhez. A társadalom szempontjából ugyanezen szükségletek kielégítése tulajdonképpen jelen tudásunk szerint utópiához vezet, ahol béke, biztonság, rend, anyagi bőség áll a szemlélődő, és ebből következően érzelmileg boldog emberközösség részére. A politika formális célja pedig, mint köztudott, ennek az állapotnak a megvalósítása, de legalábbis ígérete. A hatalom oldaláról nézve azonban merőben más a helyzet. Ha a hatalom önmegvalósítását, azaz számára a legboldogabb állapotot tekintjük, akkor a dinamikus természetéből az következik, hogy az abszolút, kizárólagos, oszthatatlan, megkérdőjelezhetetlen létre törekszik. Tehát arra, hogy a valóságban is, a modern disztópiákkal egyezően az élet minden szegmentumára kiterjedő totális befolyást, azaz hatalmat gyakoroljon.

¹⁴⁸ Szabó Árpád: Periklész kora. Magvető, Budapest, 1977, 120. o.

A hatalom legitimitációjának a szintjei így természetesen az egyén és a társadalom szintjeivel összeütközésbe kerülnek. Eddig is látható volt, hogy a hatalom kizárólagossága szintről szintre csökken, mivel csak a védelem, biztonság, tehát az erőszak gyakorlása szintjén, az erőszak-monopólium révén tud kizárólagosságra törni. A többi szinten fokozatosan veszít kizárólagosságából, ugyanakkor a természetéből és a fenti legalitási, majd legitimitási válságból fakadóan folyton megpróbálkozik az egyes szinteken fennálló befolyásának az erősítésével. Ennek oka a saját természete mellett abban rejlik, hogy a hatalom, és benne minden hatalmat gyakorló tökéletesen tisztában van azzal, hogy a hatalomnak csak jelene van, sem múltja, sem jövője nincs. A múlt irreleváns, mivel ami már megtörtént, megtörtént. A jövő pedig kiszámíthatatlan. Így van ez abban az esetben is, ha a múltból olyan tények kerülnek elő, amelyek megingatják a hatalom tekintélyét. Hiszen ebben az esetben sem a múlt az érdekes, hanem az adott jelene a hatalomnak, tehát az, hogy képes-e megmaradni a hatalomban, képes-e fenntartani saját létét. A hatalom éppen ebből a törvényszerűségből következően, tehát abból, hogy kizárólag a jelent képes uralni, és a fenti legalitási válságból eredően retteg a hatalomváltástól. Ez az oka annak, hogy valóban most már régi, görög értelemben, dinamikus a természete. A hatalom tehát azért akarja a lehető legtöbb szintjét uralni a szükségletpiramisnak, mert valójában fél. A hatalomnak ez az uralkodó attitűdje ugyanakkor egyben önbeteljesítő jóslat is, hiszen a történelemben kevés olyan szilárd törvényszerűség van, mint az, hogy egyetlen hatalmi berendezkedés sem tart örökké. Hiába uralja a hatalom a szinteket felülről, ha a társadalom alulról szintén magáénak akarja őket. Tehát a hatalom valójában annyi szintet tud uralni, amennyit a társadalom alulról enged neki. Ha a kettő összeütközésbe kerül, vagyis a hatalom például nemcsak meg akarja védeni a népet, hanem a javak újraelosztásába is be akar avatkozni, de a nép ezt már nem engedi, mivel azt vallja, hogy a hatalom semmilyen mértékben nem kényszeríthet senkit adófizetésre a közös védelmi kiadásokon túlmenően, akkor a forradalom tör ki.

A forradalmak tehát a modelltől és a szükségletek jellegéből adódóan akkor törnek ki, amikor ugyanazon két szint birtoklásáért folyik a korántsem képletes harc. Természetesen mivel ezek szükségletek, és szintet ugrani a fentiekben kifejtett értelemben nem lehet, a hatalom a szinteket a saját érdeke szerint manipulálhatja, vagyis egy adott szinten társadalmi szükségletet kell generálnia, amelyet majd ő maga fog kielégíteni. Ennek a legkönnyebb és a történelemben számtalan alkalommal látott módja az ellenséggyártás. Hiszen ellenség léte esetén a társadalom a saját létbiztonságát érzi fenyegetve, amelyet éppen a közös védelem érdekében létrehozott hatalom kell, hogy biztosítson. A hatalom számára tehát mi sem könnyebb és célszerűbb, mint adott ellenség megtalálása. Ha viszont a társadalom a saját létét éppen a hatalom által érzi fenyegetve, akkor valóban nincs más megoldás, mint a felkelés a regnáló hatalommal szemben. Ez alapján a történelemben meggyökeresedett gyakorlat alapján a hatalom látszólag örökre uralmon maradhatna. Ez viszont szintén a történelmi tapasztalatokból ismertén nincs így.

A hatalommal ugyanis számos módon szembe lehet szállni. Az első szinten a fegyvereké a szó, hiszen a fegyverek, az önvédelem esetében értelmetlen lenne észérvekkel vagy érzelmi ráhatással próbálkozni. Szintén a történelemből látható rá példa, hogy amikor a pogányokkal szemben pusztán papokat, ártatlan gyerekeket küldtek, mindannyian az életükkel fizettek. A második szinten a gazdasági oligarchia, a különféle magánszemélyek részére megalkotott *lex*ek révén avatkozik be a hatalom gazdasági elképzeléseibe. A szellemi szinten a szellem emberei, a tudomány felkent papjai fejtik ki ellenvetésüket a hatalom tevékenységével és érveivel szemben, ami előtt a hatalom időnként kénytelen meghajolni. Az érzelmi szinten a hatalommal kétféleképpen lehet felvenni a küzdelmet. Mindkettőre számos gyakorlat ismert a történelemből. Az egyik lehetőség a tüntetések, amelyek önmagukban erős érzelmi nyomatékkal rendelkeznek, hiszen haragot, kétségbeesését, elfojtott dühöt engednek szabadjára. A másik módszer sokkal békésebb, ám annál eredményesebb. Amennyiben a

hatalom érzelmileg próbál a társadalomra hatni, tehát érzelmi befolyással, manipulációval kívánja magát és tevékenységét legitimálni, az érzelmek segítségével kell érzelmileg megsemmisíteni. Erre a leghatékonyabb és már a XVII. századtól, sőt különösen akkortól alkalmazott módszer a hatalom nevetségessé tétele. A könyvnyomtatás terjedésével, a sajtó nyilvánosságával ugyanis az élclapok, a gúnyversek, a szatirikus röplapok, írások, egyszóval a humor az, amely a hatalom tekintélyét érzelmileg a nevetségessé tételével semmisíti meg. Annak a hatalomnak ugyanis, amelyik a gúnynak a céltáblája, ugyanis meg vannak számlálva a napjai, mivel a nevetségesség lerombolja a tiszteletet, tekintélyt, a nevetségessé vált hatalomtól legfeljebb félni lehet, de tisztelni soha. A félelem pedig, mint ezt Machiavelli óta tudott, a szükségletpiramisból pedig már érthető is, könnyen átcsap gyűlöletbe, illetve a létbiztonságtól való félelembe, amely viszont már egy új hatalmi berendezkedés nulladik pontja.

Tanulmányomban azt kívántam bizonyítani, hogy a szükségletek vizsgálata a kora újkorban releváns, hiszen jelenlévő, korántsem odavetett megállapításokból, töredékgondolatokból áll, hanem az utópistáktól eltekintve is vannak szerzők, különösen Bodin, akinél már rendszert alkot. Minthogy a kora újkori gondolkodók érdeklődtek a politika iránt, a jólét vagy a szükségletek kérdését összekötötték az állam működésével és az uralkodó tetteivel. Ezért volt lényeges, hogy a szükségletekkel kapcsolatban az állam vagy a hatalom funkcióját érintsem.

Az állam mint nagyobb egység azért került vizsgálódásom homlokterébe, mert amikor az igények kielégítése meghaladja az ember képességét, mint például a természeti katasztrófa vagy az ellenség elleni védekezés szükségessége, akkor az államra, de legalábbis az egyes embert meghaladó entitásra van szükség. Ez a jelenség Bodin gondolataiban volt a legszembetűnőbb, bár minden államképződésről gondolkodó szerzőnél megjelent. Ahogy az idézett elméletek általánosították a történelem eseményeit és a szükségletek szerepét az államképződésben, úgy általánosítottam az elméleteket, azaz jutottam a konkrét eseményektől és szerzők gondolataitól a kifejtett modellig. Ehhez nagy segítséget jelentett Maslow piramisa, mert egyszerre mutatta be az egyén viselkedésének és szükségleteinek alakulását, és ugyanakkor hasonlított az állam saját szükségleteinek kielégítésére irányuló cselekvéseire. Mint bizonyítottam, a kora újkori szerzők tisztában voltak a szükségletek szintjeivel és azok felépítésével, bár az, hogy ezek a szintek piramist alkotnak-e, vagy csak néhány egymásra épülő réteget, változott közöttük. Úgy tűnik azonban, hogy a szükségleteket, a politikát és az államot szerves egységben tekintették, akár jólétről, akár szükségletekről beszéltek a hatalomról szóló filozófiai műveikben.

Irodalomjegyzék

Elsődleges források

Aretino, Pietro: Válogatott írásai. Levelek (ford. Koltay-Kastner Jenő). Gondolat, Budapest, 1959.

Bacon, Francis.: Esszék (ford. Julow Viktor). Európa, Budapest, 1987.

Bacon, Francis: Új Atlantisz (ford. Sarkady János). Lazi, Szeged, 2001.

Bodin, Jean: Az államról (ford. Máté György és Csűrös Klára). Gondolat, Budapest, 1987.

Campanella, Tommaso: A Napváros (ford. Sallay Gergely.). Lazi, Szeged, 2002.

Campanella, Tommaso: Vitás kérdések a legjobb köztársaságról (ford. Sallay Gergely). Lazi, Szeged, 2002.

Cardano, Girolamo: Életem (ford. Magyar László András). Gondolat, Budapest, 2013.

Erasmus, Rotterdami: A Balgaság dicsérete (ford. Kardos Tibor). Európa, Budapest, 1994.

Erasmus, Rotterdami: Beszélgetések (ford. Komor Ilona – Trencsényi-Waldapfel Imre). Magyar Helikon, Budapest, 1981.

Erasmus, Rotterdami: Enchiridion Militis Christiani. Kézikönyv Krisztus katonájának (ford. Heidl György). Kairosz, Budapest, 2000.

Erasmus, Rotterdami: A keresztény fejedelem neveltetése (ford. Csonka Ferenc). Európa, Budapest, 1992.

Erasmus, Rotterdami: A nőkről és a házasságról (ford., bev., vál. Petneházi Gábor). Lazi, Szeged, 2011.

Luther Márton: Asztali beszélgetések (ford. Márton László). Helikon, Budapest, 1983.

Machiavelli, Niccolò: A fejedelem (ford. Lutter Éva). In Niccolò Machiavelli Művei I. Európa, Budapest, 1978.

Machiavelli, Niccolò: Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről (ford. Lontay László). In Niccolò Machiavelli Művei I. Európa, Budapest, 1978.

Machiavelli, Niccolò: A háború művészete (ford. Majtényi Zoltán). In Niccolò Machiavelli Művei I. Európa, Budapest, 1978.

Montaigne, Michel de.: Esszék (ford. Csordás Gábor). Jelenkor, Pécs, 2013.

Morus Tamás: Erősítő párbeszéd balsors idején (ford. Gergely Zsuzsa). Szent István Társulat – A Dunánál, Budapest-Kolozsvár, 2004.

Morus Tamás: Utópia (ford. Kardos Tibor). Európa, Budapest, 1989.

Másodlagos források

Abélès, Marc: Az állam antropológiája (ford. Dévényi László). Századvég, Budapest, 2007.

Almási Gábor.: „Úgy itt a földön is” Campanella pogány mennyországa. In Bényei Tamás – Kroó Katalin: Utópiák és ellenutópiák. Budapest, 2010. [=uő: Tommaso Campanella. In uő: Reneszánsz és humanizmus. L’Harmattan, Budapest, 2017] 235-254.

Almási Gábor: Machiavelli a politikai, vallási és tudományos gondolkozásban. In uő: Reneszánsz és humanizmus. L’Harmattan, Budapest, 2017, 307-344.

Almási Gábor: Tommaso Campanella. In uó: Reneszánsz és humanizmus. L'Harmattan, Budapest, 2017, 235-254.

Almási Miklós: Az értelem kalandjai, Szépirodalmi, Budapest, 1980.

Bandes, Susan A. (szerk.): The Passions of Law. Bucknell University Press, New York – London, 1999.

Bayer József: A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

Chambers, Richard W.: Morus (ford. Nyilas Vera). Gondolat, Budapest, 1971.

Fáj Attila: Előszó. In Morus Tamás: Erősítő párbeszéd balsors idején (ford. Gergely Zsuzsa), Szent István Társulat – A Dunánál, Budapest-Kolozsvár, 2004, 7-34.

Fekete Balázs: Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok? In Fekete Balázs – Fleck Zoltán (szerk.): Tanulmányok a kortárs jogelméletről. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2015, 249-284.

Ferenczi László: Jean Bodinről. In Bodin, Jean: Az államról. Gondolat, Budapest, 1987, 9-37.

Földi András: Status, res publica, ius publicum. In Acta Fac. Pol.-iur. Univ. Budapest, 2011/48. szám, 107-133.

Földi András: Adalékok a tekintély (auctoritas) fogalmának eredetéhez. In Máthé Gábor – Révész Tamás Mihály – Gosztonyi Gergely (szerk.): Jogtörténeti Parerga: Ünnepi Tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2013, 91-99.

Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest, 2019²³.

Friedenthal, Richard: Luther élete és kora (ford. Terényi István). Budapest, 1973. Gondolat

Gierke, Otto von: Political Theories of the Middle Ages. Cambridge University Press, Cambridge, 1922.

Hamza Gábor: Gondolatok az állam és az egyház(ak) kapcsolatának alakulásáról (Történeti áttekintés). In Jogtudományi Közlöny 2012/3, 131-134.

Hamza Gábor: Cicero De re publicája és az antik államfogalom. In Mezey Barna (szerk.): Hatalommegosztás és jogállamiság. Osiris, Budapest, 1998, 335-352.

Kantorowicz, Ernst: The King's Two Bodies. Studies in Medieval Political Theology. Princeton University Press, Princeton, 1957.

Kaposi Márton: Machiavelli Magyarországon. Argumentum, [s.l.] [Budapest] 2015.

Kardos Tibor: Campanella. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 399-409.

Kardos Tibor: Igazságok és kérdések Erasmus körül. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 360-376.

Kardos Tibor: Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 328-359.

Kardos Tibor: Párbeszéd Morus Tamásról. In Kardos Tibor: Élő humanizmus. Magvető, Budapest, 1972, 377-398.

Kardos Tibor: Morus Tamás élete és Utópiája. In Morus Tamás: Utópia (ford. Kardos Tibor). Európa, Budapest, 1989, 143-164.

Kelsen, Hans: Az államelmélet alapvonalai, (ford. Moór Gyula). In Takács Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2003.

Koltay-Kastner Jenő: Előszó. In Aretino, Pietro: Válogatott írásai. Levelek (ford. Koltay-Kastner Jenő). Gondolat, Budapest, 1959, 5-24.

Kontler, László – Somos, Mark. (szerk.): Trust and Happiness in the History of European Political Thought. Brill, Leiden, 2017. <https://doi.org/10.1163/9789004353671>

Maczelka Csaba: Egy ember az örökkévalóságnak: Thomas More. Az Utópia előzményei és közege. Napkút Kiadó, Budapest, 2020, Sorozat: UniText 2, 116.

Madarász Imre: Campanella: a homályból a fény felé. Kalligram, 2003, XII, <https://www.kalligramoz.eu/index.php/Kalligram/Archivum/2003/XII.-evf.-2003.-december-Antikvitas-az-ezredfordulon/Campanella-a-homalybol-a-feny-fele>

Marius, Richard: Thomas More. A Biography. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1999.

Maslow, Abraham: Motivation and Personality., Harper & Row, New York, 1970.

Moór Gyula: Morus. In Morus Tamás: Utópia (ford. Kardos Tibor). Franklin Társulat, Budapest, 1943., 3-66.

Morton, Arthur Leslie: The English Utopia. Seven Seas Publishers, Berlin, 1978.

Paczolay Péter: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In Gombos József: Finnország politikatörténete 1809-1917. Szeged, 1994, 9-31.

Paczolay Péter: Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése. Korona Kiadó, Budapest, 1998.

Péteri Zoltán: Az államok rendszerezése: államtípusok és államformák. In Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből. Miskolc, 2001.

Péteri Zoltán – Takács Péter: Pragmatizmus és utópizmus a politikában. A reneszánsz kor politikai gondolkodása. In Takács Péter (szerk.): Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai. Budapest, 2007.

Plamper, Jan: The History of Emotions. An Introduction. Oxford University Press, Oxford, 2015.

Rigó Balázs: A 16. század három teoretikusa – avagy milyen a jó fejedelem? Összehasonlító forráselemzés a humanista államelmélet szemszögéből. In Themis, 2016. június 117-150.

Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In Fazekas Marianna (szerk.): Jogi tanulmányok. Budapest, 2016, 275-284.

Rigó Balázs: Hatalmi legitimációs eszközök Aphra Behn II. Jakab koronázása alkalmából írt költeményében. In Jogtörténeti Szemle 2016/4. szám, 68-83.

Rigó Balázs: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban. In Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2018. 88-100.

Rigó Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet: Érzelmek, család és a hatalom legitimációja a kora újkorban, Budapest, PhD-értekezés, 2020, 346.

Sallay Gergely: Utószó. In Campanella, Tommaso: A Napváros (ford. Sallay Gergely), Lazi, Szeged, 2002, 101-136.

Sashalmi Endre: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300-1800. Kronosz, Pécs, 2015.

Skinner, Quentin: Machiavelli (ford. Pálosfalvi Tamás), Atlantisz, Budapest, 1996.

Szabó Árpád: Periklész kora. Magvető, Budapest, 1977.

Takács Péter (szerk.): Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai. Budapest, 2007.

Takács Péter: Államtan. A modern állam és elmélete. Budapest, 2011.

Tóta Péter Benedek: Kinek se-hol-se-jó? (Az Utópia abszurd dicsérete). In Bényei, Tamás – Kroó, Katalin: Utópiák és ellenutópiák.: L'Harmattan, Budapest, 2010, 19-30.

Tóth J. Zoltán: Utópia vagy eszményi társadalom? (Megjegyzések Morus Tamás művéhez), Jogelméleti Szemle 2003/1. szám. <https://jesz.ajk.elte.hu/toth13.html>

Tóth J. Zoltán: Az utópia mint disztópia. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, pp. 273-286.

Tóth J. Zoltán: Az utópizmus jellemzői. In Glossa Iuridica, 2019/1-2. szám, pp. 67-83.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Officina, Budapest, 1941.

Walzer, Michael: On the Role of Symbolism in Political Thought. In Political Science Quarterly, 1967/2, 191-204. <https://doi.org/10.2307/2147214>

Weber, Max: A racionális állam (ford. Kemény, István – Józsa, Péter). In Takács Péter: Államtan. A modern állam és elmélete. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 38-70.

Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimáció. In Takács Péter: Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2001, 330-341.

Gedeon Magdolna¹

Friedrich Naumann problémafelvetései a német szocializmussal kapcsolatban²

Absztrakt

Friedrich Naumann a múlt század fordulóján, a Wilhelminizmus korszakában élt. Pályáját evangélikus lelkészként kezdte, majd politikai karriert futott be, de keresztény lelkülete végigkísérte életútján. Munkásságának elemzői „politikai nevelőnek” tartják, aki mindig a valós helyzetből kiindulva próbált útmutatást nyújtani a politikai élet résztvevőinek, így a német szociáldemokratáknak is. Írásai ezért érdekes kordokumentumoknak is tekinthetők, melyek gyakorlati szemszögből gyarapítják a korabeli Németország közéletéről való ismereteinket. Ez a tanulmány Naumann azon műveiről nyújt áttekintést, melyek a német szocializmus problémáit vetik fel, és a Marxizmus tanainak időtállóságát vizsgálják.

Kulcsszavak: Friedrich Naumann, szociáldemokrácia, marxizmus, Kommunista Kiáltvány, szakszervezetek

Abstract

Friedrich Naumann lived at the turn of the last century, in the era of Wilhelminism. He started his career as an evangelical pastor, then pursued a political career, but his Christian spirit accompanied him throughout his life. Analysts of his work consider him a „political educator” who always tried to provide guidance to the participants of political life, including the German Social Democrats, starting from the real situation. His writings can therefore also be regarded as interesting contemporary documents, which increase our knowledge of the public life of contemporary Germany from a practical point of view. This study provides an overview of Naumann’s works that raise the problems of German socialism and examine the timeliness of the doctrines of Marxism.

Keywords: Friedrich Naumann, social democracy, Marxism, Communist Manifesto, trade unions

I. Bevezetés

Friedrich Naumann (1860-1919) elsősorban a Mitteleuropa-tervek egyik teoretikusaként vált ismertté. A 19. században ez a koncepció mint biztonságpolitikai alternatíva, a nagynémet eszmeiség megvalósítása, az Anglia hegemoniájával szembeni védekezés, az európai béke konszolidálása, gazdasági térség kialakítása céljából merült fel.³ A gazdasági együttműködés alapvető eleme volt ezeknek a terveknek.

Az első világháború újabb lendületet adott a Mitteleuropa-ról szóló elképzeléseknek. A német birodalmi kormányzat által 1914. szeptember 9-én összeállított tanulmány, az

¹ Habilitált egyetemi docens, Miskolci Egyetem, ÁJK, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, magdolna.saryne.gedeon@uni-miskolc.hu

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.91

³ Németh István: Német feladat? A Közép-Európa gondolat funkciói 1814-1945 között, 15-16. o. In Korunk, 2020/8, 15-25. o.

ügynevezett szeptemberi program tartalmazta a háborús célok katalógusát. A kancellár, Theobald von Bethmann Hollweg által megjelölt célok között szerepelt Franciaország gyengítése, Oroszország keletre való visszaszorítása és egy közép-európai gazdasági szövetség alapítása. Ennek tagjai látszólag egyenrangúak lettek volna, valójában a szövetség német vezetés alatt, Németország gazdasági és politikai dominanciáját stabilizálta volna Európa felett.⁴

A Mitteleuropa-tervek a gazdasági együttműködés módját, előnyeit kidomborítva kívánják meggyőzni az olvasót az integráció elkerülhetetlenségéről. Emellett azonban felfedezhetőek bennük Németország vezető szerepét, a német érdekérvényesítést szolgáló, a nagyhatalmak túlsúlyával szemben való fellépést szorgalmazó elemek is. A Mitteleuropa-tervek egyik legjelentősebb, a tervet egészében kidolgozó képviselője Friedrich Naumann volt, aki egész életét elgondolásai megvalósítására áldozta. Naumann munkásságában a Mitteleuropa-val foglalkozó könyvek és cikkek zárt egészet alkotnak. Ezek az írásai szorosan összefüggenek, keletkezési idejük is egységet mutat.⁵ Elgondolásait végül az 1915-ben megjelenő, *Mitteleuropa* című könyvében összegezte.⁶

Naumann munkásságában nemcsak a közép-európai integrációval kapcsolatos elképzelései, hanem a politikai írásai is jelentősek, melyek azonban nem lettek olyan közismertek, mint a Mitteleuropa-ról szóló műve. Ezekben belül is jól el lehet különíteni az egyes uralkodó eszmékkel, a liberalizmussal és a szocializmussal kapcsolatos írásait. Naumann számos problémát vet fel az eszméknek a politika világában való gyakorlati működésével kapcsolatban. Bár e műveknek az aktualitása megkérdőjelezhető, egyetérthetünk Hans-Joachim Schoeps nézetével, amely szerint Naumann „nagy politikai nevelőnek” tekinthető⁷, aki a múlt század fordulóján tanácsaival a munkások szociális helyzetén szeretett volna segíteni Németországban.

Naumann megítélése azonban máig ellentmondásos. Azok mellett, akik a keresztény gondolkodót, a munkások helyzetén javítani szándékozó, a liberális eszmékért harcoló politikust látták benne, egyes elemzők az imperialista, nacionalista, a háborút éltető vonásait emelik ki. Naumann Mitteleuropa-tervét Karl Kautsky is támadta. Úgy vélte, hogy Naumann a háborút élteti, mert annak folyamánya lehet az integráció. Ezen kívül az a gondolat is a terv alapjául szolgált, hogy a háborút csak egy fegyverszünet fogja követni, melyben a következő konfliktusra kell felkészülni. Kautsky internacionalista megközelítése szerint ezzel a tervvel a szocialisták szembe állítják „a béke, a barátság, a minden néppel való kapcsolat eszméjét, [...] a szocializmusért vívott harc eszméjét, amely kezeskedik nekünk az örök békéről.”⁸

Bár a történelmi tények Naumannt igazolták, Götz Aly Naumann Mitteleuropa-ról szóló könyvéből a fenti negatív jellemzőket emeli ki.⁹ Eközben téves következtetéseket is

⁴ Kosiarski, Jacek: Deutschland, Mitteleuropa und die Revolutionierung Russlands, p. 305. In Stosunki Międzynarodowe – International Relations, 2015/2, pp. 305-352.

⁵ Schieder, Wolfgang: Schriften zum Mitteleuropaproblem. Einleitung, p. 376. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 374-399.

⁶ Naumann, Friedrich: Mitteleuropa. Georg Reimer, Berlin, 1915. A könyvet először 5000 példányban adták ki, majd 1916 májusáig 100 000 darabot nyomtattak belőle. Még ebben az évben számos nyelvre – köztük magyarra is – lefordították. Ld. Wolfgang Schieder: Das Mitteleuropabuch. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, pp. 485-486.

⁷ Schoeps, Hans-Joachim: Friedrich Naumann als politischer Erzieher, p. 4. In Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 1968, Vol. 20, No. 1, pp. 3-13.

⁸ Kautsky, Karl: Die vereinigten Staaten Mitteleuropas. Verlag von J. H. W. Dietz Nachf. G.m.b.H, Stuttgart, 1916. pp. 5, 56. Karl Kautsky (1854-1938), marxista gondolkodó, a marxista tanok revíziójának ellenzője.

⁹ Aly, Götz: Warum die Deutsche? Warum die Juden? Gleichheit, Neid und Rassenhass – 1800 bis 1933., S. Fischer Verlag, Berlin, 2011, s. p.

levon. Szerinte például Naumann az I. világháborút „a közép-európai lélek teremtőjévé aranyozta.” „Aranyozásról” azonban valójában nincs szó a könyvben. Naumann a közép-európai integráció megvalósításához látta szükségesnek a közép-európai lelkület kialakítását, az egység megteremtésére pedig úgy tekintett, mint ami értelmet adhat a háborúnak. Mindemellett Naumann nem a háború kitörésekor kezdett el a Mitteleuropa-tervvel foglalkozni, hanem már a századforduló környékén is jelentek meg ezzel kapcsolatos írásai.

II. Friedrich Naumann élete¹⁰

Naumann sokoldalú politikai munkáinak megértését megkönnyíti életútjának ismerete, hiszen az jelentősen befolyásolta a különféle eszmeáramlatokhoz való hozzáállását. Naumann evangélikus lelkész gyermekeként konzervatív családban nőtt fel a Lipcse melletti Störmtahlban. Meißenben érettségizett 1879-ben. Ezután Lipcsében és Erlangenben teológiai tanulmányokat folytatott. Első teológiai vizsgája után 1882-ben Hamburgban, olyan házban, a „Rauhe Haus”-ban dolgozott, ahol árva vagy felügyelet nélkül maradt gyermekek éltek. 1885-ben Drezdában letette a második vizsgáját. 1886-ban Langenbergben papi állást kapott. Itt betekintést nyert a munkások ínséges életébe. Az ekkor megjelent első írásaiban Naumann mint a „szegény emberek pásztora” lép fel. Itt a proletárok közösségében ismerkedett meg Marx és Engels műveivel. 1890-től, mint a belmisszió lelkésze dolgozott Frankfurt am Mainban, ahol szociális munkát végzett. Olyan kérdésekkel is foglalkozott, mint egyesületalapítás, lakásellátás, öregségi alapítványok, szegénygondozás, intézmények gyerekek és fiatalok számára és keresztény egyesületi élet. A belmisszió alapvetően közel áll a szocializmushoz, mivel mindkettő célja a rászorultak megsegítése. Itt dolgozta ki téziseit a szocializmus és az állam kapcsolatáról, amit szerinte az evangéliumi tanításnak kellene irányítania. Ez indította el Naumannt a politikai pályán a keresztényszocialista irányzat felé. 1890-től Naumann részt vett az Evangélikus Szociális Kongresszuson, melyen teológusokkal, közgazdászokkal és gyakorlati emberekkel kötött ismeretséget. 1894 végén alapította a „Hilfe” keresztényszocialista hetilapot, ahol szerkesztőként dolgozott.

1896-ban Erfurtban megalapította a Nationalsozialer Verein-t, melynek első elnöke volt. 1897-ben elhagyta a papi pályát, hogy teljesen a politikával és az egyesülettel foglalkozzon. A Nationalsozialer Verein, lényegében egy párt volt, amely a választásokon is indult. 1903-ban, egy sikertelen választási részvétel után az egyesület feloszlott. Naumann az egyesület tagjainak többségével a Freisinniger Vereinhez csatlakozott. 1907-ben a Heilbronni választókerületben mandátumot nyert a Reichstagba, majd 1913-ban Waldeckben újraválasztották. Az I. világháború után 1919 januárjában Naumannt a Weimari Nemzetgyűlés tagjának, júniusban pedig az 1918. november 20-án alapított Német Demokrata Párt elnökének választották. 1919 augusztusában szélütés következtében Travermündében hunyt el.

Naumann életrajzából kiderül, hogy sokoldalú politikus volt. Ahhoz a körhöz tartozott, amely a szociáldemokraták és a liberálisok összefogását támogatta, mégsem lehet csupán szociálliberálisnak meghatározni.¹¹ Politikai pályáján három szakasz különböztethető meg:

¹⁰ Életéről ld. Peschel, Andreas: Naumann, Josef Friedrich. In Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e.V. (Hrg.) Sächsische Biografie, 2014. <http://www.isgv.de/saebi/> (2023.04.15.); Meyer-Benfey, Heinrich: Friedrich Naumann. Seine Entwicklung und seine Bedeutung für die deutsche Bildung der Gegenwart. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1904; Heuss, Theodor: Friedrich Naumann: der Mann, das Werk, die Zeit. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1937; Heuss, Theodor: Naumann, Friedrich. In Neue Deutsche Biographie 18, 1997, pp. 767-769. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118738178.html#ndbcontent> (2023.04.15.) Schoeps: i. m. pp. 6-8.

¹¹ Kellmann, Katharina: Sozialliberalismus in Kaiserreich. 2021. <https://katharinakellmann-historikerin.de/sozialliberalismus-im-kaiserreich/> (2023.04.15.)

1895-ig keresztényszocialista, 1896-1903 között nemzetiszocialista, 1903-tól szociálliberális volt.¹² Bár írói és politikai pályára lépett, eredetileg pap és lelki pásztor volt, és – többek szerint – az is maradt.¹³ Naumann munkásságára erőteljesen hatott a Wilhelminizmus. Hannah Vogt szerint a korszak jellege megbénította a legjobb erőket, vagy kilátástalan harcba és ellenállásba taszította őket. Az utóbbiakhoz tartozott Friedrich Naumann.¹⁴

III. Naumann és a *Nationalsozialer Verein* (Nemzetiszocialista Egyesület)

Naumann feladata a belmisszióban végzett munkája során a munkások, az elesettek megsegítése volt, melyet politikai pályáján is fő céljának tekintett. Tevékenysége a 19. század keresztényszocialista mozgalmából indult, amely az evangélikus egyház ellenállását tükrözte a kapitalizmus romboló hatásával, és az ebből adódó kommunista-ateista propagandával szemben.¹⁵ 1889-ben jelent meg a *Munkáskatekizmus vagy az igazi szocializmus* című műve, melyben a keresztényszocializmus jegyében a munkások jogaiért, a szociális szabadság és egyenlőség, valamint szociális reformok megvalósításáért lépett fel.¹⁶ Ebben a művében kifejti, hogy a munkások ínséges életet élnek, de a szociáldemokrácia által hirdetett teljes egyenlőség megvalósítása lehetetlen. A szocializmus szerinte a nagyobb mértékű egyenlőség elérésére tett kísérlet.¹⁷

Mikor Naumann lelkész lett, azon fáradozott, hogy egy új keresztényszociális erkölcsöt politikai és társadalmi összefüggésbe ágyazzon.¹⁸ Meggyőződése volt, hogy az egyháznak foglalkoznia kell a modern kor társadalmi megpróbáltatásaival, ha hű akar maradni elveihez.¹⁹ Naumann Jézust a nép emberének (Volksmann) tartotta: „Jézus Krisztus volt, ma is ő, és ő is marad a nép legnagyobb embere [...], aki a népben a népért felejtethetlen harcot vívott. [...] Ha Jézust egyszer újra érteni fogják, ha az üres szavakat és prédikációkat félreteszik, és úgy fognak rá tekinteni, amint volt és amint van, akkor el fog jönni a nép nagy belső megújulása, amely nélkül minden szociális reform csak halott külső munkálkodás.”²⁰

Naumann azonban rájött, hogy a szociális kérdést nem lehet egyesek megsegítésével kezelni, a keresztény szeretetszolgálati tevékenység nem elégséges a tömeges szükségletek kielégítésére. Ezen a területen csak a kormányzat és a néptömegek kapcsolatának reformjával lehet eredményeket elérni: „A kormányzatnak számolnia kell a szocializmussal, a szocializmusnak pedig a kormányzattal.”²¹

1896-ban a *Nationalsozialer Verein* megalapításával Naumann ezért azt remélte, hogy a különféle mozgalmakat és korának áramlatait a pártok között egy egységes gyűjtőmozgalommá tudja formálni.²² A koncepció szerint a nacionalizmus és a szocializmus

¹² Fesser, Gerd: Friedrich Naumann. p. 400. In Bernd Heidenreich (Hrg.): Politische Theorien des 19. Jahrhunderts. Akademie Verlag, Berlin, 2002, pp. 399-411.

¹³ Schoeps: i. m. p. 5.

¹⁴ Ld. Voelter, Hans: Friedrich Naumann und der deutsche Sozialismus. Eugen Salzer Verlag, Heilbronn, 1950, p. 14.

¹⁵ Voelter: i. m. p. 18.

¹⁶ Mayer, Herbert: Im Dinsten des Liberalismus, Der Politiker Friedrich Naumann. <https://berlingeschichte.de/bms/bmstxt99/9908porb.htm#seite73>, p. 74. (2023.04.15.)

¹⁷ Naumann, Friedrich: Arbeiter-Kathechismus oder der wahre Sozialismus. Verlag der Vereinsbuchhandlung, Calm & Stuttgart, 1889, pp. 6-7.

¹⁸ 100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann. <https://www.demokratiegeschichte.de/koepfe/2309> (2024.06.15)

¹⁹ Kedar, Asaf: Max Weber, Friedrich Naumann and the Nationalization of Socialism, p. 133. In History of Political Thought, Vol. 31, No. 1 (Spring 2010), pp. 129-154.

²⁰ Naumann, Friedrich: Jesus als Volksmann., Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1894, p. 1.

²¹ Voelter: i. m. p. 23.

²² 100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann. <https://www.demokratie->

politikai áramlatait az egyesület számára konstitutív mondanivalóvá kívánták tenni. A polgárságot szerették volna a szociálpolitikának megnyerni, a munkásokat pedig a nemzeti eszmére ébreszteni.²³

Az egyesület szocialista vonásai ellenére valójában liberális politikai formáció volt. Dieter Düding ezt a következőképpen összegezte: „Az egyesület végül úgy fogta fel magát, mint egy „összliberális mozgalom”, egy új, felélesztett proletár-polgári összliberalizmus szószólója, amellyel egységes politikává kötik össze a szociáldemokrata munkásság és a liberális polgárság eszméit.”²⁴

A Naumann által képviselt nemzetiszocialista irányzat nem azonos a későbbi, az 1920-as években kibontakozó politikai eszmével, nem lehet elődjének sem tekinteni. Naumann még a keresztényszocialista mozgalmát ért támadásokkor kinyilvánította célját: a 19. század végén a szocializmus az általános teóriák területéről a megvalósítás szakaszába lépett. Ebben a szakaszban viszont el kell hagyni a szocializmusra jellemző internacionális megközelítést, a munkát először nemzeti szinten, abban az országban kell elvégezni, ahol élnek.²⁵ A *Nemzeti és nemzetközi szocializmus* című művében pedig leírja, hogy a Marx és Engels által kitűzött cél a nemzetközi szocializmus megteremtése nemzetközi gazdasági viszonyok között lehetséges. Ez a cél azonban csak későbbi időpontban valósulhat meg, a hozzá vezető úton pedig egy lépésnek minősül a szocializmus nemzeti, az egyes államokban történő létrejötte.²⁶

Naumann úgy gondolta, hogy csak egy erős Németország lehet szociális Németország. Ehhez pedig erős hadsereg, flotta, gyarmatok és élettér kellenek.²⁷ Mindezt a Nationalsozialer Verein programja is tartalmazta: „2. § Szilárd és tartós külpolitikát kívánunk, amely a német gazdaság és a német szellem kiterjesztését szolgálja. Ezért fellépünk az általános hadkötelezettség teljes megvalósításáért, a német hadiflotta jelentős növeléséért, gyarmatok szerzéséért és kiépítéséért.”²⁸

Aly Götz a Naumann által összeállított *Nemzetiszociális katekizmus*²⁹ és a Mitteleuropa-tervek alapján viszont arra jutott, hogy bár a szerzőt „nem lehet úgy tekinteni, mint Hitler antiszemitizmusának előfutárát, azonban szociális, imperialista és nacionalista gondolatokat zárt szellemi áramlattá vegyített, amely végül az NSDAP gondolataival keveredhetett.”³⁰

Ezzel szemben azonban fel lehet vetni, hogy „a náci szerzők írásai alapvetően negatívan ítélték meg s elvetették a korábról ismert Európa-terveket, azok jogi és politikai formáit, mint például az európai államszövetség, európai szövetségi állam, konföderáció, Európai Egyesült Államok és Páneurópa elképzeléseit. Különösen az európai államszövetség eszméjét bírálták, mert annak ’formális egyenlőségi’ elve szemben állt a fajilag jó és rossz népek náci besorolásával. [...] Szövetséges propagandának tekintve hasonlóképpen elvetettek minden nyugati föderációs és konföderációs tervet. Nem volt többé aktuális Friedrich Naumann Mitteleuropa-terve, vagy Franz List elképzelése sem; Hitler tervezése ugyanis messze túlmutatott a közép-európai térségen.”³¹

geschichte.de/koepfe/2309 (2024.06.15)

²³ Düding, Dieter: Der Nationalsoziale Verein 1896–1903. Oldenbourg, München, 1972, p. 9.

²⁴ uo.

²⁵ Ld. Naumann, Friedrich: Einige Gedanken über die Gründung christlich-socialer Vereine: Entgegnung auf Prof. Hilty's gleichnamigen Vortrag. A. Siebert, Bern, 1896, p. 4.

²⁶ Naumann, Friedrich: Nationaler und internationaler Sozialismus. Hilfe, Berlin, 1901, p. 6.

²⁷ Schmid, Thomas: Der illiberale Liberale. In Welt, 24. 08. 2019. <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article199046357/100-Todestag-Friedrich-Naumann-Der-illiberale-Liberale.html> (2024.06.15.)

²⁸ Naumann, Friedrich: National-sozialer Katechismus: Erklärung der Grundlinien des National-Sozialen Vereins. Buchverlag der Zeit, Berlin, 1897. p. 2.

²⁹ Ld. az előző lábjegyzetet.

³⁰ Götz, Aly: i. m. s. p.

³¹ Németh István: Nemzetiszocialista és fasiszta Európa-politikai elképzelések az 1930-as években, p. 83. In

Naumann pedig 1896-ban a *Hilfe* hetilap hasábjain így fogalmazott: „Mit használna a legszebb szociálpolitika, ha a kozákok jönnek. Aki belpolitikát akar folytatni, annak először a népet, a hazát és a határokat kell biztosítani; annak nemzeti politikáról kell gondoskodnia. Itt van a leggyengébb pontja a szociáldemokráciának. Olyan szocializmusra van szükségünk, amely kormányzóképes.”³²

Naumann már a Mitteleuropával kapcsolatos, az 1900-ban megjelenő *Németország és Ausztria* című művében is kritizálta a szocialisták internacionalizmusát: „Minden kultúrállamban abban áll a szocialista mozgalom vitán felül álló politikai jelentősége, hogy a bérmunkásokat szervezi, politikai és népgazdasági gondolatokat fogalmaz meg, a nép szabadságjogait rendíthetetlenül képviseli és a pártélet demokratikus újjászervezésének kiindulópontját képezi. Ha ezeket Németországban teszi, eljut egy ponthoz, ahol arról kell világosan döntenie, hogy a fennálló nemzetállamokat erősíteni vagy romba dönteni akarja. Mi, nemzetiszocialisták szocialista álláspontból képviseljük a nemzetállamok elismerését annak befolyásolása céljából. Németséget, birodalmi alkotmányt, szabadságjogokat, szociális törvényhozást akarunk.”³³

IV. Naumann problémafelvetései a szociáldemokráciával kapcsolatban

Naumann amellett, hogy a szocializmus megvalósítását először nemzeti keretek között képzelte el, számos művében fogalmazott meg kritikát az eszme politikai életben való gyakorlati megvalósításával kapcsolatban. Az 1899-ben megjelent *Mit akar a szociáldemokrácia* című írásában egyik alapproblémának tartotta, hogy a szociáldemokraták világosan meghatározott végcél kitűzése helyett, csak különféle homályos feladatokat határoztak meg. Ebbe a körbe tartozott az uralmi viszonyok felszámolása, hatalmi, az egész földet átfogó, demokratikus alapokon nyugvó társadalomszervezés vagy a proletariátus nemzeti kereteken belül történő diktatúrájának, vagy Európa népek békéjében egyesülő proletárállamának megvalósítása. Az utópisztikus elképzelések helyett a szociáldemokráciának Naumann szerint azt kellett volna célul tűznie, hogy kiindulópontja legyen egy nagy német baloldal felépítésének, amely a konzervatívoktól átvinné az irányítást, és megtenné, amire a német liberalizmus nem volt képes, megszüntetné a feudális konzervatív elnyomást.³⁴

Naumann szerint a legszigorúbb marxistáknak is csak „ködös” elképzelésük volt arról, hogy milyen társadalom váltsa fel a kapitalizmust. Amint azt *A szocializmus pszichológiai természeti feltételei* című tanulmányában kifejti, a marxisták alapelve a magánvállalkozásoktól megszabadított társadalom, de abban már nem voltak biztosak, hogy a termelésirányítás államszocialista vagy szövetkezeti legyen. Az eljövendő társadalom alanya az eddig elnyomottak tömege lenne: „A rabszolgák urak akarnak lenni, legalábbis társuralkodók.” Naumann ebből arra következtet, hogy a szocializmus másik nagy problémája: vajon a szocialista társadalom alanyát képező tömeg (Masse) alkalmas-e a vezető szerepre? Ez a tömeg a felső osztályok alatt helyezkedik el. Ha ebből a tömegből nem lehet vezetésre képes szervezetet létrehozni, a szocializmus csak utópia marad, és az arisztokrácia megtartja vezető szerepét. A szocializmus egyébként is csak a nagyvárosokban életképes. A

Valóság, 2020/5, pp. 77-97.

³² Ld. Schoeps: i. m. pp. 7-8.

³³ Naumann, Friedrich: Deutschland und Österreich, p. 420. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 401-441.

³⁴ Naumann, Friedrich: Was will die Sozialdemokratie? (Die Hilfe 5. Jg. 1899, Nr. 20.) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 321-325.

szocializmus kérdése így a berliniek, hamburgiak, lipcseiek stb. vezetőkészségének kérdése. A nagyvárosi tömeget könnyebb lenne forradalomra rávenni, de ahhoz hiányoznak az előfeltételek, ezért a vezetői képességre való képzés fokozásával lehetne csak eredményeket elérni.³⁵

1902 tavaszán sztrájk tört ki Belgiumban az általános választójog eléréseért. Erre reagálva Naumann *A forradalmi frázis* című cikkében fejtette ki nézeteit a felkelés lehetőségéről. Szerinte ez jó alkalom lett volna arra, hogy a szociáldemokraták kinyilvánítsák a forradalomhoz való hozzáállásukat. Belgiumban ekkor ugyanis bebizonyosodott, hogy a forradalom lehetetlenség. A belgiumi lázongások vezetője szerint a forradalomhoz túl késő vagy túl korán volt. Németországban sem álltak fenn a feltételek egy felkeléshez, azonban a „forradalmi szellemet” nem akarták veszni hagyni. A szociáldemokrácia revíziós-reformációs szárnyához tartozók közül senki sem állt elő azzal, hogy a forradalom már nem politikai eszköz számukra és ezért ki kell venni a szókincsükből is. A radikális szociáldemokrácia képviselői, Clara Zetkin és Rosa Luxemburg pedig továbbra is hangosan hirdették a forradalmat. Naumann szerint azonban ennek semmi alapja sem volt. Hiszen – ahogy azt már Engels is említette – a katonai fegyverkezés ellehetetlenítette a forradalmat, emellett a munkások élete beolvadt a gazdaság általános életvitelébe. A forradalom ellen lehet fordítani az éhséget is. Ha egy nagyvárost az ellenfél izolálni tud, megbukott a forradalom. A forradalom az agrárállamból a liberális ipari államba való átmenetben lehetséges. „A forradalmi lehetőség korszakából kinőttünk, és csak atavizmusból vonszoljuk a régi gondolkodásmódot és szavakat tovább” – állapította meg Naumann. Szerinte a szociáldemokrata vezetők csak azért ápolták továbbra is a beporosodott frázisokat, mert féltek, hogy a munkásmozgalom lankadni fog, ha a régi illúziókról le kell mondani. Naumann azonban arra figyelmeztetett, hogy a forradalmiság hosszas dédelgetése végül általános politikai apátiához fog vezetni. A jól képzett munkások úgy is értik, hogy a forradalom már csak egy üres szó. A munkások osztálytudata sem igényli már a forradalmi frázisokat, hiszen anélkül is nagyobbá és gazdagabbá váltak gazdasági és politikai eszközökben.³⁶

A forradalom kérdése azonban a szociáldemokraták körében továbbra is központi kérdés maradt. Eduard Bernstein megállapította, hogy „átalakító reformokat kell keresztülvinni a folyamatos fejlődésben lépésről lépésre véráldozat nélkül.” Karl Kautsky pedig úgy vélekedett, hogy a „szociáldemokrata egy forradalmi, de nem forradalmat csináló párt.”³⁷ Végül a német Szociáldemokrata Párt a Mannheimer Egyezményben 1906 szeptemberében végképp lemondott a forradalomról, amikor a szakszervezetekkel arról egyezett meg, hogy tömeges sztrájkot is csak a velük való egyeztetés után indít.³⁸

Naumann ezek után *A szociáldemokrácia belső változásai* című művében igen érdekes fejtegetést tett közzé arról, hogyan tudják a szociáldemokraták támogatóik táborát növelni: „Képzeld el, mit jelent 3 millió választót egy pártprogramra összehozni. Még ha a szociáldemokrata választók többségének azonos osztályhelyzete könnyebbé is teszi egyesek megnyerését, mint egyes párttagok megnyerését a liberális pártok területén, mégis csodálni való fáradozás ilyen sok különálló fejet egy egységgé összefogni.” A „különálló fejek” egy egységgé való összefogásában Naumann nagy szerepet tulajdonít a jelszavaknak, melyeket a

³⁵ Naumann, Friederich: Die psychologischen Naturbedingungen des Sozialismus (Politisch-anthropologische Revue, Eisenach 1902) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 326-335.

³⁶ Naumann, Friedrich: Die revolutionäre Phrase (Die Zeit 1. Jg. 1902, Nr. 32). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 336-339.

³⁷ Mannheimer Abkommen, ld. <https://www.spd.de/160-jahre/matrix/1906-mannheimer-abkommen> (2024.06.15.)

³⁸ Protokoll über die Verhandlungen des Parteitagés der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, abgehalten zu Mannheim vom 23. bis 29. September 1906. Berlin, 1906, pp. 305.

pártok szónokai nélkülözhetetlen „kéziszerszámként” használnak. A szociáldemokraták esetében ilyen jelszavak az osztályharc, kapitalista kizsákmányolás, a régi társadalom vége, szociális köztársaság, a forradalom és a szocializmus. Ahogyan azonban a világ változik, úgy változik a jelszavak értelme is. Mivel a „régii társadalom” erősebb, mint azt korábban gondolták, a hatalmi és tulajdonviszonyok megváltoztatásának gondolata elveszítette pszichológiai erejét. Ezáltal megváltozott a forradalom és a szocializmus jelszavak értelme is. Így a forradalmi szociáldemokrácia nem cselekszik forradalmian, ugyanis már túl gyenge a forradalomhoz. Az egyetlen eszköz a munkások kezében a tömeges sztrájk maradt, amelynek vezetése azonban a szakszervezetekhez csúszott át. A szocializmus is megváltozott. A 20. század elejére a szocializmus egy céllá, egy folyamattá vált. Ahogyan Bernstein is megfogalmazta: „A végcél semmi, a mozgalom minden!” A munkások a szakszervezetek útján érdekeiket és akarataikat érvényesíteni tudták. Így a szocializmus fogalma kiszorította a kommunizmusét. Egy szociáldemokrata ebben az időben úgy gondolt vissza mozgalmuk első periódusára, mint egy liberális a régi negyvennyolcas időkre. Mindennek a hátránya Naumann szerint az volt, hogy a munkásosztály energiája hosszú időre elaludt a szakszervezeti mozgalomban, az előnye viszont abban mutatkozott meg, hogy a lehetetlen célokat lehetségesek váltották fel.³⁹

1848. február 26-án jelent meg Londonban a Kommunista Kiáltvány, melyben Marx és Engels a szocializmus alap gondolatait lefektették. Hatvan évvel később, 1908-ban Naumann a *Marxizmus sorsa* című tanulmányában leírja, hogyan avultak el a marxista tézisek ezen idő alatt. Naumann érdemesnek tartja megemlíteni, hogy maga Marx nem a munkások közül származott, és bár a német proletárok prófétájává vált, nem is német földön élt. Ugyan Marx ébresztette fel a munkásmozgalom táalentumait, és a gazdasági viszonyok önmagukban nem lettek volna elegendőek ahhoz, hogy a szociáldemokrata pártnak hárommillió szavazója legyen, a marxizmus hatvan év alatt fokozatosan múlttá vált, ahogy például más területeken Bismarck, Wagner vagy Darwin. Marx mielőtt szocialista lett, liberális volt, és a szocializmust liberális gazdasági alapokra helyezte. Naumann megjegyzi, hogy a liberálisok és a szociáldemokraták több kérdésben is – mint például a kereskedelem minden lehetséges módon való könnyítése vagy a nagyüzemek törvények és adók útján való gátolása – egyetértettek.

Marx abból indult ki, hogy a kapitalista burzsoázia csak rövid ideig fogja vezetni a gazdaságot. A szabadverseny következtében ugyanis a tulajdon egyre kevesebb kézben fog koncentrálni, a burzsoázia mind nagyobb része fog a proletárok soraiba átcsúszni. A többi osztály megszűnik és csak a kapitalista ipar és a proletariátus marad. Az egységessé váló proletariátus pedig meg fogja szerezni a hatalmat. Naumann azonban arra figyelmeztetett, hogy hatvan év elteltével ideje az elgondolásokat a változásokkal összevetni. Hogyan mondaná valaki hatvan év elteltével ugyanolyan magabiztossággal, mint 1848-ban, hogy a kapitalizmus rövid időn belül elhal? Az élet ugyanis matematikailag nem kiszámítható, minden tendencia magával hozza az ellentétét is. Hatvan évvel a Kommunista Kiáltvány után sem az a helyzet, hogy csak nagyüzemek és proletariátus léteznének, még a nagyvárosokban sem.

Marx úgy gondolta, hogy a proletariátus egyesül, a világ többi része azonban individualista lesz. Így a marxizmus utolsó kérdése, vajon az egyéni vállalkozókból álló gazdasági rendszer tartani tudja-e magát a szocialistává váló proletariátussal szemben? Naumann szerint a válasz, hogy valószínűleg nem. Azonban rögtön hozzáteszi, hogy a csupán egyéni vállalkozókból álló gazdasági rendszer már nem is létezik. Ami a helyén keletkezett sokkal erősebb és időtállóbb, ez a szövetségre lépett vállalkozókból álló rendszer. Így a

³⁹ Friedrich, Naumann: Die inneren Wandlungen der Sozialdemokratie (Süddeutsche Monatshefte 3. Jg. 1906, Nr. 10.). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 339-348.

munkásság nem egyedülálló ellenségekkel találja magát szemben, hanem egy egész hadsereggel, amely éppúgy felfegyverzett és szervezett, mint saját maga.

Naumann áttekintést nyújt arról, hogyan alakult ki ez a rendszer. Az első szinten a vállalkozók minden tevékenységet maguk végeznek. A munkamegosztás fokozódásával azonban az egyéni vállalkozások felbomlanak és az egyes tevékenységek elválnak egymástól. Így elválik a vállalkozói tevékenységtől a tulajdon (pl. a részvénytársaságok esetében), szétválik a termelői és a kereskedői tevékenység, a termelői és kereskedői tevékenység elválik a felső irányítástól. A második szinten ezért egy bonyolult tevékenységi rendszer alakul ki, ahol a személyes vállalkozásnak nyoma sem marad. Kialakulnak a vállalkozások szövetségei, melyek materiális és intellektuális erejükben messze felülmúlják a munkások szövetségeit. A harmadik szint vállalkozói már nem az egyes termékek előállítói, hanem a tőkéjüket különféle termékek előállításába fektetik, ezzel átfogóan látják a gazdaság működtetését.

Naumann szerint a szindikátusok majdnem azt teszik, amit a szocialisták korábban jövődő államként írtak le. A szindikátusok azonban ezt arisztokratikusan, a saját hasznukra hozzák létre, míg a szocialisták úgy képzelték, hogy rájuk lesz szükség a termelés szabályozásának megvalósításához. Lényegében igaza lett a szocialistáknak, hogy az egyéni vállalkozások rendszere csak rövid ideig fog tartani. A kialakult gazdasági társaságok azonban nem fognak megszűnni. A gazdasági válságok sem teszik tönkre őket, mert kidolgozták, hogyan védekezzenek ellenük, a sztrájkolókkal szemben pedig a pénzeszközök megvonásával védekeznek. Ezt a helyzetet maguk a szocialisták idézték elő, hiszen támadásaik nélkül a vállalkozások társadalmasítása sokkal lassabban és részlegesebben ment volna végbe.

Naumann ezért arra figyelmeztet, hogy ebben a helyzetben már több ponton fel kell hagyni a reményekkel. Már nem lehet abban hinni, hogy a magánvállalkozásokat az állami tulajdon váltja fel. Néhány iparágat még lehet államszocialista módon irányítani, de a nagyipart már nem. A fogyasztók szövetkezeteit sem lehet a gazdasági élet jövődő rendje hordozóinak tekinteni. Ugyan növekedhetnek, de a termelők hatalmas egyesületeivel szemben csak mellékszereplők lesznek. Abban sem lehet már hinni, hogy a szakszervezeti intézmények majd általános sztrájk útján magukhoz ragadják a gazdasági irányítást. Az ipar vezetése az egymással összedolgozó szindikátusok és bankok kezébe került. A szocialista forradalom már nem lehetséges, a következő periódus az ipari szövetségeké.

A marxista eszmének két alkotóeleme volt, szocialista és demokratikus. A szocialista részt, a gazdasági élet irányítását a vállalkozások vették a kezükbe. A szocializálás pedig nem aluról, hanem fentről indult ki. Naumann szerint a szociáldemokraták nem tudnak ez ellen semmit tenni. Amit tehetnek: munkásvédelmi törvények követelése, a liberális és demokratikus eszmék képviselője, mivel már nem tudnak új társadalmi rendet követelni, az új helyzetben kell erőt mutatniuk és az új társadalom felépítésében részt venniük.

Naumann arra is kitér, hogy a liberalizmus és a szociáldemokrácia egyre inkább közelít egymáshoz, főleg a munkásvédelem és a szakmai szervezetek képviselőjének területén. A marxizmus bár „csodálatos zene” volt a munkásmozgalmak kezdetén, azonban már a századforduló idején fennálló valóságnak sem felelt meg. Minden munkás tudta, hogy társaival nincsenek abban a helyzetben, hogy a termelés szabályozásának feladatát átvegyék. „Tégy egy babérkoszorút Marx felejtetetlen márványfejére, és fizess több szakszervezeti díjat, mint eddig!” A kívülállók pedig – mint Naumann is – addig izgatottan figyelik a munkásság szellemi struktúrájának változásait, mert attól függ, hogy Németországban újra liberalizmus lesz-e. A „politikai nevelő” úgy látta, hogy a parlamentben a konzervatívok és a centrum legyőzése érdekében a liberálisoknak és a szociáldemokratáknak össze kellene fogniuk.⁴⁰ Naumann egyébként már a Nationalsozialer Verien megalapításánál azt gondolta,

⁴⁰ Naumann, Friedrich: Das Schicksal des Marxismus (Die neue Rundschau 19. Jg. 1908. Nr. 10. Gleichzeitig. In: Die Hilfe 14. Jg. 1908. Nr. 41). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann,

hogy a szociális liberalizmus ötletével a polgári szociáldemokraták köréből is tud választókat nyerni.⁴¹ Az egyesület feloszlásakor pedig a tagok a liberális Freisinniger Vereinhez csatlakoztak.

V. Összegzés

Naumannak a szocializmus problémáival foglalkozó műveiben is megfigyelhető életútjának első állomásain, a Rauhe Hausban, majd a belmisszióban szerzett tapasztalatainak hatása. A fiatalok és a munkások ínséges sorsával való szembesülése politikai pályafutása során is a szocialista eszméket valló pártok tanítására ösztönözte, hogy azok a valóságtól elszakadva ne az idejétmúlt tanokat kövessék, hanem a korabeli helyzetnek megfelelően próbáljanak valamit a munkásosztály felemelése érdekében tenni.

Naumann művei megfelelően tükrözik, hogy fiatal éveinek vallásos lendülete később sem múlt el. Hans Voelter szerint a szociális, liberális és nacionalista érzület a legmélyebb etikai értelemében sajátos egységet alkotott nála. „Az a szocializmus, amely a közösségi érzést szolgálva az egyének szabadságát elnyomva életellenes kommunizmussá vagy bolsevizmussá vált, éppúgy idegen volt tőle, mint az a liberalizmus és kapitalizmus, amely az egyének túlhangsúlyozásával önzéssé korcsosul, és széttöri a közösségi érzést.”⁴²

Irodalomjegyzék

Aly, Götz: Warum die Deutsche? Warum die Juden? Gleichheit, Neid und Rassenhass – 1800 bis 1933. S. Fischer Verlag, Berlin, 2011.

Düding, Dieter: Der Nationalsoziale Verein 1896-1903. Oldenbourg, München, 1972.
<https://doi.org/10.1515/9783112415948>

Fesser, Gerd: Friedrich Naumann. In Bernd Heidenreich (Hrg.): Politische Theorien des 19. Jahrhunderts. Akademie Verlag, Berlin, 2002, pp. 399-411.
<https://doi.org/10.1524/9783050080277.399>

Heuss, Theodor: Friedrich Naumann: der Mann, das Werk, die Zeit. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1937.

Heuss, Theodor: Naumann, Friedrich. In Neue Deutsche Biographie 18, 1997, pp. 767-769.
<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118738178.html#ndbcontent> (2023.04.15.)

100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann.
<https://www.demokratie-geschichte.de/koepfe/2309> (2024.06.15.)

Kautsky, Karl: Die vereinigten Staaten Mitteleuropas. Verlag von J. H. W. Dietz Nachf. G. m. b. H, Stuttgart, 1916.

Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 348-373.

⁴¹ 100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann. <https://www.demokratie-geschichte.de/koepfe/2309> (2024.06.15.)

⁴² Voelter: i. m. p. 47.

Kedar, Asaf: Max Weber, Friedrich Naumann and the Nationalization of Socialism. In *History of Political Thought*, Vol. 31, No. 1 (Spring 2010), pp. 129-154.

Kellmann, Katharina: Sozialliberalismus in Kaiserreich. 2021. <https://katharinakellmann-historikerin.de/sozialliberalismus-im-kaiserreich/> (2023.04.15.)

Kosiarski, Jacek: Deutschland, Mitteleuropa und die Revolutionierung Russlands. In *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*, 2015/2, pp. 305-352. DOI: 10.7366/020909612201514

Mannheimer Abkommen. <https://www.spd.de/160-jahre/matrix/1906-mannheimer-abkommen> (2024.06.15.)

Mayer, Herbert: Im Dienste des Liberalismus, Der Politiker Friedrich Naumann. <https://berlingeschichte.de/bms/bmstxt99/9908porb.htm#seite73>, p. 74. (2023.04.15.)

Meyer-Benfey, Heinrich: Friedrich Naumann. Seine Entwicklung und seine Bedeutung für die deutsche Bildung der Gegenwart. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1904.

Naumann, Friedrich: Arbeiter-Kathechismus oder der wahre Sozialismus. Verlag der Vereinsbuchhandlung, Calm & Stuttgart, 1889.

Naumann, Friedrich: Jesus als Volksmann. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1894.

Naumann, Friedrich: Einige Gedanken über die Gründung christlich-socialer Vereine: Entgegnung auf Prof. Hilty's gleichnamigen Vortrag. A. Siebert, Bern, 1896.

Naumann, Friedrich: National-sozialer Katechismus: Erklärung der Grundlinien des National-Sozialen Vereins. Buchverlag der Zeit, Berlin, 1897.

Naumann, Friedrich: Was will die Sozialdemokratie? (Die Hilfe 5. Jg. 1899, Nr. 20.) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 321-325.

Naumann, Friedrich: Deutschland und Österreich, p. 420. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 401-441.

Naumann, Friedrich: Nationaler und internationaler Sozialismus. Berlin, Hilfe, 1901.

Naumann, Friedrich: Die psychologischen Naturbedingungen des Sozialismus (Politisch-anthropologische Revue, Eisenach 1902) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 326-335.

Naumann, Friedrich: Die revolutionäre Phrase (Die Zeit 1. Jg. 1902, Nr. 32). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 336-339.

Naumann, Friedrich: Die inneren Wandlungen der Sozialdemokratie (Süddeutsche Monatshefte 3. Jg. 1906, Nr. 10.). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 339-348.

Naumann, Friedrich: Das Schicksal des Marxizmus (Die neue Rundschau 19. Jg. 1908. Nr. 10. Gleichzeitig in: Die Hilfe 14. Jg. 1908. Nr. 41). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 348-373.

Naumann, Friedrich: Mitteleuropa. Georg Reimer, Berlin, 1915.
<https://doi.org/10.1515/9783112385241>

Németh István: Nemzetiszocialista és fasiszta Európa-politikai elképzelések az 1930-as években. In Valóság, 2020/5, pp. 77-97.
https://epa.oszk.hu/02900/02924/00088/pdf/EPA02924_valosag_2020_05_077-097.pdf
(2024. 06. 15.)

Németh István: Német feladat? A Közép-Európa gondolat funkciói 1814-1945 között. In Korunk, 2020/8, pp. 15-25.
https://epa.oszk.hu/00400/00458/00669/pdf/EPA00458_korunk_2020-08_015-026.pdf (2024. 06. 15.)

Peschel, Andreas: Naumann, Josef Friedrich. In Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e.V. (Hrg.): Sächsische Biografie, 2014. [http:// www.isgv.de/saebi/](http://www.isgv.de/saebi/) (2023.04.15.)

Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, abgehalten zu Mannheim vom 23. bis 29. September 1906. Berlin, 1906.

Schoeps, Hans-Joachim: Friedrich Naumann als politischer Erzieher. In Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 1968, Vol. 20, No. 1, pp. 3-13.
<https://doi.org/10.1163/157007368X00021>

Schieder, Wolfgang: Das Mitteleuropabuch. In Thomas Nipperdey, Wolfgang Schieder (bearb.): Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, pp. 485–ü-486.

Schieder, Wolfgang: Schriften zum Mitteleuropaproblem, Einleitung. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.) Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 374-399.

Schmid, Thomas: Der illiberale Liberale. In Welt, 24. 08. 2019.
<https://www.welt.de/debatte/kommentare/article199046357/100-Todestag-Friedrich-Naumann-Der-illiberale-Liberale.html> (2024.06.15.)

Voelter, Hans: Friedrich Naumann und der deutsche Sozialismus. Eugen Salzer Verlag, Heilbronn, 1950.

Seres Dániel¹

Az athéni törvényhozás – *nomothesia* – menete a Kr. e. IV. században²

Absztrakt

Jelen tanulmány célkitűzése kettős: egyrészt összegzését nyújtja az athéni törvényhozás – *nomothesia* – rekonstrukciója körül kialakult vitának, másrészt rögzíti az ókortudomány jelenleg elfogadott álláspontját, és így remélhetőleg új területeket nyit meg az összehasonlító jogtörténet magyar kutatói előtt.

Kulcsszavak: Athéni törvényhozás, *nomothesia*, Démosthenés, Timokratés ellen, Leptinés ellen

Abstract

The aim of the present study is twofold: on the one hand, it provides a summary of the debate surrounding the reconstruction of the Athenian legislation - *nomothesia* -; on the other hand, it presents the accepted opinion of classical scholarship, thus hopefully opening up new fields for Hungarian researchers of comparative legal history.

Keywords: Athenian legislation, *nomothesia*, Demosthenes, Against Timocrates, Against Leptines

Jelen tanulmány alapötletét – és egyben szükségességét – az a felismerés adta, hogy az utóbbi magyar összehasonlító jogtörténeti irodalom igen szűkszavúan értekezik az athéni – avagy kissé pontatlanul az ógörög³ – jogrendről. Noha mindkét utóbbi mérvadó jogtörténeti tankönyv külön fejezetben tárgyalja az athéni törvényhozás és jogrend sajátosságait – elsősorban a büntetőjogot –, mégsem, vagy csak hiányosan esik szó a törvényhozás pontos menetéről.⁴ A következőkben összegzem az athéni törvényhozás menete körül kibontakozott filológia vitát, valamint a jelenleg elfogadott rekonstrukciót.

A Kr. e. V. században még nem létezett a jelen tanulmányban tárgyalt gyakorlat, mivel ebben az időben az athéniak még nem tettek érdemi különbséget a törvények – *nomoi* – és

¹ Kutató, Mathias Corvinus Collegium, Politikai Filozófia Európai Központja.

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.103 Az antik szöveghelyekre a Liddell – Scott – Jones-féle görög szótár, az idézett folyóiratokra pedig a *L'Année Philologique* rövidítései szerint hivatkozom. Jelen tanulmány az ELTE BTK-án 2022-ben megvédett doktori disszertációm *Nomothesia a Kr. e. IV. században* című fejezetének átdolgozott változata.

³ Mivel minden egyes *polis*nak megvolt a saját jogrendszere, amelyekről – sajnos – csak rendkívül töredékes ismereteink vannak, félrevezető lehet az összefogóan csengő „ógörög jog” kifejezés.

⁴ Rigó Balázs: A büntetőjog történetéből. I. Ókor – középkor. In Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2022, 297-302; Stipta István: Az ókori görög állam- és jogfejlődés. In Bónis Péter – Gönczi Katalin – Koncz Ibolya Katalin – Stipta István: Egyetemes állam- és jogtörténet. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2019², 17-25; Jakab Éva: Állam és demokrácia. Törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.

határozatok – *pséphismata* – között.⁵ A váltás a demokrácia visszaállításához – Kr. e. 403/402 – köthető. Innentől törvények – *nomoi* – formájában rögzítették az általános, mindenkire időbeli hatály nélkül vonatkozó szabályokat, melyek egyértelműen nagyobb tekintéllyel bírtak, mint az egyedi, konkrét eseteket szabályozó határozatok – *pséphismata*.⁶

Az elmúlt szűk ötven évben a törvényhozás menetére a kutatás egymásnak ellentmondó rekonstrukciókat nyújtott. Az ellentét fő forrását a szónoklatokban idézett törvények jelentették. Hiába vetették össze kiváló filológusok az idézett törvényszövegeket az egyes szónokok összefoglalóival, frázisaival, valamint a kapcsolódó külső forrásokkal, további beszédekkel, más jogi és irodalmi szövegekkel, illetve a feliratos anyaggal, ahol külön kitértek a nyelvi és szerkesztésbeli sajátosságokra, mégis maradtak ellentmondások az idézett törvények között, amelyeket csak bonyolult struktúrákkal lehetett feloldani.

A kibontakozó szakmai vita alapkövének MacDowell rekonstrukcióját tekinthetjük, aki szerint az athéni törvényhozás menetét a Kr. e. IV. század első felében öt különböző törvény szabályozta.⁷ Igaz, mind az öt egyszerre nem volt hatályban.

(1.) *A régi jogalkotási törvény (Old legislation law)*: törvényjavaslat beterjesztése esetén a tervezetet ki kellett függeszteni az *epónymos hérósok* szobrai előtt, majd fel is kellett olvasatni a népgyűlés ülésein, hogy mindenki megismerhesse a javaslatot. Minden korábbi törvényt hatályon kívül kellett helyezni, amely ellentmondott a beterjeszteni kívánt törvénynek. A törvényeket felülvizsgáló bizottság tagjai – *nomothetai* – mindannyian letették a bírák esküjét. Ugyanazon szavazás döntött a korábbi, ellentmondó törvény hatályon kívül helyezéséről valamint a régi felváltani hivatott új elfogadásáról is. Továbbá MacDowell valamilyen időbeli megkötést is feltételez az új törvények beterjesztésének lehetőségére. Ezt a törvényt vélhetően Kr. e. 370 előtt helyezték hatályon kívül.

(2.) *Az új jogalkotási törvény törvény (New legislation law)*: ez lépett a „régii jogalkotási törvény” helyébe – feltételezhetően – egyszerűsítési céllal, azaz korlátozták vagy elhagyták a „régii jogalkotási törvény törvény” nyilvánosságra és a korábbi törvények visszavonására vonatkozó kitételeit. A döntéshozó testület tagjainak már nem kellett letenniük a bírák esküjét. Immár egész évben benyújthattak törvényjavaslatokat. Ez a gyakorlat azonban több ellentmondást szült az egyes törvények között, ezért Kr. e. 355/354 előtt vizsgálóbiztosokat jelöltek ki az ellentmondások feloldására.

(3.) *A törvények éves ellenőrzése (Review law)*: MacDowell feltételezi, hogy az év első népgyűlési ülésén szavazással megerősítették az összes hatályban lévő törvényt, majd az ezt követő harmadik népgyűlési ülésen jelölték ki a törvényeket felülvizsgáló bizottság tagjait, akik döntöttek a törvényjavaslatokról és a hozzájuk kapcsolódó hatályos törvényekről.⁸

⁵ Az athéni jogrend történeti korszakaihoz és változásaihoz összegzően lásd Canevaro, Mirko: Making and changing laws in ancient Athens. In Harris, Edward M. – Canevaro, Mirko (szerk.): The Oxford Handbook of Ancient Greek Law. Online Edition, Oxford Academic, 2015.

⁶ Az első említést lásd And. 1.87; Dem. 23.86., 218; 24.30. Noha az Andokidés beszédben idézett dokumentum biztosan későbbi interpoláció, ehhez lásd Canevaro, Mirko – Harris, Edward M.: The documents in Andocides On the Mysteries, pp. 116-119. In CQ, Vol. 62, No. 1, 2012, pp. 98-129., vö. Dem. 24.30. A törvények és határozatok közötti különbséghez lásd Hansen, Mogens Herman: Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens. In GRBS, Vol. 19, No. 4, 1978, pp. 315-330; Hansen, Mogens Herman: The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology. University of Oklahoma Press, Norman, 1999, 170-174.

⁷ MacDowell, Douglas M.: Law-Making at Athens in the Fourth Century B.C. In JHS, Vol. 95, 1975, pp. 62-74.

⁸ Az új törvényhozási törvény valamint a törvények éves ellenőrzése pontok túlon túl bonyolult rendszert feltételeznek, mivel így párhuzamosan két törvényeket felülvizsgáló bizottság működne: az egyiknek a tagjai letették a bírák esküjét, a másiknak pedig nem. Ezt rekonstrukciót a későbbi vitában erős kritikával illették, vö. Rhodes, Peter John: Athenian Democracy after 403 B.C., pp. 306. In CJ, Vol. 75, No. 4, 1980, pp. 305-323; Canevaro, Mirko: The Documents in the Attic Orators. Laws&Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus. OUP, Oxford, 2013b, 81.

(4.) *A hatályon kívül helyezés törvénye (Repeal law)*: egy hatályos törvény visszavonására csak a törvényeket felülvizsgáló testület tagjai előtt, törvényjavaslat betérjesztésével volt lehetőség, amely nem mondhatott ellent egyetlen korábbi törvénynek sem. Ha valaki ezzel ellentétesen járt volna el, *graphé nomon mé epitédeion theinai* pert⁹ indíthattak ellene.

(5.) *Felülvizsgálati törvény (Inspection law)*: a már hatályos törvények közötti ellentmondások feloldása miatt minden évben felülvizsgálatot kellett tartani a népgyűlésnek.

Hansen egyfelől egyszerűsítette MacDowell struktúráját, mivel csak három különböző törvényt különített el, azonban annyiban mégis bonyolította a törvényi kategóriákat, hogy két szinte pontosan azonos jogkörrel bíró törvényalkotó testületet különböztetett meg:¹⁰

(1.) *A törvények éves ellenőrzése (Review law)*: az év első népgyűlési ülésén – Hekatombaión 11-én – a törvényeket felülvizsgáló testület tagjai módosíthatták, illetve hatályon kívül helyezhették a törvényeket, valamint újakat is beiktathattak a kötelező éves ellenőrzés mellett.

(2.) *Felülvizsgálati törvény (Inspection law)*: pontosan ugyanezekkel a jogokkal bírtak a törvényeket felülvizsgáló testület tagjai a második törvény szerint is, azonban az év bármely szakában megtehették ezt.

(3.) *A hatályon kívül helyező törvény (Repeal law)*: egymásnak ellentmondó törvények hatályon kívül helyezését szabályozta.

Rhodes MacDowell és Hansen vitájában inkább MacDowell mellett foglalt állást.¹¹ MacDowellhez hasonlóan ő maga is egy, a Kr. e. IV. század első felében változó törvényi háttérre rekonstruált, de – ugyan kisebb módosításokkal – ugyanúgy öt törvényt különített el. A legfontosabb különbség, hogy a régi törvényhozási törvény szerinte a lehető legnagyobb szigorra törekedett, és csak az év első ülésén, Hekatombaión 11-én lehetett törvényeket beiktatni. Majd ezt váltotta fel – az egyszerűsítés miatt – a jóval gyakrabban használt, új törvényhozási törvény.

A törvényhozás menetének e két rekonstrukciója – Ockham borotváját megidézve – zavarba ejtően összetett, bonyolult, ami nem tűnik életszerűnek, ha a szürke athéni hétköznapok bürokráciája felől közelítjük meg a kérdést. A vitában Canevaro új filológiai érvei hoztak előrelépést, és viszonylagos konszenzust.¹² Kutatásainak újszerűségét

⁹ Mai fogalmaink közül leginkább utólagos normakontrollként definiálható ez az eljárás. Kifejtést lásd alább.

¹⁰ Hansen, Mogens Herman: Athenian *Nomothesia* in the Fourth Century B.C. and Demosthenes' Speech against Leptines. In C&M, Vol. 32, 1979-1980, pp. 87-104; Hansen, Mogens Herman: Athenian *Nomothesia*. In GRBS, Vol. 26, No. 4, 1985, pp. 345-371.

¹¹ MacDowell rekonstrukciójának szűkszavú kritikáját és a törvényhozás kereteinek rövid történeti bevezetőjét lásd Rhodes 1980: 305-306; A kibontakozó vitához pedig Rhodes, Peter John: *Nomothesia* in Fourth-Century Athens. In CQ, Vol. 35, No. 1, 1985, pp. 55-60; majd pedig Rhodes, Peter John: Sessions of *Nomothetai* in Fourth-Century Athens. In CQ, Vol. 53, No. 1, pp. 124-129.

¹² A korábbi szakirodalom részletes kritikáját lásd Canevaro 2013b: 80-94 (az állítások azonosak Canevaro, Mirko: *Nomothesia* in Classical Athens: What sources should we believe? In CQ, Vol. 63, No. 1, 2013a, pp. 139-160. megállapításaival). Az elmúlt néhány évben komoly vita bontakozott ki Canevaro és Hansen között, lásd Canevaro 2013b; Canevaro, Mirko: The Authenticity of the Document at Demosth. or. 24.20-3, the Procedures of *nomothesia* and the so-called *ἐπιχειροτομία τῶν νόμων*. In *Klio*, Vol. 100, No. 1, 2018b, pp. 70-124; Canevaro, Mirko: On Dem. 24.20-23 and the So-Called *ἐπιχειροτομία τῶν νόμων*: Some Final Clarifications in Response to M. H. Hansen. In *Klio*, Vol. 102, No. 1, 2020, pp. 26-35; vö. Hansen, Mogens Herman: The Authenticity of the Law about *Nomothesia* inserted in Demosthenes Against Timokrates 20-23. In GRBS, Vol. 56, No. 3, 2016, pp. 438-474; Hansen, Mogens Herman: The Inserted Document at Dem. 24.20-23. Response to Mirko Canevaro. In *Klio*, Vol. 101, No. 2, 2019, pp. 452-472. Hansen (2019: p. 454.) lényegében elfogadja Canevaro (2013b: p. 94.) itt közölt eljárásrendjét. A vita valójában az év első népgyűlési ülésén – Hekatombaión 11-én – esetlegesen lefolytatott kötelező törvényi felülvizsgálat körül folyik, amelynek alapja viszont a Dem. 24.20-23. caputokban közölt dokumentum hitelessége, amit Canevaro (2013b: pp. 94-102., 2018b., 2020) konzekvensen kései interpolációnak tart – még ha a szöveg szerzője igen magasan képzett is volt, vö. Canevaro 2013b: p. 102 –, míg vele szemben Hansen (2016., 2019.) hitelesnek ismeri el, támadva Canevaro módszertanát

metodológiája adja. Az egymásnak ellentmondó értelmezések fő oka a beszédek szövegében hagyományozódott törvények hitelessége, ezért Canevaro ezek eredetiségét helyezte kutatásai középpontjába. A szövegek hitelességének vizsgálata során a fentebb összegzett, eddigi filológiai módszereket pedig egy új, nulladik lépés előzi meg: a *stichometria*.¹³ Középkori kódexeink száz soronkénti egységekre bomlanak, amelyeket a görög ábécé betűivel jelölnek a lapszéleken. Egy-egy ilyen sor megközelítőleg azonos számú – 34-38 – betűből áll. Ezek a jelölések kódexcsaládtól függetlenül azonosak az egyes kódexekben, azaz minden ilyen jelölés a beszédek azonos pontján olvasható. Mivel a középkori kódexeknek biztosan nincs egyetlen középkori archetípusa, amelyre az összes kódexcsalád visszavezethető lenne, ezért Canevaro logikusan feltételezi, hogy ezek a jelölések egy nagyon korai Démosthenés kiadásra nyúlnak vissza, amit *Urexemplarnak* nevez, valamint álláspontja szerint ez a démosthenési művek első kiadása, amit Démosthenés Kr. e. 322-ben bekövetkezett halála után – talán – unokaöccse, Démocharés állított össze. Ez a számítási mód pedig oly módon segíthet egy-egy dokumentum eredetiségének tisztázásában, hogy amennyiben két jelölés közötti távolság nagyobb, mint száz sor, akkor későbbi interpoláció, és a betoldott dokumentum sorainak száma okozza az eltérést a szabályos számozástól. Ha azonban nincs semmilyen törés a számozásban, akkor az adott dokumentum része volt az *Urexemplarnak*. Ezek után következik a dokumentumok hitelességének ellenőrzése, a fentebb összegzett filológiai módszerekkel a következő három alapelvet követve:¹⁴

(1.) A dokumentumban közölt információk összevetése összefoglalókkal, parafrázisokkal etc.

(2.) A dokumentumokat nem szabad javítani, ezek a hibák ugyanis – vélhetően – a későbbi szövegalkotó ismereteinek hiányosságából fakadnak.

(3.) A dokumentumok nyelvezetének, nyelvhasználatának egyeznie kell a klasszikus kori feliratok szerkesztésmódjával, stílusával, nyelvhasználatával.

Canevaro elemzésének újszerűségét és előremutató voltát az adja, hogy módszertanával nem arra törekedett, hogy mindenképpen összhangot teremtsen a szövegkritikai szempontból megkérdőjelezhető hitelességű törvényszövegek vagy az egyértelműen későbbi interpolációk között, hanem az eljárás azon elemeire kívánt rámutatni, amelyek a rendelkezésre álló forrásokban egyezést mutatnak.

Az athéni törvényhozás rekonstrukciójának kulcsszövege Démosthenés *Timokratés elleni* beszédében – a 20-23. valamint 33. caputokban – hagyományozódott az utókorra.¹⁵ A 20-23. caputokban közölt dokumentumok hitelességéről már a XIX. századtól élénk vita folyt, és az esetek többségében a hitelességüket nem sikerült meggyőzően bizonyítani.¹⁶ Az itt közölt dokumentumot Canevaro nem tekinti hiteles forrásnak.¹⁷ Noha a *scholiastések*¹⁸ több megjegyzést is fűztek a szöveghez, a *stichometriai* vizsgálatok alapján biztosan nem képezhette részét az *Urexemplarnak*, ugyanis több ellentmondást mutat az athéni törvényhozás másik kulcsszövegével, a *Leptinés elleni* beszéd¹⁹ vonatkozó részeivel, továbbá

és következtetéseit is. Hansen (2019: p. 455.) Canevaro harmadik metodológiai alapelvét kritizálja. Canevaro felírtos párhuzamokra vonatkozó alapelvét nem tartja teljesíthetőnek, sem követendőnek. Canevaro (2020) meggyőzően cáfolja Hansen minden korábbi ellenérvét. A szöveg utolsó fordítója, Harris (Harris, Edward M.: Demosthenes Speeches 23-26. Texas University Press, Austin, 2018, pp. 110-111. 13. l.) teljes mértékben elfogadja Canevaro érveit Hansennel szemben. Canevaro (2018b: pp. 121-122.) köszönetnyilvánításából is implicit módon következik a szélesebb körű szakmai közeg támogatása.

¹³ Canevaro 2013b: 10-27., 319-329.

¹⁴ Canevaro 2013b: 27-36.

¹⁵ A beszéd kommentált magyar kiadását lásd: Seres Dániel: Démosthenés vádbeszéde Timokratés ellen. Doktori Disszertáció, Kézirat, ELTE BTK, 2021b.

¹⁶ Részletes historiográfiai összefoglalót nyújt Canevaro 2013b: 77-79.

¹⁷ Canevaro 2013b: 80-104.

¹⁸ Az antik szerzők műveikhez kommentárokat író – számos esetben ismeretlen – tudós.

¹⁹ A beszéd kissé veretes, rövid bevezetővel és a legszükségesebb háttérinformációkat közlő jegyzettel ellátott

több párhuzam nélküli kifejezést tartalmaz. Ugyanígy a 33. caputban megőrzött dokumentumot sem tekinti Canevaro hiteles forrásnak. A a *stichometriai* vizsgálatokon felül megállapítását két komoly hibára alapozza: (1.) A dokumentum szerzője felcseréli az eljárás menetének sorrendjét: aki új törvényt kíván beterjeszteni, annak kell hatályon kívül helyeztetnie a törvénytervezetének ellentmondó korábbi törvényeket, és nem egy régi törvény hatályon kívül helyezése után lehet új beterjesztéssel élni. (2.) Önellentmondást, illetve tárgyi tévedést tartalmaz, ugyanis a törvény első mondata szerint: „A hatályos törvények közül egyet sem szabad hatályon kívül helyezni, hacsak nem a törvényeket felülvizsgáló bizottság ülésén.”²⁰ Az utolsó mondatban ellenben egy másik eljárás lehetősége hangzik el: „Ha valaki a hatályos törvények közül hatályon kívül helyez egyet, és helyette másikat iktat be, ami nem előnyös az athéni népnek vagy ellentétes valamelyik hatályos törvénnyel, akkor induljon per ellene a törvény alapján, amely arról az esetről rendelkezik, ha valaki nem előnyös törvényt terjeszt be.” Így az első mondat alapján a törvényeket felülvizsgáló bizottság, az utolsó szerint a bírák feladata a törvények hatályon kívül helyezése. Az utolsó mondatban említett eljárásra – *graphé nomon mé epitédeion theinai* – példa a *Timokratés elleni* valamint a *Leptinés elleni* beszédek.

Ezek alapján összesen hét biztos pontot különített el az eljárásban:²¹

(1.) Új törvénytervezeteket a népgyűlés ülésén, az év bármely szakában előzetes szavazással – *procheirotomia* – el lehetett fogadni.

(2.) A törvénytervezeteket ki kellett függeszteni az athéni közélet egyik kiemelt helyszínén, az alapító *hérósok* szobrai előtt annak érdekében, hogy minden polgár, akit csak érdekel, a népgyűlés előtt megfelelő tájékoztatást kapjon.²²

(3.) A kifüggesztett törvénytervezeteket a bírósági jegyzőnek – *grammateusnak* – a következő három népgyűlésen fel kellett olvasnia annak érdekében, hogy minden polgár megfelelő tájékoztatást kapjon.²³

(4.) Az eljárás megindítását követő harmadik ülésen szavazni kellett a törvényeket felülvizsgáló bizottság – *nomothetai*²⁴ – összehívásáról a beterjesztések számának függvényében.

(5.) Megválasztották a visszavonni kívánt törvények védnökeit – *synégoroi*.²⁵

fordítását lásd Incze József: Demosthenes válogatott beszédei. Kóka Lajos Bizománya, Budapest, 1903. A szakirodalomban ismert még a beszéd egy másik kéziratos fordítása is: Gyomlay Gyula: Démosthenés Leptinéssel szemben a mentesség tárgyában. Kézirat, Magyar Tudományos Akadémia, é.n, Ms 5064/26.

²⁰ Dem. 24.33.

²¹ Canevaro 2013b: 94.

²² Az alapítók a Kleisthenés által Kr. e. 508/507-ben alapított tíz *phylé* névadó *hérósai*, akiknek szobrai az agorán álltak. A hagyomány szerint a delphoi-i Pythia választotta ki a tíz névadót az előre megadott száz *hérós* közül (Arist. *Ath. Pol.* 21; Hdt. 5.66; Paus 1.5.1-5. A tíz névadó: Erechtheus, Aigeus, Pandión, Leós, Akamas, Oineus, Kekrops, Hippothoón, Aias – ő az egyetlen nem athéni hérós, vö. Hom. *Il.* 2.557-558 – és Antiochos.). Az alapító *hérósokhoz* valamint szobraik történetéhez és jelentőségéhez lásd Shear, Leslie T. Jr.: The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora. In *Hesperia*, Vol. 39, No. 3, 1970, pp. 145-222.

²³ A *grammateus* feladata volt, hogy a beszédek előtt ismertesse a vádiratot, valamint a perbeszéd alatt ő olvasta fel a hivatkozott dokumentumokat (törvényeket, határozatokat, tanúvallomásokat, etc.). A különböző jegyzői tisztségekről átfogóan lásd Rhodes, Peter John: The Athenian Boule. Clarendon Press. Oxford, 1972, 134-141.

²⁴ A *nomothetai* testülete határozott az új törvények bevezetéséről, amit a feliratos anyagban jól szemléltet az „így határoztak a *nomothetai*” formula, szemben a határozatok esetében használt „így határozott a nép” formulával, vö. Pl. IG II³ 320, 6-7. „δεδοχθαι τοι νομοθέται” A szöveghez lásd Rhodes, Peter John – Osborne, Robin: Greek Historical Inscriptions 404-323 BC. OUP, Oxford-New York, 2007, 79. Számuk – vélhetően – legalább 500 fő, vö. And. 1.84. A számadatokat azonban csak a beszédek szövegében hagyományozott törvényszövegekből ismerjük (lásd még 1001 fő Dem, 24.27.), amelyek biztosan későbbi szerkesztésű interpolációk, így biztos ismeretekkel nem rendelkezünk. Feltételezhetjük, hogy a bírói testületekhez hasonlóan 501, 1001 vagy 1501 fővel működtek, vö. Hansen 1999: 168; Rhodes 2003: 125; Canevaro 2013b, 110.

²⁵ Őt védnöknek kellett kiállnia a törölni kívánt törvény mellett, szemben az új, beterjesztendő törvénnyel, vö.

(6.) Azokat a törvényeket, amelyek ellentétesek az új, beiktatni kívánt törvénnyel, hatályon kívül kellett helyezni.

(7.) Ha a beterjesztés nem felelt meg a fentebbi elveknek, bárki *graphé nomon mé epitédeion theinai* típusú perbe foghatta a beterjesztőt.

Ezen a ponton érdemes tisztázni a *graphé nomon mé epitédeion theinai* pertípus alkalmazásának lehetőségét. A *graphé*-típusú pereket a mai terminológia szerint a közbíró eljárások közé soroljuk azon logika alapján, hogy a keresetet bárki, aki csak akarta – *ho bulomenos* – kezdeményezhette, míg a magánvádas – *diké* – eljárások esetében, csak a sértett fél vagy közeli rokona tehetette meg ezt.²⁶ Nem összetévesztendő ez a pertípus a jogtörténeti szakirodalomban gyakrabban idézett *graphé paranomón* típusú perekkel.²⁷ Utóbbi ugyanis csak határozatok – *pséphismata* – esetében volt használatos. Vegyük észre, milyen kifejező a pertípusok elnevezése. Ezekből is egyértelműen következik a törvények és a határozatok hierarchikus rendszere. A törvények esetében az ógörög a tárgyalt törvény vagy törvénytervezet haszontalanságát, nem előnyös voltát emeli ki a *mé epitédeion* kifejezéssel, azaz egy absztrakt, elvont szinten, a város érdekei felől vizsgálja a kérdést, míg a határozatok vagy tervezetek esetében a hatályos törvényekkel ellentétes voltát emeli ki a *paranomón* jelzővel, azaz ekkor már pragmatikus szinten vizsgálja az ellentétet. Canevaro a ma alkotmányosságként konceptualizált elvrendszer athéni kontextusáról írott kiváló tanulmányában érzékenyen vizsgálja ezt a kérdést.²⁸ Noha Athén nem rendelkezett írott alkotmánnyal, a fennmaradt szónoki beszédekből mégis arra következtethetünk, hogy a város törvényei egyfajta alkotmányos keretrendszert alkottak, amit a szónokok számos alkalommal hangsúlyoztak beszédeikben.²⁹

Canevaro egy másik tanulmányában meggyőzően érvel amellett, hogy két esetben alkalmazhatták az athéniak *graphé nomon mé epitédeion theinai* pertípust:³⁰

(1.) Az új törvények beiktatása – *nomothesia* – során, a szabályos eljárás részeként. Mielőtt valaki egy új törvényt terjesztett volna a törvényeket felülvizsgáló bizottság elé – *nomothetai* –, minden korábbi, ezzel ellentétes törvényt hatályon kívül kellett helyeztetnie, tehát a fentebb közölt eljárásrend 5. és 6. pontjához kapcsolódik ez az eljárás mód. Erre példa a Leptinés elleni per.

(2.) Amikor új törvény beterjesztése nélkül kívántak hatályon kívül helyezni egy korábbi törvényt, amiért a korábbi törvényhozási folyamat során eljárási hiba történt és/vagy ellentétben állt a hatályos törvények tartalmával, azaz a korábbi eljárás során nem helyezték hatályon kívül az ellentmondó, korábbi törvény(ek)t. Tehát ez az eljárás a fentebbi

Hansen 1985: 355., továbbá Hansen 1991: 194., 222. A terminológia kissé ingatag, Demosthenés ugyanis a *Leptinés elleni* beszédben pedig „συνδικτοι” néven említi ezeket a személyeket, vö. Dem. 20.146.

²⁶ A terminológiában Horváth László és Bajnok Dániel munkáit követem. Horváth László: Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése. Pallas, Budapest, 2001, 25-26; Bajnok Dániel: Magánélet az Agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen. Argumentum Kiadó, Budapest, 2017, 105-106.

²⁷ A hatályos törvényekkel ellentétes határozatokról szóló két alapmunka: Wolff, Hans Julius: Normenkontrolle und Gesetzesbegriff in der athenischen Demokratie. Untersuchungen zur graphe paranomon. C. Winter Verlag, Heidelberg, 1970; Hansen, Mogens Herman: The Sovereignty of the People's Court in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals. The University Press, Odense, 1974. Az újabb kutatásokat összefoglalóan pedig Yunis, Harvey: Law, politics, and the graphe paranomon in fourth-century Athens. In GRBS, Vol. 29, No. 4, 1988, pp. 361-382; Hansen 1999: pp. 205-212.

²⁸ Canevaro, Mirko: Athenian Constitutionalism: *nomothesia* and the *graphe nomon me epitedeion theinai*. In Thür, Gerhard – Yiftach, Uri – Zelnick-Abramovitz, Rachel (szerk): Symposium 2017. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2018a, pp. 65-98.

²⁹ Ezek tükrében a *graphé paranomón* pertípus – első olvasatra – kissé anakronisztikusan ható „vádirat alkotmányellenes javaslatlétel miatt” fordítása is helytálló lehet a megfelelő magyarázattal, vö. Földi András et al. 2020: 305.

³⁰ A pertípusról legújabbán lásd Canevaro, Mirko: The Procedure of Demosthenes' Against Leptines: How to Repeal (And Replace) an Existing Law. JHS, Vol. 136, 2016a, pp. 39-58. (az eredményeket összefoglalóan 54-56.)

kategóriák közül a 7. pontjához kapcsolódik – mai fogalmaink közül leginkább az utólagos normakontrollnak felel meg.³¹ Továbbá a vádlónak lehetősége nyílt arra is, hogy büntetéssel sújtsa a betérjesztőt, amennyiben a törvény elfogadásától nem telt el egy év.³² A betérjesztő elmarasztalására abban az esetben volt lehetőség, ha a vádlónak a törvények szándékos, előre megfontolt megsértését is sikerült hitelt érdemlően bizonyítania. Erre a típusra példa a *Timokratés elleni beszéd*.³³

Irodalomjegyzék

Bajnok Dániel: Magánélet az Agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen. Argumentum Kiadó, Budapest, 2017.

Canevaro, Mirko – Harris, Edward M.: The documents in Andocides On the Mysteries. In CQ, Vol. 62, No. 1, 2012, pp. 98-129. <https://doi.org/10.1017/S0009838811000413>

Canevaro, Mirko: Athenian Constitutionalism: *nomothesia* and the *graphe nomon me epitedeion theinai*. In Thür, Gerhard – Yiftach, Uri – Zelnick-Abramovitz, Rachel (szerk): Symposium 2017. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2018a, pp. 65-98. <https://doi.org/10.2307/j.ctvd7w7mm.9>

Canevaro, Mirko: Making and changing laws in ancient Athens. In Harris, Edward M. – Canevaro, Mirko (szerk.): The Oxford Handbook of Ancient Greek Law. Online Edition, Oxford Academic, 2015. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199599257.013.4>

Canevaro, Mirko: Nomothesia in Classical Athens: What sources should we believe? In CQ, Vol. 63, No. 1, 2013a, pp. 139-160. <https://doi.org/10.1017/S0009838812000560>

Canevaro, Mirko: On Dem. 24.20-23 and the So-Called *ἐπιχειροτονία τῶν νόμων*: Some Final Clarifications in Response to M. H. Hansen. In Klio, Vol. 102, No. 1, 2020, pp. 26-35. <https://doi.org/10.1515/klio-2020-0002>

Canevaro, Mirko: The Authenticity of the Document at Demosth. or. 24.20-3, the Procedures of nomothesia and the so-called *ἐπιχειροτονία τῶν νόμων*. In Klio, Vol. 100, No. 1, 2018b, pp. 70-124. <https://doi.org/10.1515/klio-2018-0003>

Canevaro, Mirko: The Documents in the Attic Orators. Laws&Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus. OUP, Oxford, 2013b. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199668908.001.0001>

³¹ Bővebben lásd Jakab Éva: Állam és demokrácia. Törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban. Károli Gáspár Református Egyetem –L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021, 200-214.

³² Dem. 20.144.

³³ Érvélestechnikai szempontból figyelemre méltó, hogy a törvényhozáshoz kapcsolódó perekben, miként használhatott oligarchikus érveket a vád egy előremutató törvénnyel vagy törvénytervezettel szemben. A csúsztatás alapja nagyon egyszerű: mivel a törvények a város alapvető értékeit rögzítik, egy új törvényt vagy törvénymódosítást könnyedén a várost romba döntő veszedelemként lehetett bemutatni, vö. Seres Dániel: A Timokratés elleni beszéd érvrendszerei. Antik Tanulmányok, 2. szám, 2021a, 177-196. p.

Canevaro, Mirko: The Procedure of Demosthenes' *Against Leptines*: How to Repeal (And Replace) an Existing Law. *JHS*, Vol. 136, 2016a, pp. 39-58. <https://doi.org/10.1017/S0075426916000045>

Gyomlay Gyula: Démosthenés Leptinéssel szemben a mentesség tárgyában. Kézirat, Magyar Tudományos Akadémia, é.n, Ms 5064/26.

Jakab Éva: Állam és demokrácia. Törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-807-4>

Hansen, Mogens Herman: Athenian *Nomothesia* in the Fourth Century B.C. and Demosthenes' Speech against Leptines. In *C&M*, Vol. 32, 1979-1980, pp. 87-104.

Hansen, Mogens Herman: Athenian Nomothesia. In *GRBS*, Vol. 26, No. 4, 1985, pp. 345-371.

Hansen, Mogens Herman: Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens. In *GRBS*, Vol. 19, No. 4, 1978, pp. 315-330.

Hansen, Mogens Herman: The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology. University of Oklahoma Press, Norman, 1999.

Hansen, Mogens Herman: The Authenticity of the Law about *Nomothesia* inserted in Demosthenes *Against Timokrates* 20-23. In *GRBS*, Vol. 56, No. 3, 2016, pp. 438-474.

Hansen, Mogens Herman: The Inserted Document at Dem. 24.20-23. Response to Mirko Canevaro. In *Klio*, Vol. 101, No. 2, 2019, pp. 452-472. <https://doi.org/10.1515/klio-2019-0038>

Hansen, Mogens Herman: The Sovereignty of the People's Court in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals. The University Press, Odense, 1974.

Harris, Edward M.: Demosthenes Speeches 23-26. Texas University Press, Austin, 2018.

Horváth László: Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése. Pallas, Budapest, 2001.

Incze József: Demosthenes válogatott beszédei. Kóka Lajos Bizománya, Budapest, 1903.

MacDowell, Douglas M.: Law-Making at Athens in the Fourth Century B.C. In *JHS*, Vol. 95, 1975, pp. 62-74. <https://doi.org/10.2307/630870>

Rhodes, Peter John – Osborne, Robin: Greek Historical Inscriptions 404-323 BC. OUP, Oxford – New York, 2007.

Rhodes, Peter John: Athenian Democracy after 403 B.C. In *CJ*, Vol. 75, No. 4, 1980, pp. 305-323.

Rhodes, Peter John: Nomothesia in Fourth-Century Athens. In *CQ*, Vol. 35, No. 1, 1985, pp. 55-60. <https://doi.org/10.1017/S0009838800014567>

Rhodes, Peter John: Sessions of Nomothetai in Fourth-Century Athens. In *CQ*, Vol. 53, No. 1, 2003, pp. 124-129. <https://doi.org/10.1093/cq/53.1.124>

Rhodes, Peter John: *The Athenian Boule*. Clarendon Press. Oxford, 1972.

Rigó Balázs: A büntetőjog történetéből. I. Ókor – középkor. In Földi András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2022, 297-302.

Seres Dániel: A Timokratés elleni beszéd érvrendszerei. *Antik Tanulmányok*, 2. szám, 2021a, 177-196. p. <https://doi.org/10.1556/092.2021.00014>

Seres Dániel: Démosthenés vádbeszéde Timokratés ellen. Doktori Disszertáció, Kézirat, ELTE BTK, 2021b.

Shear, Leslie T. Jr.: The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora. In *Hesperia*, Vol. 39, No. 3, 1970, pp. 145-222. <https://doi.org/10.2307/147592>

Stipta István: Az ókori görög állam- és jogfejlődés. In Bónis Péter – Gönczi Katalin – Koncz Ibolya Katalin – Stipta István: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2019², 17-25;

Wolff, Hans Julius: *Normenkontrolle und Gesetzesbegriff in der athenischen Demokratie. Untersuchungen zur graphé paranomon*. C. Winter Verlag, Heidelberg, 1970.

Yunis, Harvey: Law, politics, and the graphé paranomon in fourth-century Athens. In *GRBS*, Vol. 29, No. 4, 1988, pp. 361-382.

Semsei Ferenc¹**Egy szerteágazó ösvény kiindulási pontjának nyomában: a nép-szerűség áldása és átka²**

A populizmus fogalmának megragadása (tudós)embert próbáló feladat. A Heil Kristóf Mihály és Petri Bernadett által szerkesztett tanulmánykötet nagyszabású munka, ami ugyan nem szándékozik a populizmus fogalmának egzakt definiálására, mégis számos aspektusból, 11 tanulmányon keresztül vizsgálja a negatív konnotációktól terhelté váló, Janus perspektíváinak számával is vetekedő eszmét. A magyar és angol nyelven egyaránt napvilágot látott „*A népszerűség átka – Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből*” címet viselő mű³ az Alapjogokért Központ és a Kereszténydemokrata Intézet közös gondozásában jelent meg.

A populizmus híres-hírhedt kritikus, a politikafilozófus Jan-Werner Müller az eszmei sarokköveket lefektetve egyenesen úgy fogalmaz, a populisták „valódi veszélyt jelentenek a demokráciára” – hangsúlyozva, hogy ez alatt nem pusztán a liberalizmus értendő.⁴ John Lukács (Lukács János) a populizmus magyar gyökereiről morfondírozva a rendszerváltás utáni tömegdemokrácia hirdetőjét,⁵ míg a téma hazai kutatója, Gyurác Ferenc a demokrácia szó szerinti értelmének megfelelőjét látja benne.⁶

A magyar történetírás egyik izgalmas „gondolatkísérlete” a népi írók munkásságának analógiai értelmezése, nemzetközi eszmetörténetbe helyezése. A népi gondolat (amely a nyílt, aktív politikai vetületet hordozó népi mozgalom kifejezésnél tágabb jelentéssel bír) rugalmassága, s későbbi ideológiai kiszolgáltatottsága mellett érvel Papp István történész,⁷ s a populizmus fogalmának változásait szemlélteti Bartha Ákos.⁸ Ezt a szellemi sokszínűséget testesíti és ismerteti meg az alábbiakban recenzált kötet.

A tanulmányok bemutatása során először a már említett szerkesztőknek, Heil Kristóf Mihálynak (jogász, jogtörténész), a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár operatív igazgatójának és Petri Bernadettnak (jogász), a Kereszténydemokrata Intézethez fűződő populizmus-projekt kutatásvezetőjének, a XXI. Század Intézet kutatójának munkáját helyezem előtérbe, majd a magyar vonatkozású fejezeteket.

A népszerűség forrásvidékeit bejárva Heil a fogalom történeti gyökereit tárja fel. Az értelmezés széles spektrumát szemléltetve és szem előtt tartva mutatja be a témakör kiemelkedő szerzőit, a mind jobb, mind baloldaltól megfogalmazható kritika lehetőségeit, a 19. és 20. századi értelmezési keretek mellett megjelenő definíciós-történelmi örökséget egyaránt láttatva. Nyomatékosítja azonban, hogy az ideológiai sokszínűséget képviselő populizmusok mindig az adott kor kihívásaira reflektálnak. Az általános és egyenlő választójog fokozatos térnyerése új utakra terelte az általános politikai attitűdöket. Új

¹ Történész, ÁBTL.

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.112

³ Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett: *A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből*. Budapest, Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023a. Angol nyelven lásd: Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett: *The Curse of Popularity. Portraits, Ideologies, Programs From the Past and Present of Populism*. Budapest, Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023b.

⁴ Müller, Jan-Werner: *Mi a populizmus*. Libri, Budapest, 2018, 165. o.

⁵ Lukács, John [Lukács János]: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Európa, Budapest, 2008, 8. o.

⁶ Gyurác Ferenc: *Populizmus*. Tanulmányok 1991-2017. Magyar Nyugat, Szombathely, 2017, 26. o.

⁷ Papp István: *Mi a magyar népi mozgalom? Szabó Dezső nyomában*. In Novák Attila – Papp Milán (szerk.): *A népi gondolat a 20. században*. Századvég, Budapest, 2022, 14. o.

⁸ Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA BTK Történettudományi Intézete, Budapest, 2017, 13-45. o.

aktorként megjelent „a nép” az ezen kiváltságokat elnyerők személyében, akikkel a modernkor vezetői elitjének – a társadalmi berendezkedés típusától függetlenül – számolni kellett a legitimitás elnyerése érdekében. Ezzel párhuzamosan jelentek meg egyes, a korábbi egyoldalú hatalmi struktúrát differenciálni kívánó, az újdonsült választópolgárokat képviselő rétegek.⁹

A populizmus felszínre törésének előzményként a korszakra jellemző modernizációt és a polgárosodást nevezi meg, klasszikus példákat (amerikai farmergazdaság kialakulása, az orosz narodnyikok, valamint a latin-amerikai minta), a populista politika kulcselemeit (harmadikutasság, népközpontúság, az emberek akaratára történő hivatkozás, antikapitalista és piacellenes jelleg) is felsorolva, míg magát az irányzatot mentalitásként, demokratikus döntéshozatal minél szélesebb kiterjesztéseként értelmezi.¹⁰

Heil Kristóf a populizmus hazai és nemzetközi történetének felelevenítésekor – a legújabb kutatásokra hivatkozva – izgalmas párhuzamot von a népi mozgalom és a finn-példa között, utalva a két ország 20. századi társadalmi viszonyainak rokoníthatóságára, majd ezt követően a völkisch és narodnyik mozgalmat ismerteti, élesen elhatárolva ezeket a magyar népi eszmétől, amelynek történetét a Magyar Demokrata Fórum párttal alakulásával zárja le.¹¹

Petri Bernadett figyelemfelkeltő címet viselő írásában (*A populizmus Hamupipőke-jelensége: diskurzus egy „nemlétező” fogalomról*) a jelenség sokszínűségét hasonlatokon keresztül ábrázolja, felvázolva annak markáns vonásait. A plasztikus, jól formálható, ugyanakkor negatív konnotációkkal terhelt terminus egyaránt megjelenhet mint a kognitív torzítás eszköze, lehet ideológia, s a kreatív hatalomgyakorlás instrumentuma. Isaiah Berlin metaforáját használva¹² a „mindenki lábára ráilleszhető üvegcsipő” ugyanakkor mérhető viselkedési tendenciákat mutat a választópolgárok körében. A Petri által ismertetett Németországban 2018-ban és 2020-ban végzett kutatás azt mutatta, hogy bár a közvetlen demokrácia a populistának minősülő és az annak nem tekinthetők körében egyaránt vonzalommal bír, a német választópolgárok egyre kevésbé (a korábbi 32,8%-kal szemben 2020-ban mintegy 20,9%) tartják magukat populista beállítódásúnak.¹³ A mérés ugyanakkor – a szerzővel ellentétben – figyelmen kívül hagyta a közbizalom kérdéskörét. Petri Bernadett a téma szakirodalmát összegezve kijelenti, a populizmusra a demokráciához vezető útként tekint, amelynek lényege a politika mozgásban tartása az ígéret és a tökéletesség között.¹⁴

Hajdú András áttekintésében az 1939-ben alapított Nemzeti Parasztpárt (ezzel egyszersmind a népi mozgalom) és a populizmus kapcsolatát értelmezi, kiemelve az elitellenesség és a szuverenitás prioritásának elemeit. A népi mozgalom egyik legelső krónikására és krónikájára, Borbándi Gyulára és *A magyar népi mozgalom* című művére utalva¹⁵ kezdi meg történelmi keretekbe ágyazott fogalomtörténeti áttekintését, amelyben a magyar népi mozgalom jelentését-jelentőségét is górcső alá veszi.¹⁶

⁹ Heil Kristóf Mihály: A populizmus forrásvidékein. A 19–20. század populizmusainak történeti vázlata. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 223-228. o.

¹⁰ Heil: i.m. 232-247. o.

¹¹ Heil: i.m. 248-256. o.

¹² Lásd: Berlin, Isaiah: To Define Populism. Isaiah Berlin Online. 2023, 8. o. https://berlin.wolf.ox.ac.uk/published_works/singles/bib111b.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 16.)

¹³ Petri Bernadett: A populizmus Hamupipőkejelensége: Diskurzus egy „nemlétező” fogalomról. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 44. o.

¹⁴ Petri: i.m. 47-50. o.

¹⁵ Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Püski, Budapest, 1989.

¹⁶ Hajdú András: A nagybirtokra épülő politikai rendszer radikális kritikájától a nemzeti szuverenitás baloldali képviselétéig. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 185-205. o.

A pártalapítási ambíciók és belső viták, a kor aktuálpolitikai erőterében betöltött szerep mellett megjelenik két kevésbé ismert, ámde szembeötlő faktor: az NPP képviselőinek katonai és parlamenti tapasztalatának összefoglalása, amely magyarázatot ad arra, miért utasították el a fasizmus stigmájának általános használatát a II. világháborúban harcoló katonákra, miért tartották elengedhetetlennek a hadifoglyok helyzetének napirendre tűzését, s hogyan jelképezték a korábbi politikai elittől történő elszakadást. A szociológus, közíró Kovács Imre 1947-es kilépéséig, a kommunista szimpatizáns Erdei Ferenc és Darvas József vezette szárny megerősödéséig a nemzeti identitás és függetlenség védelmét képviselték.¹⁷

Hajdú rávilágít, hogy a későbbi, kommunista hatalomátvételt támogató tevékenység a baloldali, nemzeti értékek mentén elhelyezkedő populista kísérlet (időleges) bukását jelenti, azonban ennek több eleme a rendszerváltás után újra felszínre került.¹⁸

Békés Márton nem kevesebbről, mint az eljövendő korszak szellemének és politikai rend megkeresésének időszerűségéről beszél, kimondva, hogy a világ – leküzdve a koronavírus járványt – továbbra is beteg a 20. századi liberalizmus tovább élésétől. Az új korszak kívánatos metszéspontjait a korábbi század két politikai gondolkodója, az olasz marxista Antonio Gramsci (1891-1937) és a német radikális konzervatív Carl Schmitt (1888-1985) munkásságában véli felfedezni. Kettejük gondolkodásában a szuverenitás és hegemonia felfogás teremti meg az elsöre talán meglepőnek tűnő egységet. Békés szerint más-más megközelítés szerint harcoltak koruk liberalizmusa ellen. A Gramsci és Schmitt fogalmait szembeállító írás (hegemonia-szuverenitás, konszenzus-barát-ellenség megkülönböztetése, permanens győzelem-kivételes állapot) a két bemutatott ellentétes pólus felvázolásán keresztül nyújt szintézist egy új rend alapjai megfogalmazásának igényével.¹⁹

Az elkövetkező fejezetek a populizmus nemzetközi jelenségeit mutatják be. Paár Ádám az amerikai és orosz eszméletörténeti jelenségekre koncentrálna. A két ellenpontként definiált mozgalom egymástól gyökeresen eltérő politikai környezetekben fejlődött, amelyek eltérő empirikus formákhoz vezettek. Bár alapvetésként elmondható, hogy mindkét irányzat az agrárnépességet tekintette bázisalkotó elemének, az észak-amerikai populizmus a kapitalizmus szívében, míg az orosz narodnyik mozgalom ehhez mérten egy sajátos periférián született. A kulturális alapokon és szociális, keresztény elvekkel szemben keleten a politika rendszer egészét erőszakkal megreformálni kívánó úton indultak el. Az értelmezést nehezíti emellett a fogalom 1950-es évektől elterjedt amerikai értelmezése, amely a stigmatizáció eszközeként használta fel.²⁰

A demokratikus és a despotikus berendezkedés markáns eltérésein túl a 19. században más alapokon nyugodott a földművelő réteg. Az amerikai farmermozgalmak tagjai elindultak az értelmiségivé válás útján a földtől ugyanakkor nem szakadtak el, a demokratikus vívmányok lehetséges támogatóivá váltak. A narodnyikok soraiban azonban az értelmiségiek kerültek túlsúlyba, akik nem ismerték testközelből a parasztság problémáit, a forradalom potenciális támogatóit látták csupán bennük. Egyik megközelítés sem tudott önállóvá válni egyrészt az amerikai Néppárt megszűnése, másrészt a bolsevizmus térnyerése miatt, ám az Egyesült Államokban a kialakuló politikai attitűd hosszútávú eszmei hatásai napjainkban is megfigyelhetők.²¹

¹⁷ Hajdú: i.m. 205-214. o.

¹⁸ Hajdú: i.m. 214-217. o.

¹⁹ Békés Márton: Posztliberális szintézis. Gramsci, Schmitt és a nemliberális demokrácia. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 50-83. o.

²⁰ Paár Ádám: A populizmus ösvényei. A populizmus helye az amerikai és orosz eszméletörténetben. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 90-95. o.

²¹ Paár: i.m. 101-103. o.

Az amerikai konstruktív populizmus éveibe nyújt betekintést Ökrös Mátyás László, aki a New Deal irányvonalát ismerteti. A Franklin D. Roosevelttel nevéhez köthető gazdaságpolitikai koncepciót olyan előremutató válságkezelési technikaként mutatja be, amely nemzetépítő erővel bírt, a demokráciát egyszersmind gazdagította, a nyugati értékrendet megővta.²²

Az Ökrös által vékony ideológiaként szemléltetett fogalom Egyesült Államokbéli megjelenési formáit ismertette a korszakot megelőző történeti folyamatokra is kitér. A 19. századi előzmények (hangsúlyosan a Know Nothing mozgalom) bemutatása után az USA 32. elnökének beiktatásától számított első 100 napját elemzi, célja az elnöki populizmus karakterjegyeinek felvázolása Fred I. Greenstein munkássága alapján.²³ Elemzése a nyilvános kommunikáció, a vízió és az érzelmi intelligencia fogalomköreire fókuszál. Roosevelttel életútjának, politikai ambícióinak feltárásán keresztül bizonyítja, mind a három kategóriában kifejezésre jut a populista mozgalmak hatása, ahogy magában a New Deal-ben is.²⁴

A Közép-Európai posztoszocialista országok és a populizmus kapcsolatára helyezi a hangsúlyt tanulmányában Matevž Tomšič. A populizmus – fogalmazza meg tételmondatát a szerző – következménye, mint inkább oka a demokrácia válságának.²⁵ A populista üzenetek elterjedését a hagyományos politikai pártok (a politikai ideológiákon átívelő elit) eredménytelenségében, valamint felelőtlenségében látja, kiemelve a nemzeti és európai válságok kezelésének hibáit, a gyenge intézményi teljesítményt. Ezzel összefüggésben a populizmus oldalán álló komoly fegyvertényként értékeli Tomšič az ezen létesítmények iránti csökkenő bizalmat, ami a nyugati országokhoz képest Közép- és Kelet Európában nagyobb méreteket ölt. A hagyományos elit azonban nem tudott a felmerülő kérdésekre megnyugtató választ találni. A mélyreható politikai változások vezéregyéniségek előretöréséhez vezettek.²⁶

Izgalmas kulturális különbségekre utal az európai populista pártok súlyának összevetése. Míg hazánkban a populistaként értékelt Fidesz testesíti meg a kormányzó pártot, addig az irányzat képviselői Csehországban és Szlovákiában a kormánykoalíció meghatározó tagjai, Közép-Európából kitekintve Spanyolországban annak kisebb szereppel bíró partnerei, s észak-nyugatra erős ellenzéki szerep betöltői. Tomšič értékelése szerint az erős vezetőre és népi bázisra épülő pártok keleten, a volt szovjet érdekszférában sikeresebbek, aminek hátterében kollektív traumák, az alárendeltségtől való félelem beidegződései állnak. Ezek okozzák a liberális elittel szembeni hangsúlyeltolódásokat.²⁷

Lucy Depablos összehasonlító tanulmányában a latin-amerikai populizmust az európaival állítja szembe. A regionális populizmus főbb irányvonalait bemutatva kitér a populista program megjelenése és a belső növekedés okozta összefüggésre s az osztályszövetségek kiépítésén alapuló többségre való törekvésre. Az osztályszövetségek egyaránt szolgálhatnak a modernizálási erőfeszítések és a hagyományos rend fenntartására irányuló törekvések fundamentumául. Központi retorikai fogalmakként jelennek meg a nép, nemzet, haza s a hasonló egységteremtő fogalmak, amelyek használati gyakorisága mentén

²² Ökrös Mátyás László: Konstruktív populizmus: Franklin D. Roosevelttel és a New Deal. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 118-120. o.

²³ Greenstein, Fred I.: The Presidential Difference. Leadership Style from FDR to Barack Obama. Princeton University, Princeton, 2009, 217-223. o.

²⁴ Ökrös: i.m. 121-146. o.

²⁵ Tomšič, Matevž: A hagyományos politikai elitek és a populizmus felemelkedése Európában. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 156. o.

²⁶ Tomšič: i.m. 161-169. o.

²⁷ Tomšič: i.m. 170-176. o.

több vezető populista politikust (Rafael Correa, Álvaro Uribe és Nayib Bukele) is összevet, beszédeiket vizsgálja.²⁸

Az elemzés eredményeképpen kísérletet tesz a tipikus latin-amerikai populizmusok megértésére, sajátosságainak megragadásán keresztül. Ezek a jobboldali neopopulizmus, valamint az újbaloldali populisták közötti ideológiai különbség, a társadalmi mobilitás lehetőségének megteremtése az elittel szemben bizalmatlan tömegek részére, alternatív fejlesztési stratégiák kidolgozása a globalizálódó liberalizmussal szemben, a rend és biztonság ígéretének megfogalmazása, nagyobb stratégiai önállóság kivívása a világgazdasági környezetben.²⁹

A mozgalom vezetője vonzó, karizmatikus egyéniség, aki a humor, a zene, a média s folklorisztikus elemek felhasználásával nyeri meg a választókat. Hatalomra jutásukat és megerősödésüket követően megkezdik az intézményi átalakítást és az alkotmányosság folyamatát. Depablos az európai irányzatok közti hasonlóságokat és különbségeket is szemlélteti, magát a populizmust a liberális eszme alternatívájaként értékeli.³⁰

Daniele Scalea egyetemes, orosz és amerikai politikatörténeti háttér felvázolásával igyekszik az olaszországi populizmus megragadására. Munkájának különlegessége a szuverenizmus erős megjelenítése, amelyet a „populizmus ikertestvéreként” aposztrofál.³¹ Az olasz politikai közbeszédet elemezve a szerző kijelenti, 2018 és 2022 között a szuverenizmus fogalma súlyát veszítette, kiszorult a politikum területéről, azonban meghatározásának igénye a tudományos diskurzus részévé vált.

A szerző az ország egyesülését követő nemzetépítő intézkedésekben felszínre törő nacionalizmus tetőzésének tartja a fasizmust, amelyet a katolikus populizmus és a szociálkommunizmus követett. A jelenkori viszonyokra térve kifejti, az aktuális alkotmány a népre a szuverenitás őrzőjeként tekint. A populista politikusokat sorra véve olyan személyeket emel ki, mint Silvio Berlusconi és Beppe Grillo és Giuseppe Conte, valamint a jelenlegi miniszterelnököt, Giorgia Melonit.³²

Czene-Joó Máté Nagy-Britannia és Észak-Írország területére kalauzolja az olvasót, ahol történelmi tényezőknél és a Brexiten át vezet Boris Johnson miniszterségének végéig, 2022-es lemondásáig. A populizmus Egyesült Királyságbéli megjelenését a 19. századra datálja, amelyeket a bevándorlással kapcsolatos ellenérzések hívtak életre. Ezután a 20. század első felének népmozgásait követően a xenofóbián túl megerősödött az elitellenes narratíva, valamint a népakaratra történő hivatkozás.³³

A populizmus brit történetének felvezetése után Czene-Joó Johnson és Corbyn működésének összehasonlítását végzi el, különös tekintettel a Brexit eseményeinek értelmezésére. A kilépési kampány arcává váló Boris Johnson sajátosnak titulált populizmusának jellegzetes sarokpontjait, megjelenését és retorikáját emeli ki. A brüsszeli bürokratikus elitet szónoklataiban inkompetensnek bélyegezte, a szakítást kemény feltételekhez kötötte. Johnson a népakarat jegyében 2016-tól „hard-Berxit”-et követelt.

²⁸ Depablos, Lucy: Populizmus Latin-Amerikában és Európában – Összehasonlító esettanulmány. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 262-270. és 284-293. o.

²⁹ Depablos: i.m. 270-283. o.

³⁰ Depablos: i.m. 283-294. o.

³¹ Scalea, Daniele: Populizmus az orosz belpolitikától Olaszországon át Európáig. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 308. o.

³² Scalea: i.m. 318-324. o.

³³ Czene-Joó Máté: Populizmus az Egyesült Királyságban: A történelmi gyökerektől a BREXIT populista pillanatán át Boris Johnson bukásáig. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 334-337. o.

Politikájának különlegességét a szokásostól eltérő megjelenése, nyilatkozatai, s botrányoktól sem mentes magánélete adták, így – látszólag – sikerült elhatárolódnia a klasszikus brit politikai elitől, miközben a sajtóval ambivalens kapcsolatot tartott fenn. Jeremy Corbyn baloldali populizmus megközelítése ugyanakkor rávilágít – Békés tanulmányához hasonlóan – az értelmezési keretek ideológiákon átívelő lehetőségeire. Corbyn pártelnökké választása populista forradalomnak tekinthető, a Munkáspárt korábbi vezetőjében, Ed Miliband-ban csalódott baloldali szavazók elsőprő többséggel választották meg, habár a pártelit nem támogatta törekvését. Tevékenysége során megteremtette a személyétől elvárt baloldali fordulatot, programjának középpontjában a szakszervezetek érdekképviselője állt, s kilátásba helyezte a nagyvállalatoknak kedvező gazdasági rendszer revízióját. A sajtóval fennálló kapcsolata jobbára negatív volt.³⁴

Stefan Maximilian Drexler Angela Merkel kancellári éveit térképezi fel a konzervativizmussal fennálló kapcsolata szemszögéből. A könyv zárótanulmányának érdekessége, hogy a Merkel által populistának tartott konzervatív politika a szöveg főszereplője által negatív kontextusban jelenik meg, így nem a populista ideológiák gyakorlati alkalmazására, hanem elméleti ellehetetlenítésükre látunk példát.³⁵

A konzervatív értékekkel való szembenállás „lakmuszpapírként” figyelmet érdemel a német védelmi politika szervezése. A hagyományos politikai áramlatok hívei a külső ellenséggel szemben biztonságot és védelmet nyújtó államot preferálják, azonban 2005-ben a kormányzó uniópártok leszerelték Németország haderejét (Bundeswehr), annak modernizálása vagy átalakítása helyett, a hadsereg ügye ugyanis népszerűtlen volt. A katonai kiadások növelése mellett állást foglalókat a médiában több negatív jelzővel illették (náci, revizionista) – ez generálta a kérdés iránti ellenszenvet.³⁶

A tanulmánykötet lehetőséget kínál a röviden ismertetett, szerteágazó, mégis azonos gyökereken osztozó témák mélyebb megismerésére, miközben hitelesen szemlélteti: populizmus helyett célszerűbb populizmusokról, a regionális és kulturális különbségeket figyelembe véve beszélni, s nem egyszerű szitokszóként aposztrofálni. Tanulságos áttekintést nyújt mind a történelem, mind pedig az aktuális politikai folyamatok iránt érdeklődők számára.

Irodalomjegyzék

Bartha Ákos: Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből. MTA BTK Történettudományi Intézete, Budapest, 2017.

Berlin, Isaiah: To Define Populism. Isaiah Berlin Online. 2023, https://berlin.wolf.ox.ac.uk/published_works/singles/bib111b.pdf (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 16.)

Békés Márton: Posztliberális szintézis. Gramsci, Schmitt és a nemliberális demokrácia. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák,

³⁴ Czene-Jóó: i.m. 344-350. o.

³⁵ Drexler, Stefan Maximilian: A biztonság iránti igény és a populizmus vádja között. Adalékok Angela Merkel és a konzervativizmus viszonyához. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 360. o.

³⁶ Drexler: i.m. 386-391. o.

programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 55-88.

Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Püski, Budapest, 1989.

Czene-Joó Máté: Populizmus az Egyesült Királyságban: A történelmi gyökerektől a BREXIT populista pillanatán át Boris Johnson bukásáig. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 329-354.

Depablos, Lucy: Populizmus Latin-Amerikában és Európában – Összehasonlító esettanulmány. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 261-302.

Drexler, Stefan Maximilian: A biztonság iránti igény és a populizmus vádja között. Adalékok Angela Merkel és a konzervativizmus viszonyához. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 355-400.

Greenstein, Fred I.: The Presidential Difference. Leadership Style from FDR to Barack Obama. Princeton University, Princeton, 2009. <https://doi.org/10.1515/9781400833696>

Gyurác Ferenc: Populizmus. Tanulmányok 1991-2017. Magyar Nyugat, Szombathely, 2017.

Hajdú András: A nagybirtokra épülő politikai rendszer radikális kritikájától a nemzeti szuverenitás baloldali képviselőjéig. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 183-220.

Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett: A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Budapest, Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023a.

Heil Kristóf Mihály: A populizmus forrásvidékein. A 19–20. század populizmusainak történeti vázlata. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 221-260.

Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett: The Curse of Popularity. Portraits, Ideologies, Programs From the Past and Present of Populism. Budapest, Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023b.

Lukacs, John [Lukács János]: Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet. Európa, Budapest, 2008.

Müller, Jan-Werner: Mi a populizmus. Libri, Budapest, 2018.

Ökrös Mátyás László: Konstruktív populizmus: Franklin D. Rooseveltt és a New Deal. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 117-152.

Paár Ádám: A populizmus ösvényei. A populizmus helye az amerikai és orosz eszmetörténetben. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 89-116.

Papp István: Mi a magyar népi mozgalom? Szabó Dezső nyomában. In Novák Attila – Papp Milán (szerk.): A népi gondolat a 20. században. Századvég, Budapest, 2022, 13-31.

Petri Bernadett: A populizmus Hamupipőkejelensége: Diskurzus egy „nemlétező” fogalomról. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 21-54.

Scalea, Daniele: Populizmus az orosz belpolitikától Olaszországon át Európáig. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 303-328.

Tomšič, Matevž: A hagyományos politikai éliték és a populizmus felemelkedése Európában. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Alapjogokért Központ – Kereszténydemokrata Intézet, Budapest, 2023, 153-182.